

Mina Kovačević
Libera,
via, via...

Mina Kovačević: LIBERA, VIA, VIA . . .

Sveučilišna naklada Liber i Prosvjeta, Zagreb

BIBLIOTEKA 360

Uređuju

Radovan Radovinović

Branislav Čelap

MINA KOVACEVIĆ

LIBERA, VIA, VIA . . .

ZAGREB, 1980

NAPOMENA

Ovo su zapisi strankinje koja je tek prispjela u sredinu i prilike po svemu nepoznate i prijeteće, neizvjesne.

Sve mi je bilo neobično. Nisam znala kako da se uklopim u novi svijet, da ga razumijem a kako on mene. Kratak boravak, pod još mirnodopskim prilikama obećavao je neke nade da će se sve razriješiti, da će sve biti bolje. Ali, rat i njegove posljedice okončali su sve što sam do tada imala, i predstavu kakav će me budući život i svijet sresti. Sve nade su se u beskraj otuđile — kao da to nije bila stvarnost, već iščezlo snoviđenje.

Kad je prošla prva „agonija“, polako sam se pribirala. Naredne mjesece i godine dočekivala sam kao neminovnost. Uspijevala sam da sve užase savlađujem bez panike i lomova. Uklopila sam se u nevolje okoline.

Moje bilješke iz septembra — oktobra 1943 osnova su ovih zapisa. Tada sam, kao ilegalka, ležala u dubrovačkoj bolnici, na zaraznom odjeljenju u „Morskoj kući“, simulirajući tifus. Očekivala sam vezu za partizanski odred.

Bilješke sam unosila na hartijice bloka za recepte dr. Vlaho Novakovića. Vlaho je svaki dan odnosio kući ispisane listiće i njegova supruga Dada ih je krila u odžaku svoje kuće.

Događaji i ljudi bili su mi u svježem sjećanju. Vremenski udaljeni 12-18 mjeseci. Neki događaji opisani su detaljno, drugi kratko, zavisno od mog raspoloženja tih dana.

Dok sam bila u Konavoskom odred, dr. Vlaho je skupio, protumačio, ispravio jezičke greške i prekucao ono što sam napisala na listićima. Uskoro, na moje traženje iz odreda, poslat mi je jedan primjerak preko kurirske veze. Skupa sa svojim ratnim

drugom Jovanom Ratkovićem pročitala sam sve iznova i tekst dopunila podacima koje mi je Jovan tada dao. Uglavnom se to odnosi na vrijeme ustaškog divljanja i na vrijeme organizovanja ustanka.

Sređujući ovaj materijal za štampu, preinačila sam nekoliko podataka o borbama i proširila ih iz prvobitnog teksta, prema kazivanju učesnika.

Beograd, 1978.

Mina Kovačević

STRAN KINJA

Prošla je godina dana kako Evropom pustoši vior rata. Austrija, Albanija, Čehoslovačka, Poljska, Francuska, Belgija, Luksemburg, Holandija, Danska, Norveška... Sve su već pod okupacijom. Moja rodna Litvanija, tek što je priključena Sovjetskom Savezu. A ja — neiskusna — putujem za Jugoslaviju da udajom postanem njen građanin.

Putovala sam preko Moskve. U Moskvi sam u tranzitu saznala da ne mogu dalje putovati željeznicom jer se proširuju šine preko Besarabije i da mi je jedini dalji put moguć avionom preko Sofije. Iako su već bili uspostavljeni diplomatski odnosi Sovjetski Savez — Jugoslavija, nije bilo direktne avionske veze između Moskve i Beograda. Letenje se tada smatralo rizikovanjem života, a let Moskva—Sofija je trajao 10 sati. Ali, bez dvoumljenja, odlučila sam se za let, samo da se ne vratim u Litvu, da me tamo bilo ko sažaljeva ili ismijava.

Nosila sam sa sobom novaca koliko je propisima bilo dozvoljeno. Niko nije predviđao da ću mnogo duže ostati na putu. Zbog toga sam tih dana u Moskvi prvi put osjetila teškoće, samoću i glad. Posljednjim parama poslala sam telegram kumi u Ameriku i novac mi je stigao u posljednji čas. Stigla sam u Beograd. To je bio veliki događaj za moje nove prijatelje u Jugoslaviji. S lakoćom sam mogla pričati šta sam sve za vrijeme osmodnevnog boravka u Moskvi vidjela; koje sam muzeje i pozorišta obišla, dok sam se hranila isključivo sladoledom.

Odmah sam osjetila s kolikim simpatijama svi oko mene govore o Sovjetskom Savezu i koliko ih interesuje sve da čuju otuda, pa makar to bila i beznačajna sitnica. Sav sitni novac (koppejke) koji mi je ostao od puta, razgrabili su od mene prijatelji moga muža Spasoja.

Prvih desetak dana do moje udaje stanovala sam kod naših kumova Rada i Šonje Vukalović. Primili su me s puno ljubavi. Svoje dvije kćerkice s bakom poslali su u selo da bih ja imala komociju i mir. S Radom sam se sporazumijevala njemački a sa Šonjom više mimikom i gestikulacijama, što bi izazivalo smijeh okoline.

Sve je to bilo lijepo u časovima provedenim s ljudima s kojima sam se mogla sporazumjeti. Ali ko nije doživio šta znači biti stranac koji ne zna jezik, u mojim okolnostima, ne može sebi predstaviti koliko ga nevolja prati. I samom sebi čovjek je neprirodan, neobičan, skoro tuđ.

Kako bih se obradovala kada bi moje uvo „uhvatilo“ koju poznatu njemačku riječ u gomili nepoznatih srpskih riječi. Kao na primjer: šnajder, šuster, frizer, puter... Ili koju riječ sličnu ruskom jeziku: hleb, jaja, maslo, meso, krtola, pamidori, avtobus... Na pijaci, kada kupujem samo pokazujem prstom, kao da sam nijema. Kod mesara nosim ceduljicu i pokazujem mu. On bira, pokazuje mi, nešto govori. Ja samo klimam glavom. U stvari, ne umijem ni da razlikujem meso. Mogao mi je dati svinjsko mjesto govedeg i obrnuto. Nesrećna sam što ne znam ništa da radim. Uz veliki napor uspijevam da vatru u šporetu upalim. O kuvanju ni govora. Nikada nijesam radila kućne poslove. Imali smo mnogobrojnu posluhu. I moja majka se više bavila literaturom i muzikom. Kućne poslove su drugi obavljali. Previše su mladu sestru i mene mazili u roditeljskom domu. Utoliko mi nevolje teže padaju.

Ostala mi je u živom sjećanju zgranutost moje porodice kada sam izjavila, po dolasku iz Pariza, da ću se udati u dalekoj Jugoslaviji... Upozoravali su me šta me čeka na zaostalom Balkanu! Brkati ljudi, s noževima o pojasu. Žene koje peru svekru i mužu noge i koje su tretirane kao drugorazredna bića; o prodaji žena, o bijelom robiju...

Ipak sam ostala uporna. Za vrijeme studija, u Parizu, upoznala sam se s budućim mužem Spasojem i još mnogim Jugoslovenima, intelektualcima, studentima, borcima iz španskog građanskog rata. Svi su bili simpatični i naprednih shvatanja. Humanisti. Družeci se s njima, otkrila sam novi svijet. Nastao je prelom u mom životu i želja da ne živim kao parazit, da i ja pomognem potlačenima i

nešto doprinesem u borbi za pravedniji život, za zbliženje naroda, bez obzira na boju, vjeru i materijalni položaj. Hoću da i sama budem primjer na djelu, da se uključim u neki pokret svih ljudi koji se bore za taj novi svijet. Vidjela sam u tome puni sadržaj života, nasuprot prošlosti koja mi je pricala bez stvaralaštva.

Počela sam posjećivati političke zborove u Mutualiteu,¹ na kojima sam često slušala, ali slabo razumijevala, vatrene govore Morisa Toreza i drugih ondašnjih velikana radničkog pokreta u Francuskoj. Išla sam na radničke mitinge, učestvovala na zabavama u dobrotvorne svrhe, za pomoć španskim izbjeglicama i njihovim porodicama.

Jednom sam išla u povorci na groblje „Per Lašez“, na proslavu godišnjice Pariške komune. Prolazila sam pored zida gdje su strijeljani komunari. Zid je sav bio okičen crvenim ružama. Tu su stajali Torez, Leon Blum i još nekoliko onda poznatih ličnosti - komunisti, socijalisti i sindikalisti. Svi su, u znak pozdrava, držali stisnute pesnice. Priključila sam se i ja aktivno toj svečanosti, pozdravljajući prvi put antifašistički — stisnutom pesnicom. Bila sam u zanosu, ali sam za trenutak pomislila na svoje roditelje. Zaprepastili bi se kad bi me vidjeli u tom položaju. Kod kapije Per Lašez, toga dana, kupila sam za uspomenu malu petokraku zvijezdu sa srpom i čekićem. To sam, kao amajliju, uvijek uza se nosila.

Nijesu pomogle zastrašujuće priče porodice i prijatelja, molbe, suze - stigla sam u Beograd. Iz Litvanije, iz grada Kovna. Udala sam se za Hercegovca, rođenog u Prašištu, u Zupcima.²

Jedno su očekivanja, a život je drugo. Nijesam, ipak, imala predstavu kako će to sve biti. Prvih dana i nedjelja u Beogradu, dok je Spasoje bio na poslu, neznanje jezika me je dovodilo do raznih neugodnosti i u smiješne situacije na ulici, pijaci, u radnjama i si. Često su mi neki ljudi i mladići nešto dobacivali. Ja ne razumijem. U Litvaniji u ono vrijeme tako nešto nije postojalo. To bi bila najveća uvreda za djevojku ili ženu. Nekad bih se sama u takvim

¹ Dom solidarnosti

² Zupci - opština (11 sela) u Hercegovini, biv. Trebinjski srez, sa sjedištem na Grabu. Prašište - zaselak sa četiri kuće, u planini, iznad Graba.

situacijama nasmijala pri pomisli da taj koji me oslovljava ne zna da ne razumijem ni jednu riječ. Katkad me je to dovodilo do suza. Nijesam bila svjesna da svojim oblačenjem takođe skrećem pažnju na sebe.

Čvrsto sam odlučila da što prije moram progovoriti srpsko-hrvatski. Započela sam sa svojom prvom „lektirom“. Listala sam i naglas čitala „Veliki Politikin kuvar“, koji sam dobila na poklon od Spasojevog prijatelja. Nijesam osjećala razliku između srpskog i hrvatskog. I kada bih se nalazila u društvu Bosanaca ili Srba, Hrvata ili Crnogoraca — jednako mi je zvučao njihov govor.

Često sam razmišljala: zašto nas nijesu u školi više učili o ovoj zemlji. I ja sama, zašto sam bila tako lakomislena i nijesam malo više čitala o njoj. Dok sam živjela u Litvaniji, znala sam o Jugoslaviji da se nalazi na Balkanskom poluostrvu, da se prijestolnica zove „Beigrade“, da su u gradu Sarajevu ubijeni austrijski prestolonasljednik Ferdinand i njegova žena. Učili smo da je to ubistvo bilo povod za izbijanje prvog svjetskog rata. Znala sam i da je u Jugoslaviji bio maloljetni kralj Petar, a da je na njegovog oca Aleksandra izvršen atentat u Marselju. Poginuo je tom prilikom skupa s francuskim ministrom spoljnih poslova Bartuom. Takođe sam znala da je zemlja agrarna i nerazvijena. Ali mi je pojam „nerazvijena“ bio neodređen.

Ipak nijesam bila obeshrabrena oskudnim znanjem o Jugoslaviji. Uočila sam da i ovdje rijetko koji intelektualac zna nešto više o mojoj zemlji. Većina je brkala Litvaniju, Letoniju i Estoniju.

Brzo sam se počela navikavati na novu sredinu. Najviše mi je pomogla ljubaznost i srdačnost ljudi i žena s kojima sam se upoznala i dolazila u dodir. I to mi je ulijevalo osjećanje sigurnosti i vjeru da ću prebroditi sve teškoće.

Svakog dana bogatio se moj fond riječi. Primijetila sam tada da povremeno griješim u izgovoru i korišćenju izraza, jer bi se tada prisutni glasno smijali. Uporno sam čitala „Politik in kuvar“. Lako je čitati. Čitam onako kako piše. Pametan je bio Vuk Karadžić. Često sam prolazila pored njegovog spomenika jer sam u tom kraju stanovala. Divila sam se njegovom impozantnom izgledu. Ponekad sam pomišljala: Ako su moji u Litvi mislili na takve brkajlije kao što je Vuk, onda su sasvim omanuli...

Jedan moj ujak je, kao ruski vojnik, u prvom svjetskom ratu bio ranjen u ruku i slikao se s previjenom rukom u gipsu. Na fotografiji je pisalo: „Foto Šumadija - Srbija“. Znači, već prije mene je neko iz moje porodice stigao do ove zemlje — da tu ratuje.

RATNI POŽAR STIŽE

Dvadeset sedmi mart 1941. Vidim, dešava se nešto po ulicama. Ljudi su ozbiljni i zabrinuti. Spasoje je došao uzrujan. Objašnjava mi šta se događa, ali ja pola od toga ne razumijem. Idemo na demonstracije pred Pravni fakultet. Vidim veliku masu svijeta. Nose transparente. Demonstranti uzvikuju parole: „Bolje grob nego rob“, „Bolje rat nego pakt“, „Dolje vlada Cvetković - Maček“ ... Svi su u zanosu. I mene zahvati talas bure. Plašim se da se ne izgubim i da me masa ne pregazi. Sitna sam, a osjećam se još sitnijom i bezličnom. Prvi put sam nešto tako doživjela.

Slično sam nešto vidjela samo na filmovima, ali znatno blaže. U sjećanju mi je ostalo s kakvim strahom bi se govorilo u kući pred Prvi maj: „Djeca neće ići u školu jer mogu izbiti demonstrate. Može da bude pucnjave...“ A kasnije, kada sam već imala osamnaest godina, posmatrala sam pravu demonstraciju Prvog maja u Oslu. Samo, nije mi izgledala tako uzbudljiva kao sada. Radnici su išli svečano obučeni glavnom Karl-Johanovom ulicom. Nosili su crvene zastave i transparente na kojima je pisalo na norveškom „Živio Prvi maj“. Neki su pjevali, neki međusobno razgovarali. Poneko je nosio harmoniku i svirao. Niko im nije smetao i niko nije pucao... To je bila Norveška, gdje je još, u ono vrijeme, Komunistička partija bila legalna i gdje su, po prirodi, ljudi mirni. Sada je Norveška već okupirana. Nemam nikakvih vijesti od svojih mnogih rođaka koji tamo žive.

U Beogradu sve to mnogo drukčije izgleda. Demonstranata ima sve više. Duhovi su uzbuđeni. I policije ima sve više. Hoće da ih razbije. Demonstranti se čvrsto drže i kreću prema njemačkoj ambasadi. Viču, pjevaju, rvaju se s policijom. Svi vičemo... Za mene su ovi demonstranti najhrabriji ljudi. Divim se njihovoj snazi i upornosti. Držim se Spasoja i ne znam kuda i koliko dugo smo demonstrirali.

Umorni i iscrpeni stigli smo kući. Spasoje mi je saopštio:

- Treba da se spakuješ. Sjutra te šaljem za Hercegovinu, u Zupce. Biće mobilizacija i uskoro rat. Ja imam svoj raspored u Trebinju. Ovdje u Beogradu sama ne možeš ostati...

Ovo kategorično saopštenje pogodilo me do suza. Kako ću ići u Zupce, a ne znam još da govorim. Kako ću se sama tamo pojaviti? Plačem, ali ne pomaže. Spasoje je odlučan a ja nemoćna. Pobrinuo se da me rođaka Vaska dočeka u Sarajevu i uputi dalje.

Sjutradan ujutro na beogradskoj željezničkoj stanici vrelo je kao u košnici. Spasoje i njegov drug ubacili su me kroz prozor vagona. Tamo je jedan drugi drug čuvao mjesto od rane zore. Osjećam se kao stvar s kojom se može činiti šta se hoće. Pritiješnjena sam i ljuta. Vagoni su prepuni svijeta i prtljaga. Skupila sam se kao klupče. Uvukla glavu u mantil da me niko ne vidi i da ja nikoga ne vidim. Tiho plačem i razmišljam o svom groznom položaju i o svojim u Kovnu. Valjda su čuli na radiju i čitali u novinama o demonstracijama u Beogradu. Biće zabrinuti.

Preda mnom se redaju slike iz nedavne prošlosti. Matura — najsrećniji dan. Izlet cijelog razreda i svih profesora, s njihovim suprugama, kod naše pilane, van grada. Pripreme za doček gostiju. Kuvar i kelneri dovedeni su iz grada. Dugačka ukrašena trpeza na terasi naše vile. Priprema se doček za oko sto gostiju. Zdravice, pjesme, šetnja po šumi. Uveče, pored vatre napolju, večera i ples. A onda cio razred na spavanje na sijenu³ U kući su svi slobodni ležaji namijenjeni za profesore i njihove žene.

Kakvo li je to spavanje bilo. Penjali smo se merdevinama visoko u potkrovlje. Na jednu stranu hodnika tek smještenog sijena djevojke, na drugu momci. Po koja baterija se pali na jednoj i na drugoj strani. Neprekidno dobacivanje i šale. Niko oka nije sklopio. Jedina je naša stara kuvarica Julija, poslata ovamo da pazi na pristojnost i mir, hrkala glasno. Sve moje školske drugarice i drugovi govorili su da će doživotno zapamtiti taj najveseliji i

³ Kod nas u Litvi smještaj sijena bio je drukčiji od onoga što sam vidjela u Jugoslaviji. To su posebne građevine, brvnare pod krovom, sa dva suprotna ulaza, vezana hodnikom od naslaganog sijena sa obje strane.

najbezbržiđnji dan — noć u životu. Niko od nas nije tada slutio šta nas čeka u životu i da se nikada više nećemo okupiti.

Poslije bezbržiđnog ljeta, putovanje u Norvešku. Naviknutoj na ravnicu, kako mi je neobično bilo vidjeti fjordove i veliko kamenje. Nove drugarice, novi običaji. Izleti u okolinu Osla i skijanje. Sve je prohujalo kao nestvarno.

Poslije godinu dana borvaka u Norveškoj zaključila sam da će mi, pored slikanja, korisnije biti da učim francuski jezik koji je u ono vrijeme kod nas smatran najznačajnijim stranim jezikom. Spremala sam se za Lozanu. Sve je bilo ugovoreno s jednim pansionatom za djevojke. U posljednji čas izmijenila se odluka. Mjesto Lozane — Pariz. Moja najmilija rodica, imenjakinja, mora da ide u Pariz zbog plastične operacije na nozi i radi produženja studija. Naši roditelji su odlučili da budemo skupa. Desilo se daje školska drugarica moje mame Malka smjestila nas dvije u „Pension de famille St. Genéviève“, u ulici Malebranche, blizu Panteona, u Latinskom kvartu. Ona, sa svojim mužem inž. Mišelom, stanovala je u istoj kući. I Malka i Mišel su bili komunisti. Da su to moji i Minini roditelji znali, vjerujem da nas ne bi prepustili njihovom patronatu. Naši roditelji su znali da je Malka upravnica dječijih domova u Francuskoj, koji su pod pokroviteljstvom barona Rotšilda, i da joj je muž inženjer. Ovaj braćni par imao je mnoge posjete naših zemljaka, Litvanaca. To su bili španski dobrovoljci koji su uspjeli da se dočepaju Pariza, poslije pada Španske Republike.

Moja rodica Mina imala je tada 22 godine i svi su je zvali „La grande Mina“⁴ jer je bila upadljivo viša i četiri godine starija od mene. A mene „La petite Mina“.⁵ Niko nije pokušao da nas politički pridobije. Inače smo bile nezainteresovane za njihove razgovore.

Vlasnica našeg pansiona, naša gazdarica Mme Blonde', bila je udovica francuskog kapetana iz prvog svjetskog rata. Visoka i krupna žena, autoritativna. Izdavala je 4—5 soba studentima i studentkinjama, s punim pansionom. Imala je kućnu pomoćnicu, ali je sama kuvala. Zaista je njeno kuanje bilo izvrsno. Doručak

⁴ Velika Mina

⁵ Mala Mina

bi nam se donosio u krevet, a za ručkom i večerom smo morale biti tačne. Svi bismo skupa sjedjeli za jednim stolom u prostranoj trpezariji. Mme Blonde' bi sjedjela na čelu trpeze i vodila riječ, kao predsjedavajući.

Već prvi dan, za ručkom, upoznale smo se sa ostalim štićenicima Mme Blonde': jednom Francuskinjom, dvojicom Engleza i jednim Jugoslovenom — Milošem Marićem. Svi su bili mladi. Ja sam bila najmlađa i najslabije sam govorila francuski. Zato sam prepuštala „velikoj Mini“ da govori za mene.

Za stolom je uvijek bila prisna atmosfera. Osjećale smo se kao članovi jedne porodice. Kod Malke i Mišela, dva sprata iznad nas, mogle smo dolaziti u svako doba dana, kao kod rođenih.

Poslije nekoliko dana boravka u pansionu, našim ručkovima i večerama se pridružio još jedan Jugosloven, velikih plavih očiju i ozbiljnog izgleda. Naša gazdarica nas je upoznala ovim riječima: „C'est M. Spaić de Yougoslavie, doctorand en droit.“⁶

Dalje je objašnjavala:

— Ne mogu se izgovoriti preporuci mog simpatičnog M. Marića i pravim izuzetak za njegovog druga, gosp. Spaića. Ručavaće i večeravaće sa nama, ali neće tu stanovati.

Eto, sada putujem sama u rodno mjesto „M. Spaića“, u nepoznato. Osjećam se kao da sam na bespuću!...

Uzdahnem na pomisao, kad bi moji roditelji sada vidjeli svoju razmaženu i samovoljnu kćerku kako se osjeća...

U Sarajevu opet gužva. Ali, bez teškoća sam našla rođaku. Nekako se sporazumijevamo. Prijatna žena. Sve čini da me oraspoloži i ugosti. Malo sam se smirila. Rado bih ostala kod nje, do daljnjega. Ali to otpada.

U Sarajevu još je teže prodrijeti do voza. Tek trećeg dana osmjehnula mi se sreća. Rođaka Vaska je saznala da će krenuti vojni transport za Podgoricu,⁷ a putovaće otac njene pacijentkinje, Crnogorac, pukovnik. Vaska mu je ispričala o meni. Čovjek je

⁶ „To je gosp. Spaić iz Jugoslavije, sprema doktorat prava“.

⁷ Danas Titograd

pristao da me povede u svom kupeu. Predstaviće me pred ostalim oficirima kao svoju kćerku. Ja moram da pazim i da se ne izdam da sam strankinja.

Bio je krupan čovjek, s prosijedim brkovima. Ostalo mi je u pamćenju da sam bezbroj puta sebi ponavljala ime — Zarija Vuksonović, da bih ga zapamtila. Zaista se ponašao kao pravi otac i moj zaštitnik u vozu punom vojske.

Naš vagon je bio određen samo za oficire. Nijesam se razumjela u činove, ali odmah sam uočila da je moj zaštitnik bio najstariji po godinama, vjerovatno i po činu.

Putovalo se noću. Cijela noć. Neki moji saputnici, oficiri, pokušali su da započnu razgovor sa mnom. Bila sam jedino žensko biće u cijelom vagonu. Ali svi ti pokušaji su bili uzaludni. Nudili su mi čokolade, cigareta i si. Vojnici su donosili kafu u kupe. Ja sam uporno ostala nijema i odbijala sve ponude. Skupila sam se na svom mjestu i željela sam da budem što manje primijećena. Jedino, ni u ovoj situaciji, nijesam shvatila da me moja odjeća i lovački šeširić, s dugačkom zelenom peruškom prave još upadljivijom. Mora da su ti ljudi mislili da njihov starješina ima mentalno poremećenu kćerku i žalili ga.

Sjutradan, oko 10 sati izjutra, stigli smo u Trebinje. Moj zaštitnik je naredio jednom vojniku da mi ponese kufer. Svima redom u kupeu sam s blagonaklonim smiješkom pružila ruku i rukovala se. Sa pukovnikom Zarijom sam se poljubila i prvi put progovorila:

—Velika hvala. Laku noć.

Rekla sam „laku noć“ umjesto da kažem „dovidenja“. Svi u kupeu su se začuđeno zagledali, a pukovnik je prasnuo u smijeh rekavši:

—Do viđenja, dijete moje.

Stao je kod prozora i mahao mi rukom. Činilo mi se da me sažaljenjem gleda. Mahala sam i ja njemu i okretala se, sve dok se nijesam udaljila s neugledne željezničke stanice. Nikada ovoga čovjeka više nijesam srela.

DOLAZAK U ZUPCE

Bio je sunčan dan. Vojnik me je doveo na adresu koju sam imala: u kuću našeg druga sa studija u Parizu. Tu su me već očekivali. Srdačno su me dočekali njegovi roditelji. Poslije tako dugog ćutanja na putu mogla sam s drugom govoriti francuski.

Poslije kratkog odmora, naš drug Pjer, profesor francuskog jezika, izveo me da malo razgledam Trebinje. Mjesto mi se svidjelo. Bilo je čisto. Prijatna atmosfera. Nije bilo gužve ni galame, koje sam doživljavala posljednjih dana u Beogradu i Sarajevu. Sjeli smo u kafanu „Pod platanima“, pili kafu i čekali Spasojevog prijatelja, koji je trebao da me taksijem odvede u Zupce.

Dok smo sjedjeli i pričali o događajima u Beogradu i mom putovanju s vojskom, posmatrala sam svijet oko sebe. Tu sam vidjela seljanke sa širokim suknjama, svijetlim maramama, većinom bijelim i žutim, i šarenim, lijepim tkanim torbicama. Seljake sa širokim meni smiješnim „čakširima“ i malim kapama, okolo crno, a u sredini crveno s nekim slovima. Vidjela sam i žene sa šarenim dimijama i pokrivenim licem, a muškarce s crvenim fesovima. To sam prvi put vidjela u Sarajevu i sada u Trebinju. Mnogi su se pozdravljali i rukovale s mojim pratiocem i sa mnom. Izmijenjali bi s njim po koju riječ. Malo mjesto, svi se međusobno poznaju. Mene su odmjeravali, a ja sam također s interesovanjem posmatrala taj šaroliki svijet. Bio je pazami dan, objasnio mi je Pjer. Prvi put sam tu vidjela čudnu obuću kod seljaka. U jednom trenutku sam sagovorniku glasno izgovorila ono što sam razmišljala:

— Čula sam da je Hercegovina siromašna. To mi je već Spasoje pričao. Ali da su tako siromašni da čak nemaju cipela to nijesam nikada mogla pretpostaviti...

Na ovu moju primjedbuj moj se sagovornik trgao i upozorio me:

— Čuj, vidim da nemaš pojma. Ova obuća, to su *opanci*. Vrlo laka i udobna obuća. Prilagođena za krševite krajeve. Seljaci je sami prave i to nose bogatiji i siromašniji. U cipelama se ne bi mogli lako kretati po kamenju. Znaj da takvu obuću nose tvoj svekar i tvoja svekrva, i svi u Zupcima. Nemoj da se čudiš. I još nešto. Ne zaboravi, kada tamo dođeš, da se poljubiš sa svima redom.

— To već znam. O tome mi je Spasoje već odavno govorio.

— Treba svekru i svekrvi da poljubiš ruku, dodao je Pjer. Takav je ovdje običaj.

— A hoću U im trebati prati noge? — upitah ga uplašeno i naivno (sjetila sam se priča o Balkanu, koje su mi govorili kod kuće).

— Ne, reče Pjer. To od tebe neće niko zahtijevati. Ali znaj unaprijed' da ti neće biti lako. Pritrpi se malo. Rat neće dugo trajati i vratićeš se u Beograd.

— Izdržaću, sa sigurnošću odgovorih i dodah:

— Slušaću radio. Čitaću knjige i ići ću u bioskop, pa makar gledala stare kaubojske filmove koje ne volim.

Na ovo posljednje on prasnu u smijeh.

— O Bambulino (tako me je zvao još u Parizu)! Tamo nema elektrike, a kamoli radija ili bioskopa. Nema ni biblioteke, ni redovnog saobraćaja s Trebinjem. Pješice se ide, ili na konju, ako ga imaju. Stvarno nemaš predstavu šta je siromaština i zabačeni kraj.

Stavio je glavu među ruke i jedno vrijeme ćutao, pa upitao:

— Jesi li ikada bila na selu?

— Ne! Samo na imanju moga djeda. Tamo je bilo divno! Imao je veliku parternu kuću sa puno soba i salonom, gdje je bio veliki klavir, a po zidovima su visili razni lovački trofeji: rogovi raznih veličina i dr. Ali to moj djed nije ulovio. To je sve ulovio raniji vlasnik, poljski grof, koji je cijelo imanje skupa s kućom prodao djedu i vratio se u Poljsku. Kao dijete, jako sam voljela tamo da boravim. Da gledam krave, konje. Puno je toga bilo.

Nijesam ih mogla izbrojati. Redovno smo tamo dolazili za vrijeme žetve. Po završetku žetve, koscima i žetelicama bila bi priređena velika zabava. To se kod nas zvalo „Pabaigtuvis“.⁸ Za taj dan bi se pripremilo puno hrane i pića. Samo piva po nekoliko buradi.

Po završetku žetve žetelice bi oplele divan vijenac od žita i poljskog cvijeća. Stavile bi ga na glavu odabranoj mladoj djevojci. Tada bi se svi uputili prema kući domaćina. Djevojka s vijencem bi išla u sredini prvog reda. Žetelice su se polako kretale, držeći se ispod ruku. Iza njih kosci s kosama na ramenima. Cijelim putem od polja do kuće pjevah bi u horu. Inače su litvanski horovi čuveni. Njihova pjesma bi odjekivala nadaleko, što je ubrzavalo pripreme za doček.

Pošto mi je baba davno umrla, moja mama je imala ulogu domaćice. Ona bi na pragu kuće dočekala kosce i žetelice. Djevojka s vijencem na glavi prišla bi mami i stavila joj vijenac na glavu. Majka bi ovoj dala pare koje bi ona podijelila sa žetelicama i poljubile bi se. Ali ovaj događaj se ne bi završavao time. Naše kućne pomoćnice i još nekoliko mladih bi se još ranije popele na tavan sa punim kofama vode i u trenutku kada bi mlada stavljala vijenac domaćici na glavu, kroz tavansko prozorče sipale bi na skupljenu družinu vodu. To je bio vrhunac uzbuđenja za nas djecu. Pjesma bi se prekinula. Mnogi bi se uz vrisak razbježali svojim kućama da se presvuku. Zatim se vraćaju svečano obučeni na gozbu. U velikoj sahi mama bi skinula lanjski vijenac i namjesto njega objesila novi. U sali za prepunim stolovima jelo bi se i pilo do mile volje, a onda bi harmonika zasvirala i igralo bi se do zore.

Mi djeca imah smo svoja određena mjesta na prostrtom ćebetu, na velikom starom klaviru, odakle bismo sve posmatrali. Najviše bismo se smijali kada bismo gledali mamu i ujne kako igraju sa seljacima „Reik moket ii žinot“.⁹ Kako podskakuju i lupaju o pod. Kada sam porasla, i ja sam igrala na „pabaigtuvisu“, a posljednjeg ljeta mama je meni prepustila čast da primim vijenac domaćice.

⁸ Završnica

⁹ „Treba umjeti i znati“ (narodna igra)

Obično poslije „Pabaigtuvisa“ moja mama bi bila prehladana, jer ni nju nisu štedjeli oni sa tavana kada bi sipali vodu. Tata bi gundao. On nije volio seoske običaje. Nikada nije živio na selu. Otac mu je bio trgovac šumama i on sam se školovao za tu struku. Ali, moja mama je jako voljela selo i seljake. Sjećam se, bilo je među djedinim seljacima starijih koji su moju majku, još kao dijete, nosili i igrali se s njom, pa su joj i sada tepali kao malom djetetu, što je nama djeci bilo smiješno i zabavno.

Jedina prilika da budem bliže seljacima bila je na „Pabaigtu-visu“.

Moj otac je imao vilu u borovoj šumi pokraj rječice Jure. To je bilo u blizini naše pilane. I pilana se zvala „Jura“ kao i mala električna centrala u istom sklopu. U blizini pilane bila su neka sela i naselja. Tamo su živjeli poluradnici, poluseljaci, tj. seljaci od kojih je većina radila u pilani. Ali, nikada nijesam imala prilike da uđem u njihove domove. Inače, kod nas je ravnica. Nema kamenja. Zato imamo divne guste šume. Puno šumskih jagoda i pečurki...

Moj sagovornik se više nije smijao. Tužno me posmatrao i govorio:

— E, ovdje je sasvim drukčije. Ne vrijedi da ti više objašnjavam. Vidjećeš sama...

U to nam se približi jedan mladi čovjek, izrazito crne puti s crnim brčićima. Veselo se pozdravi sa nama.

— Ovo je Krsto Krčum, reče mi Pjer. Njegov brat je oženjen tvojom zaovom. Krsto radi u pošti i Spasojev je prijatelj. On će te odvesti u Zupce.

Žao mi je što Krsto ne zna francuski i što neću moći dalje da mu pričam o našim šumama. Ili, da ga još nešto pitam o Zupcima. On je sve vrijeme bio veseo i nešto pričao. Slabo sam ga razumjela. Putovali smo vrlo lošim, makadamskim putem, punim rupčaga.

— Ovaj put se zove Drača, reče Krsto. Prava drača. Najgori put u državi.¹⁰

Stalno je auto odskakivao i tresao nas. Pravim čudom gume nijesu pukle. Put me je podsjećao na neke puteve iz vestern filmova. Okolo trnjaci, sivo kamenje, prašina...

¹⁰ Danas je asfaltiran cio put preko Drače, od Trebinja do Graba.

Ponavljala bih pitanje Krstu:

— Koliko još imamo da putujemo? — A on je odgovarao:

— Još malo, još malo, nevjesta...

Ugledala sam veliko polje uokvireno visokim brdima. Usred polja malo groblje s bijelom crkvicom.

— Ovo je Petkova crkva — reče mi Krsto.

Izdaleka su se, podno brda, vidjele kućice.

U dijelu neobrađenog polja primijetila sam nekoliko aviona. Krsto mi je objasnio da je tu privremeni vojni aerodrom i da se sada na Grabu nalazi vojska.

Zamišljala sam da je Grab manje mjesto ah slično Trebinju, jer mi je Spasoje često pričao kako je tamo lijepo. Znala sam da je to opštinsko mjesto, da ima poštu, školu, žandarmerijsku stanicu, dvije velike kasarne, građene još za vrijeme Austro-Ugarske. Bilo mi je prirodno da je tu električno osvjetljenje, bioskop i ostalo. No, Pjer mi je razbio sve iluzije.

Šofer zaustavi kola i Krsto reče:

— Evo, stigli smo.

Ugledala sam jednu malu strmu uličicu sa nekoliko kućica. Tu je stajala grupica seljaka i seljanki. Čekali su nas.

— Doveo sam vam nevjestu. Vidite kako je lijepa — smijao se Krsto. Svi su se glasno smijali i ja sam se trudila da izgledam veselo.

Zapamtila sam sva uputstva u vezi s ljubljnjem i ljubila sam se sa svima redom u oba obraza. Ali sve vrijeme me je nešto gušilo i jedva sam se uzdržala da ne zaplačem...

Na prvi pogled me je privukla svojom toplinom starica izbora-nog lica, srednjeg rasta, vrlo mršava, sa besprijekrono čistom bije-lom maramom na glavi. Krsto mi je rekao da je to moja svekrva Jovana, zvana Nele.

Svekar Simo je takođe bio srednjeg rasta, mršav. Imao je lijepe bijele brkove. I on je bio obučen kao oni seljaci koje sam već vidjela u Trebinju. Ostali ljudi i žene bili su rođaci. Svi isto tako obučeni. Primijetila sam da nema ugojenih. Ni traga od nože-va!

Djed Simo je rekao:

— Hajedemo u kafanu da se častimo. Ja plaćam piće.

Ušli smo u kafanu Mila Vica. Mala zadimljena krčma. Za stolovima su sjedjeli seljaci i nekoliko žandarma. Svi su se okrenuli i gledali u mene. Ja sam držala babu Nelu ispod ruke i nijesam se micala od nje. Nudili su mi rakiju, lozu. Nijesam mogla ni kap da popijem.

Onda smo krenuli u selo Grab, do same istoimene varošice. Svi stanovnici ovog sela su Spaići.

Stigli smo do kuće. Kuća niska, mala. Ispod je izba — pojata. Mali prozorčići kroz koje se vidi Zubačko polje. Bez zavjesa, bez ikakvog drugog namještaja. Okrugli stari sto nasred sobe, sa nekoliko grubih stolica. Jedna klupa do zida. Šporetić u ćošku. To je sav namještaj. Roba visi po zidovima okačena o eksere. I ono malo srpskih riječi i rečenica koje sam već naučila da govorim u tom času sam zaboravila, niti sam išta razumjela što su oni govorili i mene pitali. Samo sam mislila šta ću sada i kako da se vratim što prije u Beograd...

Ne znam ko je bio nesrećniji - ja u ovoj novoj, nepoznatoj i neobičnoj sredini, ili oni sa mnom, tako neobičnom nevjestom. Sigurno nijesu očekivali da će takav izbor učiniti njihov sin kojim su se dičili. Jer, Spasoje je bio jedini iz tog kraja koji je stigao do Sorbone.

Šta god su mi nudili da pojedem, nijesam mogla okusiti.

Hoću da izidem, da malo prošetam. Ali čim kročim iz kuće, spotičem se na kamenje i ne mogu korak dalje da napravim.

Dan mi je bio vrlo dug. Padao je mrak. Djed Simo je upalio gas-lampu. Žmirkala je. Prostorija se ispunila neprijatnim mirisom petroleja.

Baba Nele mi je namjestila krevet u jednoj sobici. Pored kreveta je stajala velika američka škrinja na koju sam metnula svoj kufer. Nije bilo ni pola metra slobodnog mjesta između kreveta i škrinje. Baba Nele mi se pohvalila da je ovu škrinju (zvala ju je „baul“) donio iz Amerike njen najstariji sin Krsto. Krsto je i ovu kuću kupio i Spasoja školovao. Inače, ranije su živjeli u Prašištu i tamo je ona svoju djecu izrodila.

Baba Nele je rekla:

—Ova kuća je lijepa. Ima drveni patos i krov od ćeramide.

Zar ima gorih kuća, pomislila sam.

Baba Nele, kao daje pročitala moje misli, nastavi:

— Da vidiš kakve sirotinje ovdje ima. Kućice sa zemljanim podom, pokrivene slamom. U jednoj polovini spavaju čeljad a u drugoj drže stoku. A mi ovdje držimo samo konja dolje u izbi, a stoku u Prašištu. Nas ovdje računaju bolje stojećim. Imamo dosta krtole i mertina.

A djed Simo mi je pokazivao fotografije (jedno desetak poređano u jednom ramu, okačenom na zidu). Glavni su sin mu Krsto i kćeri Petruša i Stana. Žive u Americi. I on sam je bio u Americi nekoliko godina. Radio je u rudnicima Južne Dakote. Vratio se kući praznih ruku i bolestan.

— Ovdje je bolje i zdravije živjeti no u Americi — završio je djed Simo.

Legla sam na slamnjaču od kukuruznih šuški. I pored jakog umora nikako da zaspim. Buve su pravi razlog. Bilo ih je sijaset. Kao da su se iz cijelih Zubaca okupile. Kidisale su na mene. Nikako da se odbranim od njihovih ujeda.

Jedva sam dočekala zoru. Čula sam djeda Simu i babu Nelu kako se s njim oprostila i pošla u Prašište.

Malo kasnije sam začula duboki muški glas u razgovoru s djedom Simom i djedove riječi:

— Gdje su mu oči bile? Doveo dijete iz dalekog svijeta. Pomislila sam:

— Da li on to misli na mene, ih o nekom drugom razgovaraju. Mora daje došao Dušan, Spasojev stariji brat. Znala sam da on sa svojom porodicom živi u zaseoku Prašištu iznad sela Grab. I baba Nele je većinom tamo sa njima jer imaju sitnu djecu i stoku tamo drže. Ima dosta posla za dvije žene.

Nijesam se prevarila. Zaista je to bio moj djever Dušan. Visok, mršav. I on ima brkove. Kako mi je to neobično, ah od jučer sam se počela navikavati.

Izljubila sam se s Dušanom i odmah počela s njim govoriti. Bolje rečeno, pokušala sam da izgovorim rečenice koje sam smatrala da znam reći. Na moje veliko čuđenje Dušan je dosta razumio što kažem a i ja sam njega razumjela. Rekla sam Dušanu da bih voljela da vidim njegovu ženu Jelu i djecu, da pođem s njim u Prašišće.

— Ovdje ne mogu da izađem iz kuće zbog tolikog kamenja, rekla sam mu.

Dušan se nasmijao i rekao:

— A kako bi stigla u Prašišće od kamenja? To je visoko brdo iznad Graba i ne može se ići autom...

— Zar postoji još više kamenja no na Grabu? - tužno sam upitala.

— Ovdje je polje, ravnica — odgovori mi Dušan. U Prašišće se ide stazom, sve uz kameno brdo. Nemoj dok se malo ne navikneš.

— Imate li koju knjigu za čitanje? - rezignirano sam upitala.

— Vidi u Krstovom baulu. Tamo ćeš naći svašta.

I zaista, u škrinji sam našla veliku knjigu „Narodni ljekar“ od Vasa Pelagića. Umjesto Politik inog kuvara“ počela sam Ustati i čitati Pelagića.

Treći dan sam počela pomalo da jedem jer sam preglednjela. U početku mi se crni hljeb pričinio kiseo i tvrd, a svakim daljim danom mi se činio ukusniji i mekši. Počela sam se navikavati na teški seljački život i zavoljela sam ove ljude.

Ali sve nas je morila velika briga. Čuli smo daje opšta mobilizacija u zemlji, a od Spasoja ni traga ni glasa.

Poslije nekoliko dana dođe Dušan iz Graba u društvu jednog avijatičara. Avijatičar je nosio kavez sa dva kanarinca.

Pričali su da je neko javio iz Trebinja: BEOGRAD JE BOMBARDOVAN! Još se ne zna broj mrtvih i ranjenih. Grad je sav u ruševinama. Nema vode ni hrane. Prava pustoš...

Vojska je dobila naređenje da se seli sa ovog aerodroma. Avijatičar je došao da me pita hoću li da uzmem kavez s kanarinima koje je donio iz Zemuna. Sada svoje kanarinke ne može više da čuva, iako ih mnogo voli. Poklanja mi ih, ako hoću da ih čuvam.

Jako sam se obradovala ovom iznenadnom daru. Prihvatila sam kavez objeručke i ushićeno sam mu rekla, onako kako sam znala najbolje reći, da jako volim ptice, naročito kanarinke i da ću ih čuvati najbolje što budem mogla. Stavila sam kavez na prozor svoje sobice. Osjećala sam se podjednako s kanarincima. Kao da smo svi u kavezima. Oni u svome, a ja u svojoj sobici, pored njih.

Avioni su odletjeli.

Opet rđave vijesti. I Sarajevo je bombardovano. Među poginulima je naš prijatelj, Spasojev drug, mladi doktor Milivoje Radojčić.

Tuga i neizvjesnost.

Prošlo je još nekoliko dana. Dolaze samo rđavi glasi. Nijemci ušli u Beograd. Zle slutnje. Ko zna da li je Spasoje živ?

Uveče, dok smo se djed Simo i ja spremali na spavanje, čuli smo kucanje na vratima. U vratima je stajao bradat i sav iscrpljen čovjek. Samo po glasu smo prepoznali daje to Spasoje. Bio je iscrpljen, gladan i jako smršao. Krenuo je iz Beograda, uoči bombardovanja. Voz im je bio mitraljiran na putu. Pješao je nekoliko dana i noći dok je ovamo stigao. Putevi su zakrčeni raznim vozilima i pješacima. Svi bježe iz gradova u sela. Svijet bježi od bombardovanja i pucnjave. Čuo je radio-vijesti. Beograd je sav u ruševinama. Nema hrane, nema struje. Stravični prizori na svakom koraku.

Spasoje nije stigao da obuče uniformu. Osamnaestog aprila proglašena je kapitulacija Jugoslavije.

Više nijesam mislila na povratak u Beograd...

POSLIJE KAPITULACIJE

Kapitulacija i kraljev bijeg došli su brzo i neočekivano. Ljudi su izgubili svaku volju za rad. Hodali su nemoćni i preplašeni. U Zupce su počeli da se vraćaju vojnici sa bojišta. Obično su pričali o neočekivanom ponašanju njihovih oficira, o izdaji, sebičnosti i sličnom.

Pa ipak, život je tekao svojim tokom. Često su k nama navraćali učitelji iz Graba i okolnih mjesta.¹¹ Diskutovalo se o situaciji u zemlji i šta da se radi. Slabo sam razumjela njihove razgovore, ali sam osjetila da je stanje vrlo ozbiljno i da komunisti treba da budu povezani i spremni za predstojeće akcije.

Obje kafanice na Grabu uvijek su bile pune svijeta. Pri čašici vina ili rakije govorilo se samo o politici i nagađalo o novoj, takozvanoj hrvatskoj državi — o Pavelićevoj vladi i o njihovim namjerama. O tome su ljudi govorili bez ikakvog straha i panike, dodajući uobičajeno objašnjenje: „Ta, narod se već naučio da bude pod nečijim jarmom... Trpjeli smo Tursku, trpjeli Austriju — pa zašto da se uzbuđujemo zbog hrvatske države?“ Pokoriće se, izvršavaće naređenja, plaćaće poreze i prireze, kao i sve ostalo što se bude tražilo. Narod je uvijek davao, a nikad nije primao...”

Jedino su se zbunili Srbi žandarmi jer su se bojali da će izgubiti službu. Tako se i dogodilo. Negdje sredinom maja hrvatski žandarmi preuzeše sve, a žandarmima Srbima narediše da se za dva dana moraju izgubiti.

Isto popodne se Spasoje sastao s predašnjim komandir žandarmerijske stanice, Srbinom i ubijedio ga da u ovakvim časovima narod ne smije ostati praznih ruku bez oružja. Komandir nikako nije mogao da shvati čemu će ovo oružje za kratko vrijeme poslužiti. Teška je srca pristao da se, skupa sa Spasojem i još jednim Srbinom, žandarmom, uvuče noću u kasarnu, dok su hrvatski žandarmi spavali. Odnijeli su šest pušaka, mitraljez, sanduk bombi i municije za puške.

Ujutru, Srbi žandarmi odoše, a ostadoše samo hrvatski. Bilo ih je desetak. Shvatili su daje ovo srpski kraj, zato se i nijesu ponašali bahato, nego prijateljski, iako je narod na njih mrko gledao. No, ubrzo poče ih zbližavati piće i kockanje. Tome je naročito doprinijelo ponašanje žandarma Alije Omeragića koji je bio rodom iz Crne Gore. On je bio stari jugoslovenski žandarm i kao Musliman, ostao je i dalje u žandarmeriji.

¹¹ Nikola Barović, Ivo Vučković i njegova žena Kristina-Kina, Jelena Vrbica, Jovo Samardžić, Luka Tomanović, Gojko Ljubičić.

Tako su, u miru, prošle dvije nedjelje.

Stigla je vijest iz Trebinja da su tamo izvješani plakati na kojima piše da narod, pod prijetnjom smrti, mora da preda oružje i municiju koju posjeduje. Takođe se pronio glas da su izišli novi zakoni protiv Srba i Jevreja. Daje stavljena tabla na ulazu u park na kojoj piše: „Srbima, Jevrejima i psima zabranjen ulaz u park“. Saznali smo, takođe, da je u Trebinju ubijeno trinaest Srba, a mnogi su zatvoreni.

Strah je ušao u narod. Ljudi su sakrivali vojničku robu, te i mi svoje oružje dobro spremismo. I ja sam svoju malu petokraku zvijezdu sakrila u kutiju s puderom.

Jedno jutro stiže i do nas vijest da Beograđani koji su usljed bombardovanja i rata napustili svoje stanove i kuće, treba da se vrate u svoje stanove. Ako se ne vrate u roku od nedjelju dana, stanove će im konfiskovati. Državni službenici, koji su usljed rata i bombardovanja napustili svoja radna mjesta, treba u roku od nedjelju dana da se vrate na svoja radna mjesta. U protivnom, izgubiće službe.

Čuvši ove vijesti, obradovala sam se i upitala Spasoja:

—Kada krećemo za Beograd?

Na to me Spasoje mrko pogleda i reče:

— Ap¹²res la *revolution¹², ako budemo živi. Nećemo ići u Beograd da služimo Nediću.

—A koje to? - upitala sam začuđeno.

— Nedić je kao Kvisling, Peten i slični - odgovori mi Spasoje. Ovaj kratak odgovor objasnio mi je sve. Nema kud da se ide. Sprema se revolucija. Ove planine su najbolji zaklon i teren.

Po Grabu sam čula mnoge kako govore:

— Četnik¹³ nijesam, a Hrvatima nijesam ništa skrivio. Oružja i vojničke robe neće naći kod mene — pa neka dodu. Dočekaćemo ih kao što smo dočekivali austrijske finance.

^{1 2} Poslije revolucije

¹³ Ustaše su ubijanje Srba u Trebinju pravdali navodnim članstvom u prijeratnoj četničkoj organizaciji.

Niko se dakle nije krio. Žandarmi na Grabu su svakoga uvjerali da se nemaju čega bojati jer im se ništa neće dogoditi; pa i oni su tu zato da pravedan narod zaštite. Na račun toga uvjeravanja narod im je rado prodavao sir, mlijeko, jaja.

USTAŠE!

Petog ili šestog juna, zorom, banuše na Grab dva kamiona puna ustaša i sa njima jedan luksuzni auto — u njemu zamjenik Francetićev¹⁴ Boro Rotkvić i apotekar Strinčić iz Trebinja, sa još dvojicom ustaša, glavešina.

Da je Spasoje htio da bježi, sigurno bi uspio. Ali on to nije htio da učini, jer je računao da su došli samo radi oružja, te nije htio mene samu da ostavi u kući. Taman smo nekoliko dana ranije preselili iz sela Grab u varošicu Grab.

Najprije dodoše u naš stan. Ponašah su se tako drsko da sam odmah shvatila da nam se nešto crno sprema. Spasiju vezaše ruke lancem govoreći da je on prvi na spisku komunista. Da ga znaju još odranije. Kad god bi dolazio iz Beograda još kao student prava, okupljao je omladinu i propagirao marksističke ideje. Još tada ga je policija pratila. U sobi, u jednom momentu, jedan je otvorio moju kutiju s puderom. Sledila sam se. Često sam docnije mislila kako sam zbog te sitnice mogla da izgubim glavu. Sve prevmuše. Ništa nijesu našh. Kada su vidjeli da sam strankinja, počeli su se učitivije ponašati, ah Spasija odvedoše. Iz naše kuće pošli su u kuću naše rođake Savete. I kod njih su sve pretresli i odveli Savetinog muža Petra Jakšića. Poslije premetnuše redom sve ostale kuće i pohapsiše sve muškarce i mlađe i starije - na koje su se namjerili. Između četrdesetorice uhapšenih iz Zubaca bilo ih je sedamnaest Spaića.

Nakon toga ustaše odoše kamionom u selo Podkraj da uhvate popa Sava Danilovića. Ah on, saznajući šta se dogodilo, umakao im je sa sinovima. Kad ustaše zbog toga ljutiti počеше da šamaraju popovu kćerku Dobrilu, a htjedoše i popadiju, umiješa se Alija Omeragić, te ih spase.

¹⁴ Ustaški vođa, Pavelićev miljenik za vrijeme NDH.

U svakoj kući, u koju su ustaše ušle, prvo su pitali:

- Jeste li Srbi?

Nijesu samo hapsili, no su pljačkali sve što predstavlja neku vrijednost: vunu, robu, zlato, meso. Dalje od sela Podkraja nijesu išli, osim što su opljačkali kantu Miće Miliše koja je bila na samom putu. Mića i njegovog sina Spasa su uhapsili.

Toga dana je padala kiša. Svi uhapšenici su stajali napolju vezani i kisnuli. Onda je Omeragić zamolio Rotkvića, ustaškog vođu, da zatvorenike odvede u žandarmerijsku kasarnu.

Oko podne ustaške vođe sjedjeli su u kafani starog Mila Vica i ručavali. Ušla sam nešto da potražim (preko puta sam stanovala), a oni me pozvaše da sjednem kod njih. Čudili su se što ne plačem i što izgledam mirna. Kada su me upitali zašto ne plačem, odgovorila sam:

- A da li bi moje suze išta pomogle?

Oni se na to nasmijaše. Rekla sam im da sam potpuno uvjerena da će moga muža pustiti jer znam da nije ništa skrivio i zato ne plačem. Oni se ponovno nasmijaše i pogledaše jedan u drugoga, a samo Rotkvić primijeti:

- Žao mi je što ne plačete. Ja volim da vidim suze. Ja u tome uživam. Pogotovo da vidim kako takve plave oči plaču.

U daljem razgovoru počeli su me potanko ispitivati o meni i o Spasoju i kako to ja Litvanka¹⁵ da se udam za Srbina. Nudili su mi vina, valjda da me opiju. No ja sam bila uzdržljiva. Spasoja sam prikazivala kao velikog prijatelja Hrvata, kao što je i bio. Pošto sam tada još vrlo slabo govorila srpski, pomagala sam se svaki čas njemačkim izrazima, a to se njima naročito sviđalo jer su pričali da su bili u Njemačkoj i da su njemački đaci. Uvjeravala sam ih da je Spasoje obični opozicioner, ali se tome usprotivio Strinčić, navodeći daje on Spasojev školski drug i da ga iz mladosti poznaje kao komunistu. Zamolila sam ih, ako smatraju da će im Spasoje biti na smetnji u novoj državi, neka ga puste i mi smo spremni da odmah otputujemo za Beograd. Inače on se mora javiti na dužnost u Glavnoj kontroli.

¹⁵ Na mom pasošu je pisalo nacionalnost Litvanka, a ustaše su bile verzirane i znale su da su Litvanci katolici.

U ovom „prijatnom“ razgovoru sa ustašama provela sam gotovo sat ili više, ali sam, čini mi se, uspjela da skrenem pažnju na sebe i da me prime s nekim povjerenjem. Govorila sam tečno njemački a po koju riječ srpski što im je, izgleda, imponovalo.

Izišla sam iz kafane zamišljena i automatski sam krenula prema kasarni. U tom trenutku sam se sjetila susreta sa svojom mamom u Parizu kada sam i sebi otkrila neznanje o ovoj zemlji i ovim narodima. Mama me pitala:

- Šta je taj momak za koga namjeravaš da se udaš. Odgovorila sam:

- Jugosloven!

- Dobro, Jugosloven, ali šta je po narodnosti, dalje je pitala mama.

- Tamo ima puno narodnosti: Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca, itd.

Slegla sam ramenima i nijesam znala odgovoriti.

- Zar nijesu svi jedan narod — Jugosloveni? - pitala sam.

Ne, reče mama. Ima razlike među njima.

Sjutradan ispričala sam Spasiju razgovor s majkom i on mi reče:

- Reci majci da sam Srbin iz Hercegovine.

A sada, evo vidim, ovi dodoše i u svakoj kući gdje uđu pitaju: Jeste li Srbi? Šta li su ovi nedužni ljudi skrivili što su se rodili Srbima. Tako i Nijemci uništavaju Jevreje u koju god zemlju uđu. Divljaštvo dvadesetog vijeka.

Pred kasarnom su se sakupile žene, majke i sestre uhapšenih, sa torbama hrane, plačući i moleći da ih puste unutra k svojim. Među njima su Spasijeva majka Nele i sestra Mare, čiji je muž Jakov Vico takođe uhapšen.

I ja sam zamolila Omeragića da nas pusti. Tako je i meni pošlo za rukom da se sastanem sa Spasijem. Ukratko sam ga obavijestila o razgovoru sa ustašama, njihovim pitanjima i mojim odgovorima, da bi se on znao ravnati. Jedva sam stigla sve, na brzinu, da mu kažem, kad evo ustaških vođa, dolaze u kasarnu. Ja sam se brzo sakrila iza jednog stuba, a oni pridoše Spasiju i počеше da ga ispituju da li je on zaista prijatelj Hrvata i hrvatskog

naroda. Spasoje im je rekao, glavnu riječ je vodio Rotkvić, daje on
0 hrvatskom pitanju u Jugoslaviji pisao i u svom doktorskom seminaru, te im to može da dokaže crno na bijelo. U tom seminaru je jasno izražen njegov stav prema Hrvatima.

Odveli su Spasoja vezanog u naš stan, a ja sam otrčala za njima. Rotkvić je imao krvave oči i slab vid. Odriješio je Spasiju ruke i pustio da mu on čita iz seminara.

Moji kanarinci su se onda tako raspjevali da se jedva moglo čuti. Stala sam pored kaveza da se igram sa njima, da bih ih učutkala. Glumila sam kao da me se ništa ne tiče, a istovremeno mi je srce lupalo kao da će da iskoči.

U tom seminaru Spasoje je tretirao hrvatsko pitanje u Jugoslaviji sa gledišta komunista-marksiste. Pojedine formulacije, izgleda, pratio je Rotkvić sa odobravanjem. Spasoje je vješto čitao, dodavao iz glave, čitajući (poslije mi je to pričao) i preskakao ono što je osjetljivo.

Rotkvić je počeo da mekša i na našu neočekivanu sreću reče da će ga pustiti pod uslovom da on i ja, u roku od 24 sata, napustimo Nezavisnu Državu Hrvatsku. Da dodemo sutradan ujutru u njegov stan u Trebinje — naglasio je nekoliko puta, da dodemo u stan, a ne u kancelariju, da donesemo sve naše stvari i on lično će nam izdati propusnicu za odlazak. U „prijateljskom“ razgovoru sa nama pričao je da je on lično ubio trinaesticu Srba u Trebinju

I da mu je najveće zadovoljstvo kada ubije Srbina ili Jevrejina. To što Spasoja pušta na slobodu čini samo radi mene jer sam strankinja — Litvanka i govorim tako tečno njemački. Smatrao je sebe velikim psihologom, te je bio uvjeren da je ubjedljiv i da nas je impresionirao.

Oko četiri poslije podne otišle su ustaše i odvele uhapšene Zupčane osim Spasoja i Petra Jakšića koji je uspio da im pobjegne i da se sakrije u bure od vina. Bure je stajalo u hodniku kafane staroga Mila Vica.

Tmuran je to bio dan. Svi smo tugovali.

Na brzinu smo spakovali svoje stvari jer smo znali kada Rotkvić stigne u Trebinje i kaže da je pustio Spasoja, sigurno će mu reći daje pustio najistaknutijeg komunistu iz Zubaca.

Na razne načine su ljudi komentarisali tu Rotkvičevu „dobrotu“. Neki su u tome vidjeli đavolski plan da Spasoja smakne, a mene da ostavi kod njih. Čudno je bilo Strinčičevo držanje. Više ništa nije komentarisao protiv Spasoja. Samo se smiješio zagonetno. Svašta je narod govorio povodom tog događaja.

Bio je već sumrak i mi smo krijući se od Joza Šimunovića, oženjenog žandarma, koji je s porodicom stanovao preko puta, prenijeh sve svoje stvari iz varošice Grab u selo kod djeda Sima. U stvari, skoro sve je na svojim leđima prenijela baba Nele, jer Spasoje je već bio sakriven u selu, a ja nijesam bila sposobna za nošenje tih stvari. Dogovoreno je bilo da krenemo u pola noći za Boku Kotorsku!¹⁶Bili smo premoreni.

Oko jedanaest sati noću iznenada su se u daljini pojavili auto i kamion. Počeli smo bježati u brdo. Bilo nas je petoro. Među njima bila sam jedina žena i još nevješta u noćnom pješaćenju po klizavom kamenju. Sa sobom sam nosila kavez s kanarincima. Jedva sam stizala muškarce. Noć je bila grozna. Na kraju sam bila tohko iznemogla da sam legla i nijesam više mogla da idem dalje, makar me uhvatili. Spasoje me je onda ponio na rukama do vrha strane. Polegli smo na mokro kamenje i gledah kako ustaše tumaraju po Grabu. Imah su upaljene baterije. Vidjeli smo kako su ušli u kuću gdje smo stanovah i nešto tražili. Ah naša kuća na Grabu je bila prazna i unutra nije bilo žive duše. Poslije jednog sata vidjeli smo kako su krenuli natrag, put Trebinja.

Nastalo je pitanje da li su svi ustaše otišli ih su ostali, a samo vozila vratili. Nečujno smo se natrag spustili u selo i ja sam sama otišla u Grab da izvidim. Osjećala sam se ponosnom što Spasoje i ostali imaju povjerenje u mene da ću, kako treba, izvršiti izviđanje. Polako sam se kretala u mraku. Nijesam ništa vidjela pred sobom. Noć je bila tmurna, bez ijedne zvijezde na nebu. Ah kako je vrijeme odmicalo, sve bolje sam vidjela put. Palo mi je na pamet: šta bi bilo da me moji roditelji vide sada u ovom ambijentu i času. A ko zna, možda predosjećaju i pate. Dugo nemaju mojih vijesti.

¹⁶ Okupacijom je Boka Kotorska prisjedinjena Italiji (Rimski sporazum Musoiinija i Pavelića, zaključen 18. maja 1941).

Pred moj odlazak iz Beograda, dan prije demonstracija, poslala sam im posljednje pismo a iz Trebinja kartu. Ako su kartu primili, biće mirniji. Znaće da me bombardovanje nije zateklo u Beogradu. Ali, da me vide sada, u mrkloj noći samu kako se šunjam prema varošici...

Sakrila sam se u vratima od pošte i iščekivala da naiđe Omeragić. On je bio jedini žandarm u koga smo, ipak, vjerovali da nije ustaški raspoložen. U vratima od pošte sam se osjećala sigurnijom jer sam znala da je to Savetina kuća. Saveta, Spasojeva rodica, stanuje gore, skupa s majkom i mužem Petrom. Ko zna da li oni spavaju. Petar bježi s nama j skupa ćemo ići u Boku.

Naišao je Omeragić. Rekao mi je da su svi otišli. Navodno su tražili četnika¹⁷ Mata Vučurevića, ali im je on pobjegao. Zamolila sam Omeragića da on pođe na stražu na put prema Presjeci umjesto nekog drugog, jer će djevojka Krstinja Spaić goniti naše stvari za Boku, te da je ne zaustave. Rekla sam mu da mi ne možemo sve svoje stvari nositi sa sobom za Beograd te hoćemo da ih ostavimo kod jednog rođaka u Boki. Njemu je sigurno bilo jasno da se spremamo da bježimo, ali je bio korektan i ništa nije pitao. Vratila sam se u selo oko jedan po ponoći. Izvršila sam zadatak sve onako kako me Spasoje uputio. Svi su me nestrpljivo čekali.

Sada je tek nastalo pravo bježanje. Čitavu noć i sjutradan išli smo prema Boki, obilazeći puteve, polako i oprezno. Noge su mi natekle. Svaki čas sam se spoticala o kamenje. Tako hodajući i padajući, pao mi je na pamet naslov knjige Alekseja Tolstoja „Hod po mukama“. Ovo je moj pravi hod po mukama, mislila sam u sebi. Kavez s kanarincima, koji sam nosila sa sobom, bio mi je sve teži. Ali, nije mi padalo na pamet da ga ostavim. Prosto sam vezala svoju sudbinu za sudbinu svojih kanarinaca. Dok su oni živi, i mi ćemo živjeti, sujevajerno sam sebi utuvila u glavu. Moje ptičice su se šćućurile nakostriješene, kao da su osjećale da je njihova sudbina u mojim rukama. A moje ruke su tako slabe i nesigurne. Pred sami mrak, napokon smo stigli u selo Svrčuge, blizu Herceg-Novog.

¹⁷ Riječ je o predratnim četnicima.

Kasnije smo saznali da su noću između 19. i 20. juna opet došli ustaše u Zupce sa tri kamiona. Išli su u sela Konjsko i Carevo Polje. Odatle su odveli tri Ćurića u Bijelu Goru. Na Krstatom Dolu su našli tri Ratkovića i tri Ćurića. Odveli su ih na Milanov Osijek. Doka L. Ratkovića su ubili pod Borovom glavom jer je pokušao da bježi, a ostale, osim najmlađeg Spasa Ćurića, ubili su na Milanovom Osijeku i natjerali žene da ih zakopaju.

Ustaše su imali namjeru da pohvataju i Orovčane, ali ovi, obaviješteni od svoje straže, utekli su i još na putu ranili dvojicu ustaša. Petnaestogodišnjeg Spasa Ćurića su ustaše natjerali da im goni opljačkanu stoku. Spasio ga je omladinac Alija Ćerimagić iz Lastve.

Ustaše su ubijali, palili i harali po Hercegovini. Bacanje u jame poluzivih ljudi išlo je kod njih po rednom broju zatvorskih ćelija.

Onih 40 pohapšenih Zupčana u trebinjskom zatvoru čekala je smrt.

Ali prvog septembra Talijani su preuzeli vlast od ustaša i pustili su pohapšene Zupčane da se vrate svojim kućama.¹⁸ Ali ni tamo im nije bilo opstanka. Nijedan muškarac, pa čak ni oni od

12 do 13 godina, nijesu smjeli da spavaju kod kuće. Ljudi su u grupama spavali po brdima i u kamenitim rupama. Te grupe su držale straže. Neki su nosili i oružje, bombe, pištolje - ko je šta imao.

¹⁸ Zaposjedanje Hercegovine od talijanskih okupacionih trupa imalo je za cilj gušenje narodnog ustanka koji je izbio početkom juna radi samoodbrane od ustaškog pokolja i pljačke. Ovaj narodni ustank je rastao u organizovani narodnooslobodilački pokret kojem se ustaške snage nijesu mogle suprotstaviti. Tu je okupator sračunato izmijenio svoju taktiku i tražio nove saveznike-velikosrbe, za borbu protiv oslobodilačke borbe naroda. U ovim okolnostima okupator je nastojao da prikaže svoje okupacione snage kao nosioce reda, spremne da ispravljaju nepravde počinjene od ustaša.

22. JUNI 1941.

U kući prijatelja Vojina Tomaševića, u selu Svrčuge, dočekali su Spasoja, Petra i mene kao najrođenije. Tu smo se odmorili nekoliko dana. Spasoje i ja pošli smo za Herceg-Novi. Ponijeli smo samo kavez s kanarincima i omanji kufer sa stvarima. Pomoću našeg starog poznanika, učitelja Gojka Ljubišića, uspjeli smo da nađemo namještenu sobu, u pregradu Herceg-Novog.

Gradić Herceg-Novi tih dana bio je vrlo bučan. Hoteli i privatni smještaji bili su prepuni izbjeglica iz Beograda i drugih gradova, koji su bili pod okupacijom Nijemaca i pod vlašću NDH. Vidjela sam mnogo uznemirenih lica. Svak je tražio načina kako da se skloni i kako da preživi rat.

Spasojev i moj glavni problem je bio što smo imali vrlo malo para. Dvije plate koje je dobio pred odlazak iz Beograda već su bile skoro potrošene. Željela sam nešto da prodam od svojih stvari, ali nijesam znala kako i kome da se obratim. Spasoje je počeo da traži neki posao. Htio je da ima neko zanimanje, da ne bi bio sumnjiv Talijanima. Prijavio se daje po zanimanju moler.

Dvadeset drugog juna u Herceg-Novom je bilo vrlo toplo. Već sam od ranog jutra patila zbog vrućine. Organizam mi se nikako nije mogao naviknuti na ovu toplu klimu. U centru grada morali smo se gurati da bismo sebi prokrčili put. Nosila sam torbicu i u njoj par kanadskih nerčeva — ako se nađe neko da ih kupi.

- Sješćemo u kafanu hotela „Boka“ i zamolićemo kelnera da se raspita. Možda će neko pokazati interes. Novac danas ne vrijedi ništa, a ovo ipak ima svoju vrijednost, rekao je Spasoje.

— Ali za nerčeve se ne može kupiti hljeb, a za ovaj bezvrijedni novac se može — dodala sam tužno.

Zauzeti ovim razgovorom ne primijetismo kako se pred nama stvori krupna figura našeg starog znanca iz Pariza, prof. Pjera Bubreška. Milo nam je bilo što je uspio da se spasi od ustaša i što se opet vidimo. Jedva smo našli slobodan sto da sjednemo.

U to preko zvučnika začusmo vijest:

„NJEMAČKI RAJH JE OBJAVIO RAT SOVJETSKOM SAVEZU. NJEMAČKI AVIONI SU JUTROS BOMBARDOVALI GRAD KOVNO I NJEMAČKE TRUPE SU UMARŠIRALE U GRAD. U KOVNU JE PANIKA. NEPREGLEDNE KOLONE IZBJEGLICA SE KREĆU PREMA GRADU VILNIUSU.“

Zagledali smo se bez riječi. U prvi mah sam pomislila da mi se samo pričini da preko radija spominju ime mog rodnog grada. Drhtavim glasom tiho sam molila Spasoja i Pjera da mi ponove na francuskom ovu vijest. Sve sam se nadala da je nijesam dobro razumjela. Ali prevod je bio tačan kao što sam razumjela. Svakih petnaest minuta vijest je preko radija ponavljana.

— Šta lije s mojima? — jedva čujno sam izgovorila.

— Ma oni su se sigurno povukli -uglas me počeo tješiti Spasoje i Pjer.

— Tvoj otac ima „forda“. Sjeli su u kola i pošli za Vilnius — tješio me Spasoje.

— Crvena armija će ih brzo izjuriti iz Kovna. Ovo je povlačenje strategijski planirano — dalje me tješio Spasoje.

Rastali smo se s Pjerom i pošli prema našem stanu. Usput, Spasoje je ušao u jednu knjižaru i kupio nekoliko blokova hartije i nekoliko kutija indiga.

— Šta će ti to? — ljutila sam se. I ovako nemamo para. Šta će nam ovolika hartija? Nećeš valjda otvoriti štampariju!

— Vidjećeš - mirno je odvratio Spasoje. - Ova hartija će nam uskoro biti potrebna. Vrijedjeće suvog zlata.

Nijesam htjela dalje da se prepirem. Previše sam bila zabrinuta za svoje u Kovnu. Koljena su mi klecala i jedva sam hodala. Stigli smo do naše sobe, spakovali kufer, uzeli kanarince i pješice pošli za Svrčuge.

U SVRČUGAMA

Selo Svrčuge u Boki važno je kao vrlo napredno. Spasoje se odmah povezao s omladinom Svrčuga i često odlazio u selo Kruševica gdje se sastajao s uglednim domaćinom i ustanikom toga kraja, Vidakom Pavlovićem, sa seljakom-pjesnikom i junakom Mićom Vavićem, s Nikolom Čirovićem i drugima. Iz Kruševica bi se vraćao u Svrčuge jer je i tamo održavao sastanke s naprednim ljudima i omladincima. Koliko sam mogla ocijeniti, veliki autoritet među omladinom u Svrčugama uživao je Danilo Košić a vrlo aktivni su bili omladinci Akile Košić, Panto Tušup, Božo Tušup, Tomo Tomašević.

Jednom noću, Spasoje je pošao skupa s Tomom Tomaševićem, sinovcem Vojinovim, da dovuku dva teška mitraljeza koja su bila sakrivena pod nekim mlinom. Kada su se vratili, obojica su bili pocijepanih pantalonajako prljavi.

Sve sam ovo posmatrala, ali u dubini duše nijesam vjerovala da će se naše težnje ostvariti.

Negdje oko 14. jula banuo je u kuću Vojinovu Dušan Vučković, bivši potporučnik jugoslovenske vojske, rodom iz Zubaca. Dušan je došao da obavijesti da Spasojev drug Stevo Bratić poručuje Spasoju da dođe kod njega na sastanak. Stevo je slabog zdravlja i nalazi se u Vučkovića kući.¹⁹ Osim toga je Vučković pričao daje došlo vrijeme za ustanak i da su četnici u Nevesinju i Gacku počeli da operišu.²⁰ Hvalio se kako je, jašući bijelu kobilu, po Zupcima pozivao narod na ustanak „da brani kralja i srpstvo“. Spasoje mu je na ove riječi odgovorio da se naš narod dosta napatio i neće braniti kralja i srpstvo, nego će se boriti za svoju bolju budućnost. Prvo treba narod organizovati i objasniti svrhu ove borbe protiv okupatora, koju pripremamo.

¹⁹ Stevo Bratić se prvih dana juna sklonio iz Trebinja u Crnu Goru u selo Kljakovica, sa još nekoliko Trebinjaca, komunista. 10. jula je bio prisutan sastanku grupe komunista u Bijeloj Gori, na kome je dobio raspored da ide u Zupce.

²⁰ Ova Vučkovićeve informacija nije bila tačna. U stvari radilo se o ustanicima koji su se nazivali „Narodna vojska“. Suprotstavili su se ustaškom pokolju i pljački.

Bila sam prisutna ovom njihovom razgovoru. Tek kasnije sam ovaj razgovor bolje shvatila. Ah po izrazu lica obojice primijetila sam da nijesu naročito složni.

Za vrijeme ručka, u kuhinji naših domaćina Tomaševića, razgovor je tekao normalno - kao da smo svi u svemu složni.

Spasoje je pošao s Dušanom Vučkovićem u Zupce.

Zadržali su se nekoliko dana po zubačkim selima i zaseocima, gdje su održali sastanke.

Nakon toga su produžili za selo Željevo, gdje su se u kući Jovana Ratkovića našli sa Stevom Bratićem. Inače, Jovan Ratković se već prethodno povezao sa Savom Kovačevićem. Kao radnik i predratni komunista, isprva se krio od ustaša u Bijeloj Gori. Otuda je pošao za Grahovo, gdje se sastao sa Savom Kovačevićem. Dobio je od Save prve direktive za sazivanje jednog većeg sastanka na zubačkim Ublima. Teritorijalno Ubli su najbolje odgovarale za ovakav skup jer poslije jenjavanja julskog ustanka u Crnoj Gori, mnogi drugovi-komunisti su se krili po Bijeloj Gori i okolini. Velike talijanske snage su vršile pretrase terena, a u Boki čak streljačkim strojem i avionima preko najviših planina.

Skup je održan početkom augusta. Prisustvovali su drugovi iz Grahova, Trebinja, Nikšića, Konavala. Samo drugovi iz Boke su zakasnili i stigli su sutradan.²¹

Pored ostalog, načelno je odlučeno da se formira zubačka partizanska četa sa štabom na Ublima. Štab bi imao stalnu kurirsku vezu s Lastvom i Crnom Gorom. Takođe je podijeljen rad po sektorima.²²

²¹ Prema kazivanju učesnika, ovom sastanku su prisustvovali: Sava Kovačević, Ilija Milović, Alija Cerimagić, Radovan i Vuka Šakotić, Vojo Nikolić, Stevo Bratić, Spasoje Spaić, Jovan Ratković, Baldo Katić, Pasko Cupić, Dušan Vučković. Vjerovatno ih je bilo više.

²² Stevo Bratić i Jovan Ratković su imali sektor: u Željevu, Rudin Dolu, Konjskom, Bogojevom selu, Tulima, Turmentima, Orašju. Da ih ne bi Vučković u tome ometao, prihvatili su i njega na istom poslu.

Spasoje je imao sektor: Rupe, Ive, Vilićak, Prešjeka, Grab, Ograde, Kunja Glavica, Drenovi Do. U K. Glavici su mu u tome najviše pomagali braća Pero i Tomo Krčum, a u Rupama i Ivama Jovo S. Spaić. Za sela Podkraj i Uvjeću niko nije bio određen, te se tamo išlo kako je kome bilo zgodno.

Ja sam u to vrijeme bila još u Svrčugama. Sastajala sam se s omladinkama iz sela. Skupljale smo sanitetski materijal, zajednički šile torbice i pravile zavoje. Počela sam podučavati omladinke prvoj pomoći. Više sam ih učila pokretima i mimikom no riječima jer sam još slabo govorila srpskohrvatski. Sa lakoćom su shvatala što želim da kažem. Najviše su se isticale: Danica Tomašević, Jovanka Košić, Ljubica Košić, Mara Tušup, Mile Tušup. Ne pamtim sva imena. Među ženama je prednjačila Milka Tomašević, majka Daničina.

U Svrčugama su, već u to vrijeme, noću održavah stražu i na njen znak ljudi bi sakrivali stvari i robu koja bi mogla biti privlačna za pljačku. I sami bi se sklanjali. Redovno su svi muškarci iz sela spavali skupa na jednoj livadi van sela. Bila sam tu jedina žena među njima jer sam smatrala da meni kao strankinji prijeti opasnost kao i njima. U tim prilikama uvijek sam se držala Vojina Tomaševića, koji me pazio kao svoje dijete.

Kakvo je to bilo nesrećno spavanje. Neobično tvrdo, a uz to po koji kamen štrči i ubada pravo u rebra. Mravi navalili i grizu. Ponekad bi nas noću kišica „prijatno“ iznenadila. Ali na kišicu seljaci se ne ljute. Njima je ona ljeti uvijek dobrodošla. Ujutru prije zore napustili bismo mjesto da ne bi koji špijun sa strane otkrio naše prebivalište. Koliko sam mogla ocijeniti, svi stanovnici sela Svrčuga bih su složni.

O mojima u Kovnu danju sam rijetko razmišljala. Previše sam bila okupirana novom sredinom i umorna od slabog spavanja. Noću, u mislima su mi se često redale slike iz bliske prošlosti. Postavljala sam sama sebi razna pitanja na koja nije bilo odgovora. Šta li je s mojima? Da li su zaista uspjeli da pobjegnu ispred Nijemaca? Ako jesu, gdje stanuju i kako sada žive? Majka mi je nježna, a uz to nikada nije radila nikakve fizičke poslove. Jedinica bogatih roditelja, okružena s petoro braće, koji su u nju gledali kao u anđela. Jednako su je voljele njihove žene i djeca jer i ona je prema njima ispoljavala najveću ljubav i privrženost. Koliko ona sada pati zbog mene. Da me sada vidi gdje i kako spavam! Ah, ja bih joj odmah objasnila da su to divni ljudi, poštenu

i široke duše, da sam sretna što ima takvih ljudi na ovom svijetu. U oca se uzdam da će se snaći. Veliki stručnjak za šume i pilane, dinamičan i snalažljiv u svakoj sredini. I Sovjeti, kada su došli u Litvu, odmah su ga prihvatili kao stručnjaka. Postao je inspektor za pet državnih pilana, od kojih je jedna bila i njegova bivša „Jura“, dok su istovremeno mnogi bivši vlasnici pilana ostali bez ikakvog zaposlenja. Miroljubiv, uvijek nasmijan, nikada ni s kim nije imao svađe niti sporova. Mama i mi, još kao djeca, mogle smo lijepim riječima izmamiti od njega najskupocjenije poklone, putovanja i dr. Nije nikada mogao odbiti naše molbe. On će biti sposoban da se snađe i da obezbijedi ostale.

Šta li je s mojom Minom „velikom“? Zbog nje sam mogla tamo zaglaviti i nikada ne stići u Jugoslaviju. Odložila sam putovanje za Beograd na nedjelju dana zbog Minine svadbe. Velike su to bile pripreme. Prva unuka Abela Solskog, našeg čuvenog djeda. Udaje se, i to za divnog kršnog momka, pravnika i poznatog fudbalskog asa. Svečana večera i bal u hotelu „Metropol“. Mina je u dugačkoj haljini sa šlepom od nekoliko metara. Pridržavaju ga kćerkica i sinčić mog najmlađeg ujaka. Taman su započele zdravice, kad neko uletje u salu i glasno saopšti:

- PROGLAŠENO JE VANREDNO STANJE. CRVENA ARMIJA JE PREŠLA GRANICU. TENKOVI SE PRIBLIŽAVAJU KOVNU.

Gosti su se razbježali. Ostale su pune trpeze raznih đakonija. Mladenci su ostali zgranuti i tužni. Nas nekoliko mladih ostali smo s njima. Tišina. Nigdje kola. Taksisti su na brzinu odvezli uplašene zvanice. Nema ni kelnera niti ikoga od osoblja. Svojim roditeljima smo rekli da dolazimo odmah za njima. Pokupili smo nekoliko buketa cvijeća i mladinu tortu, koju nije stigla ni da rasiječe i krenuli kući pješice. Na ulicama nigdje žive duše. Mlada sama pridržava svoj šlep. Mladoženja je drži ispod ruke. Vojska patrolira. Vojnici začuđeno gledaju u ovu svatovsku povorku. Niko nas ne zaustavlja.²³

²³ Cijelu porodicu su uništili Nijemci, u getu Kovna i raznim logorima.

Rano ujutru, kuće su nam se tresle od tenkova. Radio je obavještavao da je uspostavljena narodna vlast do plebiscita. Plebiscitom narod će sam odrediti da li da se pripojimo Sovjetskom Savezu ili ne. Radio je takođe obavještavao da je predsjednik Litvanije, gospodin Antonas Smetonas, sa cijelom porodicom pobjegao u Njemačku. Neki ministri su takođe pobjegli, a neki su pohapšeni.

Život u Svrčugama dobio je neku ravnotežu i redovnost. I pored straha od iznenadnog upada neprijatelja u selo, imali smo časova razonode.

Nedjeljom poslije podne i običnim danima poslije večere omladina bi se okupljala pred nekom od kuća. Djevojke bi plele. Ja bih im pričala o Rusiji i o Litvi. Često sam demonstrirala na jednoj od njih kako se previjaju ranjenici. Onda bi ostale \jezbale i ponavljale. Koristila sam se svojim znanjem što sam ga stekla u školi na časovima hitne pomoći.

Poslije večere sjedjeli bismo na terasi, pokrivenoj lozom, pred kućom Vojinovem. I tu su se skupljale komšije. Uvijek su imah razna pitanja za mene. Pričala sam kako sam putovala iz Kovna i šta sam sve u Moskvi vidjela. Pričala sam kako sam umjela i znala. Ponekad bih i zaigrala „kazačok“, što je najstariji među nama, Vojin, naročito volio da gleda.

Voljela sam cijelu ovu porodicu i cijelo selo Svrčuge. Svi Tomaševići, počev od Vojina, njegove žene Anke i snahe Milke, sva djeca — svi su bih pažljivi prema meni. Noću, sama u mislima, „pisala“ sam dugačka pisma svojoj majci, ističući kako su ovdje ljudi divni i gostoprimni. Ni traga od onoga što su mi u Litvi govorili o Balkanu i Balkancima.

PRVE PRIPREME ZA ORUŽANU BORBU

Nakon nekoliko nedjelja preselila sam se i ja u Zupce — Prašište. Živjeli smo u tajnosti, što nije bilo teško jer u Prašištu ima samo četiri kuće Spaića.

U Prašištu je Spasoje uspostavio pomoćni štab za buduću partizansku četu. U stvari, to je više bila tehnika no štab. Imao je jednu malu pisaću mašinu, papira i indiga što je kupio u Herceg-Novom i polovinu jedne stare prese. Ovim se započelo. Kuriri su donosili, iz Lastve ili Orovca, vijesti i razne letke, koje bismo ovdje prepisivali i umnožavali, te bi se to rasturalo po selima zubačke opštine. Istovremeno, tu su se počeli praviti spiskovi naših ljudi i omladinaca, skrivenog oružja i municije. Računalo se sa svakim metkom.

Najviše bi se radilo noću kada bi domaći legli da spavaju. Onda bi se tehnika preselila iz pojate kod ognjišta. Naložili bismo dobru vatru. Neko bi stalno noću čuvao stražu da nas ne bi iznenadile ustaše. Bili smo svega pola sata dobrog hoda od njihove kasarne.

Dušanova kuća je imala samo jednu veliku sobu i ognjište. Dolje je bila izba gdje su držali stoku. U kući su stanovali: Spasojeva majka Nele, brat Dušan sa ženom Jelom i njihovo četvoro djece, a peto je bilo na putu. Ukupno nas devetoro.

Jovo S. Spaić je dolazio svake noći iz zaseoka Dvorište. Danju je radio najteže poljske poslove a noću čuvao stražu i pomagao sve što je trebalo. Bio je kršan, jak i pun zanosu. Voljela sam da posmatram kako on gleda u Spasoja, sa ushićenjem i povjerenjem. Kako bez pogovora izvršava sve zadatke i kako se glasno smije, pokazujući pri tome red bijelih zdravih zuba. Jovo je u mojim očima bio primjer lijepog zdravog mladog gorštaka. I Spasoje je njega jako volio. Uvijek bi Jova zvao da idu skupa na sastanke. Često bi govorio:

— E, da imamo još nekoliko ovakvih Jova, uspjeh bi nam bio zagarantovan.

Iako dvanaestogodišnjak, Momčilo, najstariji Dušanov sin, obavljao je kurirske dužnosti. Raznosio pisma, naređenja, vijesti. A kada bi baba Nele ocijenila da će Momčilov put biti naročito opasan, onda bi ostavila sve kućne poslove, stavila bi poštu i letke sebi u njedra i sa preslicom u rukama, naoko bezbrižna, krenula stazama kurira mjesto unuka.

Počela sam učiti kucanje na mašini. U početku je išlo teško, ali sam bila uporna. Znala sam, ako naučim da kucam i jezik usavršim, moći ću bolje pomoći ustanicima. Pored kucanja, u slobodnim časovima, dalje sam proučavala Pelagića. „Politikin kuvar“ i Pelagićev „Narodni učitelj“ bili su prva moja literatura u temeljitijem svlađivanju srpskohrvatskog jezika. Ali ne manje i u ličnom osposobljavanju da se približim narodu i steknem povjerenje okoline.

Dolazile su mi žene da traže savjet za ovu ili onu bolest. Bile su nepismene. Pomoću Pelagića sam u mnogim slučajevima pomogla. Kuvala sam melem za rane i time liječila jednu djevojčicu i izliječila je. Svaki uspjeh pričinjavao mi je veliko zadovoljstvo.

Odavno sam od svog filcanog lovačkog šešira sašila patike trogodišnjem Miši. Od jedne roze damastane jastučnice napravila sam sebi maramu. Obukla sam široku dužu suknju. Niko mi nije rekao to da činim. Sama sam osjećala potrebu da se ne razlikujem od ostalih žena. Više nijesam ličila na onu strankinju koja je prije pet mjeseci stigla taksijem u Zupce. Opšti prelom je nastupio u mom životu.

Dvadeset prvog septembra, u boroviku Vučkovića na Ublima opet je održan sastanak. Od Grahova su stigli Sava Kovačević i Ilija Milović. Hercegovaca je bilo petnaestak.²⁴

Sastali su se radi daljeg organizovanja ustanka.

S dolaskom Talijana na teritoriju Južne Hercegovine ustaše su bili onemogućeni i nastalo je relativno zatišje. Stvorila se nova opasnost od velikosrpskih elemenata, koji su veličali Talijane kao „spasioc“ srpskog naroda. U tome je i bio cilj okupatora, da pocijepa snage ustanka i da okrene narod jedne protiv drugih.

Spasoje je otvorio sastanak. Poslije diskusije i dogovora o daljem organizovanju ustanka, Dragica je naglas pročitala dva pisma i telegram, koja je pisao Novica Kraljević.²⁵ U pismima i u

²⁴ Dragica Pravica, Rade Pravica, Stevo Bratić, Spasoje Spaić, Jovo S. Spaić, Miloš Kisin, Pero Krčum, Tomo Krčum, Krsto Kićum, Jovan Ratković, Vlado Radanović. Simo K. Spaić, Dušan Vučković, Miloš Ridešić.

²⁵ Novica Kraljević je 19. avgusta poslao pismo Franku Skazelatiju, Prefektu kotorske provincije; 26. avgusta je poslao telegram Musoliniju i 31. avgusta pismo Papi Piju XII u Rim.

telegramu se zahvaljuje na spasenju srpskoga naroda od ustaša i izražava spremnost velikosrba da u svemu potpomognu okupatora.

Poslije čitanja, diskutovalo se. Posljednji je govorio Sava Kovačević.

Na kraju je odlučeno da se što čvršće organizuju čete i da se drži straža prema Konavlima.

NEUSPJELI NAPAD

Čitave noći provedene kraj zadimljenog ognjišta i u maloj tijesnoj pojati posmatrala sam drugove i slušala njihove diskusije i prijedloge o načinu napada na kasarnu na Grabu. Raznoliki su bili planovi za napad.

Prijedlog je bio da se žandarmi napadnu predveče dok su još van kasarne. Planirano je bilo da nekolicina naših ljudi, koji se smiju kretati po Grabu, dođu u krčmu i igraju karte sa žandarmima. Onda bi kasnije naišlo još desetak naoružanih naših ljudi, koji bi žandarme iznenada razoružali. U isto vrijeme drugi bi upali u kasarnu i zauzeli je bez otpora... Ovaj plan je bio privlačan, ah teško izvodljiv.

Narod koji je već godinama navikao na miran život, preplašen prije stupanja u borbu, ne vjeruje još u svoju snagu i nema hrabrosti. Osim toga, bilo je starijih ljudi, koji su govorili:

—Rano je. Zapaliće nas, poklaće nas...

Ovi ljudi su tako govorili većinom iz straha, a ne iz uvjerenja da je rano. Otkako je Crna Gora stupila u borbu, znalo se da i za Zupce nema više mirovanja.

Da bi se Zupci malo ohrabрили, nekoliko puta su im dolazili Radovan Šakotić i Radovan Grubač. Bilo je i drugih čija imena ne pamtim. Oni su se nudili da učestvuju u prvoj akciji. Ah svaki put su bivale neke zapreke. Proširila se alarmanтна vijest da je kasarni stiglo pojačanje. Ili pismo poslato sa pozivom Donje-poljskom vođu nije na vrijeme uručeno.

Radovan Šakotić i njegovi drugovi ostali su sakriveni u našoj pojati u Prašišćima i sjutradan su otišli, vidjevši da se ne može

ništa učiniti. Međutim, kroz narod se pronio glas da se u našim brdima kriju na stotine naoružanih Crnogoraca i da će napasti kasarnu i zapaliti Zupce.

U toku oktobra mjeseca odigravale su se krupne stvari. Gerilska vojska, koja je bila vrlo slabo organizovana i imala raznovrsne loznike i shvatanja o borbi - počela je da se reorganizuje u partizansku vojsku. Ponovo je trebalo da se svaki gerilac izjašnjava da li je za narodnooslobodilačku borbu.

Tada su se Spasoje u Gornjepolju i Jovan Ratković u Donjepolju prvi pojavili sa našivenim petokrakim zvijezdama na kapama. Mnogi su, ugledavši se na njih, takođe to uradili. Započela je potražnja za crvenom čojom. Ko god je imao staru uniformu u kući, skidao je sa nje komadiće crvene čoje i krojio petokrake. Ove prve petokrake su bile raznih veličina i formi. Neke su više ličile na šestokrake ili cvjetice. Ali nešto se crvenilo na kapi, kačketu ili šajkači.

Bilo je i onih koji su se protivili tome. To nijesu javno i potpuno otvoreno izjavljivali. Jednog dana neki borci su pobacali petokrake sa kapa. Nakon Spasojevog objašnjenja o ciljevima narodnooslobodilačke borbe opet ih, posramljeni, prišiše. Isprva, u selu Kunja Glavica, osim braće Krčum, ni jedan seljak nije htio da se upiše u partizane, dok u Bogojevom selu, ovo je imalo dubljeg korijena, što će kasniji događaji pokazati.

Prvi napad na kasarnu na Grabu zaista se dogodio spontano, iznenada, jer inače se ne bi drukčije ni počelo. Sami Grabljani, osim nekolicine, nijesu ništa znali i mirno su spavali dok su najednput začuli pucnjavu pušaka i bombe...

Dvadeset devetog oktobra 1941. održan je sastanak u kući Jovana Ratkovića, u Željevu. Došli su Sava Kovačević, Vlado šegrt i Petar Božović. Osim Steva Bratića i Jovana Ratkovića, Zupčana je bilo desetak.²⁶

²⁶ Spasoje, Miloš Šaraba, Jovo S. Spaić, Miloš Kisin, Vlado Radanović, Dušan Vučković, Miloš Ridešić, Đuro Vuković i dr.

Na Savin prijedlog odmah se prišlo izboru rukovodstva buduće zubačke čete. Za komandira je izabran Dušan Vučković a za komesara Spasoje. Pomoćnik komesara Jovan Ratković. Stevo Bratić je ostao nadalje da rukovodi partijskim radom.

Isto večer su takođe odredili potreban broj ljudi za prvu akciju.

Poslije ovog sastanka u Jovanovoj kući, održano je uveče sijelo u kući Dušana Vučkovića u Bogojevom selu. Došlo je puno ljudi iz okolnih sela. Spasoje je govorio o nedjelima ustaša i okupatora i o oružanoj borbi koju je narod poveo protiv njih. Zatim je dao riječ Savi Kovačeviću. Sava je tečno govorio i diskutovao sa seljacima. Govorio je o slavnoj prošlosti Zupčana, o hercegovačkom ustanku na čelu s Lukom Vukalovićem. Niko od prisutnih, osim navedenog broja koji su u Jovanovoj kući prisustvovali sastanku, nije znao da namjeravaju akciju izvršiti u toku noći. Kada su se seljaci razišli, ostali su samo oni koji su bili obaviješteni i određeni za ovu akciju, tj. za napad na žandarmerijsku kasarnu na Grabu.

Dogovoreno je da napad na opštinu izvrši Đuro Vuković; na privatni stan žandarma Joza Šimunovića — Miloš Šaraba; na poštu — Spasoje, Stevo Bratić i Jovan Ratković a na kasarnu Sava Kovačević sa svojim ljudima, u zajednici s Dušanom Vučkovićem, Jovom S. Spaićem i dr.

Opština je vrlo brzo zauzeta jer je bila bez straže i bilježnik Rade Spaić, inače naš simpatizer, odmah je predao ključeve. Tamo su našli novaca, papira i presu. To je za one prilike bio veliki plijen.

Žandarm Jozo Šimunović takođe se odmah predao, poslije prvog metka koji je pogodio u prozor njegove spavaće sobe.

Sa poštom je takođe išlo lako. Spasoje, Stevo i Jovan, s revolverima u rukama, pokucali su na vrata. Vrata im je otvorila prijašnja poštarića i vlasnica kuće Saveta Jakšić, Spasoje va rodica. Spasoje joj je dao znak da čuti i da se skloni. Nova poštarića Hrvatica taman se onda probudila. Jako se uplašila i odmah im je sve predala. U pošti su našli dosta novaca. Raskidali su telefonske žice a telefonski aparat su uzeli sa sobom. Poštarića je zakukala da je u uzetoj sumi novaca i njezina piata. Odmah su joj isplatili platu jer Saveta je izjavila da je dobra djevojka i da se korektno ponaša.

Kasnije se pokazalo daje poštarica bila lukava a Saveta naivna.

Dok je s opštinom, poštom i oženjenim žandarmom Šimunovićem prošlo lako, napad na kasarnu nije mogao da uspije. Zidovi kasarne su bili toliko debeli da se nijesu mogli nimalo oštetiti partizanskim ručnim bombama. Sava je bacio bombu kroz prozor-če, ali ona se odbila o šipku i vratila se uz zaglušujuću eksploziju. Pravo čudo da niko tada nije poginuo. Savin glas se čuo na velikoj daljini:

— Ustaše, predajte se! Bolje ćete proći! Ovdje vam govori Sava Kovačević sa narodnooslobodilačkom vojskom. Uništit ćemo vas u vašoj jazbini...

Doveli su i žandarma Joza Šimunovića pred kasarnu da ih i on zove na predaju. Ali ni njegov poziv nije pomogao. Dušan Vučković, da bi iskatio svoj bijes, bacao je jednu bombu za drugom. Jedini je Gojko P. Ratković uspio da se približi kasarni i ubaci bombu kroz prozor kasamske kancelarije.

Putevi prema Trebinju i Mrcinama nijesu bili porušeni, pa ni telefonski stubovi nijesu bili posječeni. Kako je pošta bila zauzeta, Talijani iz Javora²⁷ nijesu imah telefonske veze, ah su imah potpuno otvoren put prema Mrcinama. Nesumnjivo, i u Trebinju se čula pucnjava, te se svakog časa mogla očekivati navala neprijateljske vojske.

Iz kasarne je neprekidno pucao mitraljez. Ništa se nije moglo učiniti. Naši su, zaklonjeni kod najbliže kuće, samo psovah i prijetili, a Vučković je i dalje trošio bombe.

Prije svanuća morah su se povući da ih žandarmi ne bi poznah. Sava Kovačević sa svojim drugovima je otišao a Zupci su pošli svojim kućama.

Žandarma Joza Šimunovića su poslije kratkog ispitivanja likvidirah. Njegova žena sa djecom je poslije nekoliko dana otišla u svoje rodno mjesto. Ubrzo je bilo žaljenja što je Jozo strijeljan, umjesto daje pušten da ide gdje hoće. Sigurno je došlo do njegove likvidacije zbog neuspjeha i brzine, kojom su ustanici bili zaokup-

²⁷ Javor - oko 4 km udaljen od Graba. Granica teritorije NDH i one koju su anektirali Talijani.

ljeni, da se što prije udalje od toga rejona, koji je bio nedaleko od jakih okupatorskih garnizona. S druge strane su se plašili ako Joza ostave u životu, da ne izda one Zupce koji su učestvovali u ovoj akciji.

Tako je okončana prva akcija na kasarnu.

Stanje u Zupcima poslije neuspjelog napada bilo je očajno. Narod je bio preplašen a naročito iz sela koja su u blizini Graba. Muškarci, i oni koji nijesu učestvovali u akciji, nijesu više smjeli da se zadržavaju u svojim kućama.

Položaj je bio kod Prašišta. Mjesto vrlo povoljno za osmatranje svih puteva koji vode Grabu. Skupilo se oko 100 naoružanih ljudi iz okoline Graba i Rupa. Držali su stražu, izvidnicu u staroj srušenoj turskoj kuli. Nakon jedne noći provedene u strahu i nespavanju svi su izgledali mračni i premoreni. Dogovoreno je da će dati otpor jedino ako neprijatelj počne da pali sela.

Bilo ih je koji su kukali kao da su već popaljeni. Mnogi su psovali Savu i Crnogorce što su došli i „uvalili narod u nesreću...“. Neki su prijetili Spasoju (ne u njegovom prisustvu) da će oni zapaliti kuću njegovog oca jer da je on „unesrećio ovaj narod...“. Na mene niko nije obraćao pažnju da slušam sve što se govori jer su mislili da ništa ne razumijem. Ja sam već tada dobro razumjela i ovakvi razgovori su me još više uznemiravali jer sam sve bukvalno shvatala. Više o Litvi i Kovnu nijesam imala vremena da razmišljam. Razmišljala sam o situaciji i o nevoljama ovog naroda koji se, pored svega, teško odlučuje da krene na ustanak. Spasoju nijesam ništa govorila o razgovorima koje čujem među nekim borcima. Odmalena me majka učila da ne prenosim ono što čujem ružno od jednoga na drugoga.

Sjutradan, oko 10 sati su se pokazala na cesti od Trebinja četiri tenka i dva kamiona talijanske vojske. Strah je dosegao vrhunac.

Jedan kamion je došao do Presjeke blizu Prašišta. Vojnici su se iskricali i bacili nekoliko bombi u krš. Bojali su se da krenu Prašištu i da istražuju po Rupama jer su uplašeni žandarmi izjavili da je bilo nekoliko stotina Crnogoraca. Ispucavši jedan dio svoje

municije u krš Talijani su se ukrcali natrag u kamion i vratili u Grab, kao da su svoj zadatak izvršili.

Saslušali su poštaricu i bivšu poštaricu Savetu Jakšić. Saveta je izjavila da su bili Crnogorci, njoj potpuno nepoznati. Međutim, nova poštarica je izjavila da su ljudi koji su napali poštu sigurno bili Savetini poznanici. Da je to ona odmah primijetila. Zbog ove izjave Savetu su odmah uhapsili. Onda su uhapsili starog Mila Vica, kafedžiju, na koga su slučajno naišli.

Žandarmima je stiglo pojačanje, a Talijani sa tenkovima su otišli i povel sa sobom Savetu i Mila.

Savetin muž Petar uspio je i ovoga puta da izbjegne hapšenje i da se skloni kod nas u Prašiste. Bio je vrlo uznemiren i tužan zbog Savete.

Žandarmi su bili uvjereni, prema izjavama nekih baba iz sela, koje su morale noćiti u kasarni kao taoci, da su napad izvršili samo Sava Kovačević i njegovi Crnogorci. A kada su postavili pitanje zašto su se svi muškarci sakrili, odgovoreno je da je to od straha pred Crnogorcima.

Onda je komandir žandarmerije na Grabu naredio da se svi muškarci vrate svojim kućama, a oni koji se ne budu vratili biće smatrani odmetnicima.

Tako je bilo. Jedan dio, i to onih koji su i ranijih dana smjeh da se pojavljuju na Grabu, vratio se svojim kućama. Počeše opet dolaziti na Grab i prijateljski se kartati sa žandarmima. Pri kartanju su pričah o svom strahu od Crnogoraca. Ali, veći dio ostao je pod oružjem.

Kiša je neprestano padala. Nije se moglo ni spavati niti hraniti uredno. Naša kuća u Prašistu, kao i pojata, bile su prepune gerilaca. Neki su čekah smjenu na straži, pa su kod ognjišta drijemah. Drugi su se grijali, treći raspravljah, prognozirali o razvoju prilika na bojištima. Svako je bio družkije odjeven. Jedni su bili u obojenim šinjelima i s opancima na nogama, drugi u seljačkim jaketunima i cokolama - ko je šta imao. Pojedini su imali po 50 metaka, a bilo ih i sa 5-6.

Već sam onih dana prilično savladala kucanje na mašini i sve što je trebalo ja sam prekućavala. Polako sam kucala slovo po slovo. Mašinu sam naučila da držim u krilu jer nikada za stolom u

sobi nije bilo mjesta. Kod ognjišta nije ni bilo stola. Ognjište je uvijek bilo zadimljeno i ja sam zbog dima stalno bila kao uplakana. Moji kanarinci tih dana nijesu pjevali. Stalno su bili nakostriješeni. Sreća što je kavez mali i što ga mogu držati na prozoru da nikome ne smeta.

Baba Nele kuva krtolu na zadimljenom ognjištu. Jedan kotao za drugim. Kako se koji skuva, za tren se pojede. Toliko glasnih usta. S vremena na vrijeme prekidam kucanje i pomažem babi čistiti krtolu. Ona to tako vješto i brzo radi. Na desnoj ruci vrh kažiprsta joj je iskrivljen od ujeda zmije. Mora da joj to smeta pri radu. Moji su svi prsti zdravi, a čišćenje krtole ide mi polako, kao kucanje. Baba Nele tanko guli koru i svaka joj krtola ostaje glatka i fina. Ja gulim debelu koru i moje očišćene krtole ostaju čvornovate i na pola umanjene.

- Ne smeta što je kora debela, kaže baba. Krava će imati više da pojede.

Krtola iz Prašišta je vrlo ukusna. Borci je jedu bez ikakvog začina. Samo da je što više i da se što brže skuva. Nevjesta Jela, iako pred porođajem, po cio dan donosi vodu i drva. Dušan je na straži s ostalim borbama. A djeca jadna i preplašena, uskomešala se među njima. Nitko nema vremena o njima da vodi računa. Obično ih od ranog jutra nema u kući jer čuvaju ovce u planini. Ali, kada je ovakva kiša, ne mogu ni oni ni ovce da budu vani.

Dok čistimo krtolu, baba Nele priča okupljenim borbama i meni o ustanku Luke Vukalovića i o borbama s Turcima. Bodri sve da se ne kuka više i da ne popuste. Prilikom takvih razgovora često bi mi padalo na pamet:

— Kod nas bi ovakva starica vikala: „Cuku, kuku... Bježite, djeco, sakrijte se. Spašavajte svoje živote.“ Divila sam se snazi i moralu ove nepismene starice.

Kuriri su stalno dolazili i odlazili. Jedni su donosili radio-vijesti, koje su se odmah prekucavale na mašini i umnožavale na presi, pa slale, preko kurira, po selima. Drugi su donosili pisma, treći čekali na pisma i na odgovore. Vrata se nijesu zatvarala. Neki kuriri su bili mokri, gladni i izmoreni od dalekog puta. Činilo mi se daje po stotinu njih prolazilo dnevno.

Treći dan kako traje ovo stanje. Kiša još nije prestala. Spasoje je pozvan u Grahovo radi nekog savjetovanja. Jovo Savov i ja izvlačimo i umnožavamo vijesti na presi, koju smo prostrli na prljavom podu, jer se stolu ne može prići od prometa. Neko s mokrim opancima je nehotice stao na presu, i sve se mora iznova raditi . . . Skoro da se nijesam rasplakala. Uto, evo dolazi Nikola Đurković. I on je krenuo za Crnu Goru. Mislio je da će još Spasoja zateći u Prašištu da bi skupa išli.

Nikola je donio vijest da su omladinci Oijenskog bataljona uhvatili Novicu Kraljevića. Gonio je dvije mazge natovarene papirom, presama i pisaćim mašinama, koje su mu Talijani dali. Novica Kraljević je to spremio za Pivski manastir. Pretpostavilo se daje on imao namjeru da se tamo nastani i otuda da širi svoju propagandu u narod. Kada su ga uhvatili i pitali ga kamo goni mazge i u koju svrhu, odgovorio je da to goni Spasoju Spaiću, kako bi zajedno sarađivali u narodnooslobodilačkoj borbi.

Četvrtog dana poslije dolaska tenkova na Grab, 2. novembra oko 10 sati, doveli su Novicu Kraljevića vezanog u Prašište. Spasoje se još nije vratio iz Grahova.

Izgleda da se Novica nadao da će ga Spasoje spasiti, a kada njega nije bilo, nadao se u mene. Lično ga nijesam žalila jer sam već znala da sarađuje s okupatorom. Potpuno se vezao za Talijane i postao skutonoša Pape i Musolinija. S druge strane mi je bilo vrlo neprijatno što su ga doveli u Prašište jer sam ga poznavala iz Pariza gdje sam ga sretala kao i mnoge druge Jugoslovene. Sjećala sam se da mi je Spasoje još u Parizu govorio da se pred njim treba čuvati jer je po svojim shvatanjima nama tuđ. Ah, prave razloge ove opreznosti nijesam tada shvatala. Novica se tada više družio s Pjerom, a Pjer se u to vrijeme nije interesovao za politiku.

Smatrala sam da je najbolje da se uopšte ne pojavim. Nijesam izlazila iz sobe a oni su sjedjeli u kuhinji uz ognjište. Dva mladića iz Oijenskog bataljona i Milisav Aleksić (koji je slučajno naišao kada su ga uhvatili), bili su s njim. Nakon jednog sata su ga odveli put Travnoga Dola iznad Bogojevog sela.

Nije prošlo ni dva sata poslije njihovog odlaska, stiže Spasoje. Oznojen i umoran od napornog puta, uletio je u kuću i obavijestio:

- Pobjegao je Novica!

Dohvatio je mašinu i počeo da piše izvještaj.

Ova vijest nas je teško pogodila. Borci su se već onog dana počeli razilaziti svojim kućama. Sada su opet svi morali da se vrate, da se sakupe i rasporede, radi zaštite od iznenađenja.

- Sada smo gotovi, govorili su neki.

- Novica će izdati naše položaje, a vidio je koliko imamo vojske. On će znati da pokaže svaki kutić i svaku kolibu na koju je prolazeći naišao.

Prema svim znacima bilo je jasno da gaje pustila Anđa Vučković, majka Dušana Vučkovića, dok su stražari spavali.

Čuli smo od kurira sljedeće:

Kada su stigli kod Vučkovića u Travni Dol, pratioci su vezali Novicu u pojati. Anđi je bilo vrlo lako da ga pusti, a da to niko ne opazi. Poslali su ljudi na sve strane da ga traže. Uzalud. Predveče je došao kurir koji je obavijestio da je bjegunac uhvaćen u kući Drage Vukalović. Ali još prije no što je taj kurir otišao, došao je drugi kurir i javio da je Novica ponovo pobjegao. Navodno, Draga gaje pustila i pokazala mu put za kasarnu na Grabu.

Sjutradan smo saznali da se Novica pred zoru javio u žandarmerijsku kasarnu. Došao je kamion s Talijanima i odveli su ga za Trebinje.

Jedan donjepoljski vod sa vodnikom Milošem Riđešićem imao je naređenje da zaposjedne put i zaustavi kamion. Ali to nije izvršeno.

Iščekivali smo da će se zlo dogoditi, ali izgleda da Novičini izvještaji nijesu bili potpuno uzeti u obzir. Poslali su samo još vojske, domobrana, kao pojačanje kasarni. Sada ih je bilo ukupno oko 70. Žandarmi su se po Grabu hvalili da će kroz nekoliko dana doći velika vojska koja će pretražiti sva brada i rupe. Narod je živio u velikom strahu.

Otkako je stiglo pojačanje žandarmima, oni su bili sve drskiji. Izdali su naređenje da im svaki dan po jedan domaćin mora da preda debelog ovna. Svakome će kuću zapaliti ko se ne pokori ovom naređenju. Žandarmi bi sami dolazili i birali ovnove. Odnosili su jaja, sir i ostalu hranu. Narod, preplašen ovim prijetnjama, trpio je i ćutao.

Tih dana žandarmi su pili i kockali se više nego ikada. Nakon toga, u pijanom stanju, šetali bi po Grabu, tražili žene, prijetili, psovali i grdili narod. Predveče bi se zatvorili u kasarnu. Prozore i sva vrata (osim gvozdених) su zabarikadirali kamenjem. Predsjednik opštine Đoko Vukašinović dolazio bi svako veče da konaci sa njima. Preko njega su se upućivala sva naređenja narodu. Žandarmi su takođe odredili iz pojedinih domaćinstava stražare koji će kasarnu čuvati noću i odgovarati za telefon i telegraf svojim glavama. Narod je morao kulučiti.

Ovakvo stanje je trajalo oko tri nedjelje.

PRVA POBJEDA

Žandarmi su se malo privikli na novi položaj te su opet počeli odlaziti za Trebinje i natrag. Naši ljudi su o svemu vodili računa. Najvažnije je bilo saznati kada će žandarmi da idu po svoje sljedovanje hrane („fassung“ - kako je to narod nazivao). Tada bi se mogla izvršiti opsada.

Jedna djevojka, imenom Anda Spaić, poslata je da dotjera sljedovanje za žandarme. Kada su to naši saznali, rekli su Andi pred njen odlazak da se ne igra glavom i da sljedovanje preda borcima koji će je sačekati na putu. Ali ona to nije učinila, no je pošla obilaznim putem i kriomice dotjerala sljedovanje žandarmi-ma.

Vučković se jako posvadio s Milisavom Al ekšićem, Stevom Bratićem, Spasojem i Jovanom Ratkovićem jer oni su svi jedno-glasno tvrdili da je njegova majka Anda pustila Sovicu Kraljevića da pobjegne. Pošto ipak nije bilo čistih dokaza, Dušan je nadalje ostao komandir partizanske čete. Ali neuravnotežen, poslije ove svade, počeo je da izaziva još veće svade. Osim toga, on nikako nije mogao da shvati ulogu političkog komesara. Zato je mrzio Spasoja. Kada je opazio petokrake zvijezde, po tpuno je izludio. Posvadio se s braćom Perom i Tomom Krčumom, kao i s Radom Vukalovićem. Njegov teror se više nije mogao trpjeti i vodnici vodova su se žalili na njega.

Sazvan je sastanak u Sjemeš Dolu. Na sastanak su došli svi vodnici, zatim Spasoje, Miloš Šaraba, Jovan Ratković, Stevo Bratić, koji je već tada bio preseljen u Lastvu.

28 Ovaj sastanak nije postigao svoj cilj, tj. smjenjivanje Vučkovića.

Poslije ovog sastanka Vučković je osjetio da politički komesar sa ostalim komunistima u Zupcima radi na tome da ga svakako smijene s tog položaja.

Nakon nedjelju dana održan je sastanak u Bogojevom selu. Tamo je, opet, došlo do velike svađe između Spasoja i Jovana, s jedne, i braće Vučković s druge strane. Spasoje i Jovan su predložili tajno ili javno glasanje, samo da se definitivno riješi pitanje rukovodstva. Većina je zahtijevala javno glasanje. Prema ovom glasanju, Miloš Ridešić je izabran za komandira, a Spasoje, opet, za političkog komesara. Vučković je tu bio pogođen. Javnim glasanjem smijenjen je sa svog položaja komandira i postavljen za komandira Drače.

Poslije ovog sastanka Vučković se naoko držao mirno i svoju protivničku propagandu širio polagano i obazrivo. Miloš Ridešić koji je, inače, bio najintimniji drug Vučkovića i potpuno pod njegovim uplivom, u svim pitanjima se obraćao njemu i izvršavao sve njegove preporuke u pogledu ometanja političkog rada i unošenja pometnje u redove vojske.

Vodnici su opet počeli i Ridešiću otvoreno izjavljivati nezadovoljstvo. Onda je Ridešić uputio Spasoju pismo u kome otkazuje da dalje bude komandir zubačke čete jer vidi da su ostali nezadovoljni njim.

Poslije ovog događaja, Spasoje i Jovan su na svoju ruku postavili Miloša Šarabu za komandira. Ovoga puta Miloš je prihvatio dužnost. Bio je vrlo cijenjen u Zupcima kao solunski dobrovoljac i nosilac Karađorđeve zvijezde. Junački je pobjegao od ustaša ispred jame i odmah se priključio narodnooslobodilačkom pokretu.

28 Vodnici su zahtijevali da se Vučković smijeni. Jovan Ratković je predložio da se za komandira izabere Miloš Šaraba. Ali Miloš se usprotivio da se primi dužnosti komandira jer je smatrao da je stariji čovjek i da bi na toj dužnosti trebalo da bude mladi. On je rekao: „Ovo je pokret mladih i mladi trebaju da vode.“ Ova njegova izjava je pokolebala vodnike koji su imali da odluče i kada je došlo do glasanja, opet su za komandira izabrali Vučkovića, a za njegovog zamjenika Miloša Ridešića. Za političkog komesara su ponovo izabrali Spasoja, a za njegovog zamjenika Jovana Ratkovića.

Imao je veliku cmu bradu. Zavjetovao se da se neće brijati dok ne ugleda crvenu zastavu nad Trebinjem. Sava Kovačević mu je dozvolio da nosi bradu i puno gaje poštovao.

Naišao je očekivani moment.

Jedan luksuzni auto koji je 13. novembra išao iz Graba za Trebinje i kojim se vozio Fistanić, komandant žandarmerije u Trebinju, sa još dvojicom žandarma, bio je zaustavljen kod sela Tuli. Miloš Riđešić i njegovi ljudi samo što su ispalili nekoliko metaka na auto, pobjegli su i pustili da im auto umakne. Time su samo napravili štetu. Fistanića nijesu ni pogodili, a slučajno su ranili jednog žandarma koji je bio najpošteniji među njima.

Nakon ovog pucnja jasno je bilo da je krajnje vrijeme da se preduzmu ozbiljnije akcije.²⁴

U noći 25—26. novembra, došao je u Prašiste ruparski vod³⁰, a da Donjepoljcima to nijesu javili. Donijeli su sjekire i pile i pošli sa Spasojem na čelu. Seljaci koji su, na zahtjev žandarma, noću morali čuvati straže kod kasarne sada su njih čuvah od žandarma.

Radili su bez odmora i velikom brzinom su sjekli telgrafske i telefonske stubove i kidali žice. Ovaj mali broj ljudi uspio je da u toku nekoliko sati uništi 21 stub na prostoru od nekoliko kilometara (od Obodine do vrha Drače). Oko tri sata izjutra vratili su se zadovoljni.

Odmah je naređeno komandirima svih vodova da ruše puteve. Oni su sa svojim ljudima, u noći 26 — 27. novembra, izvršili taj zadatak. Cesta prema Trebinju bila je porušena na više osjetljivih mjesta. Napravljenje su i prepreke. Svi su na tom poslu radili. Niko nije izostao. Svi zadaci su potpuno bih izvršeni u toku te dvije noći.

Sami žandarmi nijesu ni slutili u kakvoj su situaciji. Vidjeli su da nemaju više telefonske veze i da im niko ne donosi ovnove. U posljednje vrijeme trebalo im je donositi po dva ovna i taman je bio

²⁹ Ovdje je riječ o izvršenju naređenja Štaba 3. bataljona (u čijem sastavu je bila zubačka četa) da se ruše komunikacije i telefonske linije.

³⁰ Ruparski vod: Jovo S. Spaić, Vuksan T. Spaić, Novica S. Spaić, Trifko S. Spaić, Trifko J. Spaić, Đuro P. Spaić, Savo R. Spaić, Novica Vučurević, Lazar Pištinić, Milo R. Vico, Stojan S. Vico.

red na našu kuću. Pošto žandarmi nijesu imali vezu, bili su primorani da, 27. novembra, pošalju patrolu da utvrdi na kom mjestu je veza prekinuta. U sastavu patrola je bio žandarm Alija Omeragić, koji je išao za Trebinje da tamo preda dužnost i istupi iz žandarmerijske službe. Preostali žandarmi i domobranci su se zatvorili u kasarnu.

Kada su se približili selu Podkraj i vidjeli što se na putu dogodilo, ona dvojica su pobjegla natrag. Ali Omeragić, želeći ipak da dođe do Trebinja, dalje je nastavio put. Kod sela Tuli se morao predati našima. Jednog od one dvojice žandarma naši su, ipak, uspjeli da uhvate kod sela Uvjeća. On je imao puškomitraljez.³¹

Rano izjutra 29. novembra postavljen je mitraljez na čatrnju, tačno prema vratima kasarne, kako bi se moglo pucati čim se vrata otvore i time spriječiti žandarme da dođu do vode. Pozvani su na predaju i rečeno im je da uzalud čekaju na pomoć jer su svi putevi porušeni.

Ali žandarmi su imali rezerve vode, hrane i drva te su čekali pomoć. Oni su neprestano pucali, ali nikoga od naših nijesu ranili. Opsada je trajala dva dana i dvije noći. Treći dan, izgleda, ponestalo im je vode. Pokušali su nekoliko puta otvoriti vrata, ali odmah bi partizanski mitraljez otvorio vatru na njih. Drva su još imali jer se dimnjak dimio. Vrijeme je bilo hladno, naročito noću. Naši su se mijenjali po četama. Samo su Spasoje, Miloš Šaraba i Jovan Ratković neprestano tamo bili. Treći dan ujutru pojavila se bijela maramica na prozoru. Kada su se naši približili, nestala je maramica i ponovno je počelo pucanje. Mogli su lako neki da poginu od ove prevare.

³¹ Prema sjećanju Vlada Radanovića, on je dobio pismeno naređenje od Spasoja da sa vodom sela Turmenata dočeka ovu patrolu (Omeragić je obavijestio Spasoja da će žandarmi pokušati da se prebace u toku noći u Trebinje-prim. M. K.). Vlado je uputio vod kojim je komandovao Radovan Miladinović. Bila je velika hladnoća i borci su čekali cijelu noć u zasjedi. Žandarmi su naišli u samu zoru. Jedan borac se iz zasjede slučajno podigao prije no što su žandarmi upali u zasjedu. Oni su to primijetili i počeli bježati. Borci su počeli da ih gone. Dvojica su uspjela pobjeći za Trebinje. Omeragić se predao. Jedan je uhvaćen kod Uvjeća a jedan je uspio da se vrati u žandarmerijsku kasarnu Grab.

Kako se docnije pričalo, opsjednuti su se bili podijelili u dvije grupe: jedna grupa, komandir kasarne i ustaše — bili su za to da se čeka pomoć, a druga grupa, domobrani — već od prvog dana bili su za predaju. Vrijeme je bilo još hladnije i vjetar je jako duvao.

Trećeg decembra oko podne ponovo se pojavila bijela mara-mica na prozoru. Ovog puta su naši bili oprezniji. Otrčali su da zovu Spasoja i Miloša koji su u to vrijeme bili u Prašištu na ručku. Oni su potrčali odmah dolje do kasarne. Miloš je svojim jakim glasom pozvao žandarme da otvore vrata i da iziđu jedan za drugim. Svaki da bude u donjem rublju i s rukama uvis.

Nakon nekoliko minuta vrata su se otvorila.

Komandir kasarne Silvester Morosuk, prvi u donjem rublju i s rukama uvis, dršćući od zime i straha. Za njim, na isti način, išli su, jedan po jedan, ostali žandarmi i domobrani. Posljednja je bila stara kuvarica, Mađarica Ruža.

Partizani su ih sve postavili u red i pregledali. Ovaj pregled je trajao oko pola sata, dok su oni drhtali od zime. Nakon toga su ih po dvojicu puštali sa stražarem da uđu i da se obuku.

Spasoje je držao govor partizanima i spalio veliku Pavelićevu sliku iz kasarne. Žandarme je partizanska straža odvela u Sjemeš Dol, gdje je na brzinu uređeno mjesto za zatvor. Kuvaricu Ružu su predali na čuvanje u jednu privatnu kuću, a nakon nekoliko dana su je pustili da ide za Boku.

Ovaj dan je bio jedan od najveselijih u Zupcima. Postignut je uspjeh, bez ijedne žrtve. Zupci su bili oslobođeni poslije toliko muka i straha.

SLOBODANKA

Pored opšteg uzbuđenja i pucnjave, ja sam više bila okrenuta drugom događaju. Upravo u dane opsade nevjesta Jela se porodila. Došla je na svijet djevojčica, peto dijete. Prvi put sam prisustvovala porođaju, i to pod izuzetnim okolnostima uz ognjište. Više sam bila uplašena i uznemirena od same porodilje. Nijesam bila u stanju ma

šta da pomognem babi Neli pri prihvatanju djeteta. Baba Nele je sama radila kao najvještija babica. Ja sam samo posmatrala i drhtala kao prut. Najuzbuđenija sam bila kada sam ugledala babu Nelu kako uzima stare makaze kojima se šišaju ovce i njima dijete odvaja od majke. Onda je čupnula dlaku sa svoje sijede kose i time djetetu vješto vezala pupak. Zatim je donijela malo drveno koritance i pozvala mene da posipam vodu. Baba Nele je držala novorođenu djevojčicu, koja je vriskala. Ruke su mi se tako tresle da sam svu vodu prosipala okolo, a vrlo malo gdje je bilo potrebno. Baba Nele je počela da viče:

—Bježi, samo smetaš. Sama ću to svršiti.

Uzbuđena sam pobjegla u sobu, stala kod prozora i gledala u kanarinke, razmišljajući koje ime bi se moglo djevojčici dati.

Kada je sve bilo gotovo, dijete okupano i povijeno, porodilja takođe sređena i smještena da leži pored ognjišta, baba Nele je nasmijana ušla u sobu ovim riječima:

- Još si pravo dijete. Šta se plašiš? Da znaš kolike sam već porodila. A i svoju djecu sama i bez ičije pomoći. Jesi li smislila koje ćemo joj ime dati?

—Jesam — rekoh. — Slobodanka !

- Dobro. Slobodanka — složila se baba Nele. Ovakvo žensko ime dosad nije postojalo u Zupcima.

Vijest o zauzeću kasarne pronijela se odmah kroz čitave Zupce. Na Grabu se skupilo mnoštvo svijeta. Došli su svi koji su se do tada skrivali po rupama.

Sjutradan sišla sam od Prašišta na Grab. Preselila sam se da stanujem kod svoga svekra.

Dobila sam od jetrve Jele bijele suknene čarape, a Petar Vukašinović mi je napravio divne opanke. Nijedne ranije „Bally“ cipele mi nijesu bile tako prijatne na nogama.

Tih dana na Grabu su se orile pjesme, ljudi se međusobno čašćavali. Duhovi su bili uzbuđeni — oduševljenje beskrajno...

Naši stražari kod kasarne dozvolili su mi da udem. U kasarni sam vidjela pravi kaos. Izgledalo je kao da se vodila borba i po sobama jer svukuda je bilo polomljenih stolica. Kod puškarnice

bilo je mnogo municije, potrošene i neupotrebljene. U kuhinji, u pećnici štednjaka, našla sam nekoliko pečenih krompira. Inače drugog plijena bilo je obilje.³² Sve se to prevozilo kolima u selo Konjsko u školu, gdje je bio smješten magazin.

Žurno se sve radilo jer partizani nijesu još ni sami mogli vjerovati da će ova sloboda dugo trajati. Zbog toga, požurili su da poruše žandarmerijsku kasarnu. Kasama je bila vrlo solidno građena, od samog kamena. Partizani su se bojali da se, u slučaju navale neprijateljske vojske i eventualnog našeg povlačenja, neprijatelj ponovo u njoj ne utvrdi. Gvozdene vrata su bacili u čatmju, a krov su prepustili narodu da raznese za svoje potrebe. Mnogo materijala su partizani odnijeli za gradnju stražarnica. Tako je u toku tri dana kasama, simbol okupacije i ropstva u Zupcima, izgledala kao stara ruševina...

PRVA ŽRTVA

Na Javoru, granici između Hercegovine, koja je uključena u NDH, i Boke Kotorske, teritorije koju je Italija anektirala, Talijani su izgradili veliku baraku gdje je stalno bilo oko 30 talijanskih vojnika. Imali su tri mitraljeza, jedan bacač, mnogo pušaka, municije i bombi. Poslije zauzimanja Graba bilo je jasno da će partizani pokušati da zauzmu Javor kako bi sa svih strana osigurali Zupce.

Talijani su vidjeli sve što se događa u Zupcima, ah, izgleda, računali su da partizani neće imati odvažnosti da ih napadnu.

Dok je trajala opsada kasarne na Grabu, na cesti prema Konavlima bile su naše straže. Komandir ruparskog voda Vuksan T. Spaić je 2. decembra noću poslao Savu R. Spaića, Lazara T. Vica i Paja T. Vica da običu straže i da izvide kretanje Talijana.

Sjutradan po zauzeću kasarne na Grabu, došao je kurir i obavijestio da su Talijani zarobili ovu trojicu boraca i da pale zaselak Kožanj Do.³³ Spasoje je naredio komandiru Vuksanu da se

Robe, ćebadi, rublja, obuće, a najvažnije - 14 pušaka, 2 mitraljeza, 3 pištolja i 2 sanduka municije. Bilo je takođe nekoliko sanduka bombi.

³³ Poslije kapitulacije Italije ovi borci su se vratili iz zarobljeništva. Kasnije su se Savo i Pajo priključili ilegalnom radu za NOB u Rupama.

hitno prebaci sa svojim vodom prema Talijanima i da onemogući njihove akcije. Ujedno da stupi u vezu s Oijenskim bataljonom. Vuksan je prebacio vod gdje je smatrao da je najpogodnije za osmatranje i vođenje borbe. Talijani su u međuvremenu prestali s paljenjem.

Dana 4. decembra otišao je jedan talijanski kamion da dotjera drva sa Vrbanja. Kruševčani su ga zaplijenili.

Iste noći, između 4. i 5. decembra, jedna grupa boraca je otišla u selo da mobiliše starce i donese krampe, ćuskije i ostalo da bi rušili glavnu cestu prema Konavlima. Vod je bio podijeljen u dvije grupe. Stariji ljudi sa nekoliko boraca ostali su da ruše put na Poraći, a druga grupa je pošla u Papratno.

Oko ponoći odjednom su izdaleka ugledah farove vozila koja su se kretala prema njima. Ne znajući kakvo je to vozilo, riješili su da ga unište i ne dozvole da se vrati u Boku ili Konavle, ili da ode na Vrbanj gdje se nalazio Orjenski bataljon.

Vozilo je već bilo ušlo među ove dvije grupe. Kratko vrijeme se zadržalo na Javoru kod Talijana i uputilo se prema Vrbanju. Kada je naišlo na partizansku zasjedu na Poraći, put je bio do temelja razoren. Iz zasjede je zapucalo i vozilo se zaustavilo. To su bila luksuzna kola koja su pošla da traže kamion jer su mislili daje na kamionu nastao kvar. U kolima su bili šofer i dva mehaničara od kojih je jedan bio u uniformi oficira. Sprovedeni su u komandu čete. Ovo su prvi zarobljeni Talijani u ovom kraju.

Istog dana, 5. decembra, naši stražari su primijetili dva karabinjera da idu sa Javora u pravcu Rupa. Vuksan je naredio da niko ne smije pucati da ne bi otkrili svoje položaje. Karabinjeri su nosili puške o ramenu.

Dva borca, Milan P. Spaić i Lazar P. Pištinjat, prebacili su se njima iza leđa. Karabinjeri su nešto, izgleda, posumnjali, pa su uzeli puške na gotovs i tako prilazili zasjedi. Počeli su da pucaju, ali nikoga nijesu ubili. Ispraznili su puške. Partizani su već bili na nogama da im ne bi dali vremena da ponovo napune puške. Karabinjeri su počeli da bježe praznih pušaka. Ali natrčali su na Milana Spaića i Lazara Pištinjata. Oba borca su im skočila na leđa i svladala ih.

Šetog decembra stigli su komandir čete Miloš Šaraba i komesar Spasoje, s još jednim vodom. Raspored je izvršen. Partizani su imali i jedan puškomitraljez. Opkolili su Javor i čekali na dogovoreni znak za napad. U to su opazili da je jedan Talijan pucao iz puške prema cesti, a nakon toga su dvojica Talijana otišla u tom pravcu. Partizani se nijesu na to mnogo obazirali jer su znali da na cesti nema nikoga od njihovih. Četvrt sata kasnije Talijani su se vratili.

Tačno u 16 sati Spasoje je dao znak pucnjem iz pištolja. Zagrmio je partizanski mitraljez. Talijani su bili iznenađeni ovom pucnjavom. Neki su pokušali da se približe mitraljeskom gnijezdu, ali su tom prilikom dvojica Talijana bila ranjena.

Borba je trajala samo pola sata. Talijani su se predali. Partizani su bili iznenađeni lakim uspjehom, velikim plijenom i 21 zarobljenikom. Ova baraka na Javoru donijela je više oružja, municije i robe nego kasarna na Grabu koju su opsjedali četiri dana.³

Zarobljene Talijane je partizanska straža odvela na Grab. Na Javoru su ostali samo partizanski stražari, a ostali partizani su se, veseli, vraćali cestom prema Grabu. Ali na putu su partizani naišli na strašan prizor, koji im je pokvario veselje i raspoloženje.

Pokraj puta, naslonjen na kamenje, ležao je devetnaestogodišnji omladinac Pero Milojević iz sela Kunja Glavica - Prokos. Bio je preklan. Njegova topla krv još je tekla kada su ga partizani opazili. Prekasno je bilo.

Mjesto s pjesmom i veseljem, partizani su išli ćuteći cestom i nosili Pera, jedinca u majke udovice.

Skojevac Pero Milojević nije sudjelovao u borbi jer nije imao puške. U mladalačkom oduševljenju najveća mu je želja bila da dobije pušku i da se bori. Pošto je bio jedinac u majke, njegove starije sestre su mu davale sporedne poslove i nijesu žurili da mu dadu pušku. Računali su da će mu tako život manje biti izložen opasnosti. Ali, Pero je saznao za borbu na Javoru i požurio cestom da bi što prije došao do željene puške. Tu ga je zadesila nesreća jer su ga Talijani dogledom opazili i pucali. On se sklonio ukraj puta i

³⁴ 18 pušaka, 2 puškomitraljeza, 1 bacač mina sa oko 30 bombi, puno municije i ručnih bombi, 1 mazga i dosta ratne spremice i robe.

čekao. Ona dva Talijana su došla i, kada su vidjeli na njegovoj kapi našivenu petokraku zvijezdu, zaklali su ga i ostavili. Tako se pretpostavlja.

Prva zubačka žrtva izazvala je veliku tugu. Zakopali su ga kod Petkove crkve i odali mu vojničku počast.

Talijani nijesu nikako htjeli odati onu dvojicu koji su zaklali Pera. Talijanski zarobljenici su živjeli u strahu.

Partizani su se prema zarobljenicima korektno ponašali, naročito u prvo vrijeme. Odveli su ih u Konjsko, gdje se nalazila jedna stara kasama s dvorištem — austrijska građevina. Tu je bio logor talijanskih zarobljenika.

U Konjskom su u prvo vrijeme dosta dobro živjeli. Partizanski štab im je dodijelio sljedovanje. Imah su svoga kuvara. Naši su u njihovim logorima i zatvorima mnogo slabije hranjeni.³⁵

Plijen iz kasarne i sa Javora je podijeljen među vojskom kome je šta trebalo, pa je Vučković i tu počeo da rovari da se nije pravedno dijelilo, dok su Donjepoljci tvrdili da su Gornjepoljci više dobili.

Odmah poslije borbe na Javoru komanda zubačke čete počela je da vodi pismene pregovore sa talijanskim vlastima u Kotoru (preko Grude). Dva puta su slali dvojicu kurira Talijana na Grudu, s raznim porukama i porudžbinama. Vraćali su se noseći hranu (najviše paštu) i vino za Talijane u Konjskom.

POMOĆ OD NEPRIJATELJA

Baš tih dana sam bila teško oboljela od zapaljenja srednjeg uha. Ležala sam u Prašištu. Imala sam visoku temperaturu i strahovite bolove. Nikakvih lijekova niko nije imao, a ja nisam bila u stanju da čitam Pelagića i da vidim šta on preporučuje. Djeca mala, žene u kući i u komšiluku nepismene. Muškarci su bih dolje, na Grabu. Baba Nele mi je davala da pijem rakiju da bih se opila. Svašta sam sanjala, buncala i govorila. Čas mi se pričinjalo da sam

³⁵ Njihovo sljedovanje po osobi se sastojalo dnevno od: 1. kg krompija, 1 kg kupusa i četvrt kg mesa. U danima kada je bilo hljeba, dobivali su po pola kg namjesto 1 kg kupusa ili kiompira.

kod kuće, u Kovnu, među svojim. Čas igram na „pabaigtuvisu“ kod djeda na imanju. Ili, šetam po Latinskom kvartu... Otvorim oči, baba Nele, zabrinuta sjedi pored mene. Ništa nije razumjela što sam govorila u snu, niti ja znam gdje se nalazim. Baba Nele se krsti i šapuće:

—Kuku nama, umrijeće...

U toku noći bolovi su dostigli vrhunac i konačno je pukla bubna opna. Počeo da kulja gnoj. Nemamo čime da ga očistimo. Više nemam ni vate. Baba Nele je izvukla vunu iz jastuka i time sam brisala.

Rano izjutra naidoše Spasoje i Jovan. Baba Nele je počela da viče:

—Dajte, spasavajte ovo dijete. Navabite neki lijek. Umrijeće!

U stvari, meni je već tada bilo bolje. Samo sam bila iscrpena od noćnih muka.

Spasoje je napisao pismo talijanskom vojnom ljekaru na Grudi. Objasnio je o čemu se radi i zamolio da pošalje lijekove. Pismo je poslao preko zarobljenika. Oba zarobljenika su se vratila isto več. Gonili su mazgu s hranom i visoko, vezanu za štap, držali su bijelu maramu. Kada su se približili našim stražarima, obojica su glasno vikali:

—Medicina, medicina, komandanto senjora.

Donijeli su kilo vate i litru hidrogena. To mi je mnogo pomoglo i polako sam se izliječila.

Eto, protivnici u ratu načas su zaboravili na beskompromisne obračune i međusobno su našli zajednički jezik, da jednom bolesniku pomognu i oslobode ga muka. Sve se dogodilo spontano i ljudski obostrano. Razmišljala sam u tim trenucima: „Ti isti ljudi koji se međusobno nepoštedno ubijaju, mogli bi, isto tako, da budu dobri prijatelji!“ To su za mene danas neka zrnca bisera.

Sredinom decembra, partizani u Šumi Trebinjskoj su vodili žestoke borbe s Talijanima i ustašama, kod Huma, u Radovan Ždrijelu i kod Taleža. Jedan vod zubačke čete im je priskočio u

³⁶ Pismo je napisano na francuskom jeziku kao i ostala prepiska što ju je vodio s Talijanima.

pomoć. Komandir tog voda je bio hrabri Jovo S. Spaić. Partizani iz Šume su tada zarobili oko 80 Talijana. I njih su doveli u logor na Konjsko.

Istovremeno su partizani u Boki vodili borbe i zarobljavali Talijane. Pošto u Boki nijesu imali gdje da drže svoje zarobljenike, i njih su dovodili u Konjsko. Tako se broj zarobljenika u Konjskom naglo povećao na oko 130. Stanje zarobljenika je bivalo sve teže zbog pomanjkanja hrane. Komanda Operativnog štaba se nekoliko puta obraćala talijanskim vlastima da zarobljenicima pošalju hranu i lijekove. Talijani više nijesu htjeli da odgovaraju na ova traženja. Zahtijevah su da im se povrate zarobljenici i da partizani predadu oružje i razidu se kućama. Partizani su im odgovorili da će nastaviti borbu dok Talijani ne napuste našu zemlju. Predložena im je zamjena zarobljenika za naše zatvorenike. Međutim, sva ta prepiska i prijedlozi ostali su bez rezultata.

Osiromašilo se u svemu. Narod nije mogao da ide u Trebinje. Pojačala se oskudica u hrani i soli. Naravno, u ovakvoj situaciji, zarobljenicima se naglo smanjivalo sljedovanje. Među njima se pojavila bolest.

NEVOLJE OD ČETNIKA

U Sjemeš Dolu se vodila istraga i suđenje žandarmima. Ispitivanja su bila kratka jer sve se inače znalo. Ustaše su odmah osuđene na smrt. Strijeljano je njih 11, s komandrom. Od ostalih većina je puštena, a mali broj (koji su bili s teritorije oslobođene od partizana), poslan pod stražom u svoja rodna mjesta, da bi im se tamo sudilo.

Sada je došlo na red pitanje Alije Omeragića. Svi su znali da se Alija pošteno ponašao iako je bio žandarm. Spasoje je naročito na tome insistirao da se Alija pusti na slobodu. Takođe, većina glasova je bila za to. Sam Alija je tražio da ga prime u partizanske redove.

Spasoje ga je doveo našoj kući na Grabu, gdje je stanovao nekoliko dana — sve dok je trajala svađa oko njegovog puštanja.

U kući na Grabu je stanovao sam Spasojev stari otac Simo i ja sam tamo došla odmah po zauzeću kasarne.

Dušan Vučković je uhvatio maha računajući da će uspjeti. Krivo mu je bilo što nije mogao da dobije većinu glasova za likvidiranje Omeragića. On se nikako nije složio da se Omeragić, pošto je Musliman, primi u partizanske redove. Nastala je otvorena svađa. S jedne strane komunisti — s druge strane Vučković sa svojim pristalicama. Vučković je bio uporan da promijeni odluku. Nije to bilo bez uticaja. Neki ljudi, koji su prvo glasali za oslobođenje Omeragića, počeli su navijati za njegovo strijeljanje. Osim toga, nijedan vod nije htio da primi Omeragića u svoje redove. Ali, pošto je ipak većina glasala da se Omeragić oslobodi, Spasoje mu je napisao pismo i poslao ga s pismom u Lastvu. Tamo je inače u četi bila grupa Muslimana.

Putem za Lastvu Omeragić je bio u društvu s nekim Vučkovićevim pristalicama. Oni su ga sve vrijeme plašili da će ga u Lastvi ubiti. Kada se od njih rastao, pošto se kretao slobodno, bez straže, mjesto da ode u Lastvu, umakao je za Trebinje.

Sjutradan se pronijela vijest da je Omeragić pobjegao. Onda je Vučković sa svojim pristalicama likovao.

Pošto su, 18. decembra, partizani iz Šume i Površi napali talijansku kolonu u Radovan Ždrijelu, očekivao se jači napad okupatorskih snaga. Sjutradan je Sava Kovačević poslao desetinu iz lastvanske partizanske čete i naredio da ova desetina, skupa s jednim vodom iz Zubaca, pode u Površ i stavi se na raspolaganje Komandi sektora Trebinje - Dubrovnik. Ukupno ih je bilo oko 25. Ovim zubačkim vodom komandovao je Dušan Vučković. Od članova partije iz Zubaca tu je bio samo Vlado Radanović, a iz Lastve su bili Luka i Sekule Sredanović. Zanočili su u Dživarskom Poljicu. Bili su raspoređeni po kućama. Dušan Vučković je noćio u jednoj kući, koja je bila neprijateljski raspoložena prema NOB-u. Pretpostavlja se daje i taj susret na Vučkovića uticao.

Sjutradan su se Vlado Radanović i Luka Sredanović našli s njim u Slivnici, u Komandi sektora. Tamo su bili Dragica Pravica, Petar Božović i još nekoliko drugova. Između Dragice i Petra

Božovića s jedne i Vučkovića s druge strane počela je živa prepirka o našoj borbi i politici. Vučković je otvoreno zastupao stavove koji su odudarali od stavova NOP-a. Takođe je iznosio neke misli koje su već ranije širili neprijatelji NOP-a³⁷. Očito je bio pod uticajem diskusija iz protekle noći. Poslije kratkog bavljenja u Slivnici, vratili su se u Poljice. Priključili su se ostalim borcima zubačkog voda i pošli natrag u Zupce. Putem su Vučković i njegov prijatelj Uroš Sredanović izbacivali razne parole koje su odudarale od ondašnje situacije. Kada su došli na Prokos, Vlado Radanović i Sredanovići uputili su se svojim kućama. Vučković je sa ostalim borcima produžio za Konjušnicu,³⁸ gdje se u kući Sima K. Spaića nalazila komanda zubačke čete.

Bio je već prvi mrak, a on je razvio borce u streljački stroj, kao da vrši napad u pravcu komande čete. U komandi nijesu znali ko vrši napad i došlo je do pometnje. Tamo su se tada nalazili: Spasoje, Miloš Šaraba, Jovan Ratković i još nekoliko drugova. Nije mnogo falilo da izbije međusobna borba. Ovo se završilo velikom svađom.

Poslije borbi u novembru i decembru sa ustašama i Talijanima, ne samo u Zupcima, nego u cijeloj Hercegovini, partizanski pokret je dobio u širini, organizovanosti i snazi.

Do tada zubačka četa je bila u sastavu 3. bataljona.³⁹ Ali zbog velikog broja četa u jednom bataljonu i prostranstva teritorije na kojoj su djelovale, bilo je otežano uspješno komandovanje. U drugoj polovini decembra odvojene su čete koje su djelovale na prostoru Zupci i Lastva i od njih je formiran bataljon „Luka Vukalović“ s komandantom Vladom Šegrtom i komesarom Stevom Bratićem.

³⁷ Npr. da general Nedić ne može biti izdajnik i si.

³⁸ Konjušnica - na samom kraju sela Grab, nekada su se tamo nalazile konjušnice i po tome narod taj dio sela tako naziva.

³⁹ Treći bataljon - jedno vrijeme je nosio naziv „Nedo Čubrinović“ a zatim bataljon „Šuma“. U ono vrijeme brojio je 14 četa: 1. četa Lastva; 2. č. Zupci; 3. č. Dživar s jednim vodom isključivo od Muslimana; 4. č. Šuma Trebinjska; 5. č. Bobani; 6. č. Podbrade; 7. č. Zagora; 8. č. Domaševo — Ljubomir; 9. č. Zahumlje; 10. č. Popove Polje; 11. č. Bančići; 12. č. Kruševica; 13. č. Krajpolje i 14. č. Vlahovići.

Zbog ove reorganizacije, a i zbog sve očitijeg neprijateljskog ponašanja Vučkovića i njegovih pristalica, za 21. decembar zakazan je sastanak svih vodnika, delegata voda i komandira položaja.

Đuro Vuković je predložio da se zabrani unošenje ikakvog oružja u sobu gdje će se održati taj sastanak. Ali Spasoje se nije s tim složio jer nije htio da Vučković misli da se on njega boji. U određeno vrijeme došao je Vučković s bratom Vidakom i svojim pristalicama. Bilo ih je dvadesetak. Iako većina ove družine nijesu bili vodnici niti komandiri, niko im nije smetao da uđu. Spasoje i Jovan Ratković, kao i Miloš Šaraba, došli su sami. Spasoje nije ni bratu Dušanu kazao da će imati taj sastanak.

Sastanak je započeo u naelektrisanj atmosferi. Spasoje je predsjedavao. Dao je riječ Dušanu Vučkoviću. Ovaj je govorio čitav sat. Grdio je Spasoja zbog Omeragića. Kritikovao partizansku vojsku. Na kraju je zahtijevao da ovaj štab da ostavku. Miloš Šaraba je bio toliko zaprepашćen da je htio, svoje časti radi, da preda dužnost. Spasoje je jedva uspio kod Miloša da prepusti njemu da raščisti to stanje. Držao se mirno i hladnokrvno za vrijeme svih onih govora koji su uglavnom bili upereni protiv njega — komesara. On je znao da samo hladnokrvnost i istrajnost mogu ovu situaciju spasiti i da je sudbina pokreta u Zupcima sada u rukama njih, nekolicine komunista. Ovo mirno držanje je zbunilo Vučkovića sa družinom. To su komentarisali drugovi poslije sastanka.

Na kraju je uzeo riječ Pero Krčum. Branio je razložno Spasojeve stavove i postupke. U zaključku, Spasoje je objasnio zadatke i ciljeve partizanskog pokreta. Rekao je, između ostalog, da smo svi ravnopravni i da ne možemo i ne smijemo ubijati ljude samo zato što su druge vjere, kao što su ustaše činile.

Vučković je onda skočio i viknuo:
—Srušićemo partizanstvo.

Spasoje mu je odgovorio:
—Toga neće nikada biti.

Time je sastanak za trenutak bio poremećen, ali je uskoro bio završen mirnim razlazom.

Kasnije se o ovom sastanku raspravljalo i prepričavalo. Pričalo se kako se Spasoje držao postojano mirno, kao da je od čelika, dok su neki očekivali svakog trenutka da će on pucati u Vučkovića.

Vučkovićeve grupa nije mirovala. Širila je vijesti da Omeragić organizuje u Trebinju muslimansku vojsku da bi napali Zupce. Međutim, to je bila podla izmišljotina. Došla je iz Trebinja u Tuli Gospava Gordijan i pričala da su Omeragića u Trebinju zatvorili i ispitivali. On je kazao da ništa ne zna jer je u Zupcima bio zatvoren i da je otuda pobjegao. Samo je rekao daje vidio mnogo vojske i da su svi dobro naoružani, pa čak i djeca. Kada su ga pustili na slobodu, ostavio je službu. Gospavi je lično pričao da se bio uplašio prijetnji i zato nije produžio u Lastvu, već u Trebinje. Kupio je baterije i akumulator za partizanski štapski radio i htio to da pošalje Spasoju preko ove žene. Ali njoj nije bilo moguće to da ponese.

Iz komande zubačke čete je poslat izvještaj o svim ovim događajima Operativnom štabu za Hercegovinu i Crnu Goru. Jovan Ratković je lično napisao pismo Savi Kovačeviću, objašnjavajući mu situaciju. Predložio je da Vučkovića i Riđešića prime tamo u jedinice pri Operativnom štabu, jer u Zupcima samo ometaju. Vučković nije znao o tom pismu, ali je tražio preko Jovana Ratkovića vezu za Lastvu gdje se tada nalazio Operativni štab. On je mislio da će usmeno bolje moći optužiti Spasoja i Miloša Šarabu.

Sava Kovačević je Vučkovića i Riđešića vrlo hladno primio. Poslao je poziv Spasoju i Milošu Šarabi da i oni dođu. Dok oni nijesu došli, pustio je Vučkovića i Riđešića da ga čekaju u kuhinji, a da ih nije upitao ni zašto su došli.

Kada su stigli Spasoje i Miloš, Sava ih je drugarski primio. U Lastvi se sve razjasnilo. Sava je izgrdio Vučkovića i ukazao mu koliko je pogriješio. Lišio ga je položaja komandira Drače. Za komandira Drače je postavljen Lazar Danilović.

Na drugom sastanku sa Savom Kovačevićem, bez učešća Vučkovića i Riđešića, opet je predloženo Savi da uzme Vučkovića k sebi, jer bi se tako Zupci njega oslobodili, a on sam u Savinjoj bli-

zini ne bi mogao ni smio da razorno djeluje. Ukoliko se ne bi promijenio nabolje, tu bi se lakše moglo s njim nositi.⁴⁰

Sava Kovačević se složio s ovim prijedlogom i onda su se Spasoje i Miloš vratili u Zupce.

Vučković i Ridešić su bili pozvani u Operativni štab, ali poslije nekoliko dana su se vratili. Ni tada ni docnije nijesu bili poznati tačni razlozi njihovog povratka. Izgleda da je Sava bio zauzet drugim važnim poslovima (tako se barem komentarisalo u najužem krugu), te je ovu stvar zanemario. Jer, tih dana je Sava bio prešao na sektor Bileća-Trebinje, gdje su se vodile oštre i uspješne borbe protiv Talijana.

Nakon drugog povratka iz Lastve, Vučković se držao mirno. Uvidio je, izgleda, da nema šale i da bi lako mogao izgubiti glavu. Ali, petokraku zvijezdu je skinuo. Miloš Ridešić je važio u svojoj sredini kao dobroćudni i tihi mladić. „Nježan kao djevojka“, govorili su neki. Ali je bio izuzetno vezan za Vučkovića. Nije se odvajao od njega. U svemu gaje podržavao i slušao.

⁴⁰ I pored ovakvog Vučkovićevo postupanja, prema njemu se taktizovalo u nadi da će Savina blizina na njega povoljno djelovati. Inače, Vučković je bio lično hrabar i svojim vojničkim znanjem bi mogao koristiti NOB-u.

U OSLOBOĐENIM ZUPCIMA

Cijela bivša opština Zupci bila je oslobođena. Aktivno je štićena na širem prostoru. Život u Zupcima je počeo da se sređuje. Formirana je civilna vlast - Opštinski narodni odbor. Ovaj odbor se sastojao od delegata seoskih narodnih odbora. Za predsjednika je izabran Simo K. Spaić, a za sekretara Jovan Ratković. Istovremeno je Jovan, u stvari, bio partijski rukovodilac u Zupcima.

Odbor je vodio računa o svim narodnim potrebama. Takođe je bio u punoj saradnji sa Štabom čete. Osim toga, jedan od najvažnijih zadataka Odbora je bio politički rad u masama.

Zima je postajala sve oštrija. Uoči Nove godine snijeg je nameo u visini čovjeka.

Za Novu 1942. godinu pripremala se prva partizanska zabava u Zupcima. Dan-dva ranije poslala sam u Prašišće da uzmem svoje bojiće da bih pripremila plakate za ovu zabavu. Ovoga puta mi se pričinilo da lakše pješačim. Vjerovatno je razlog bila dobro izgažena prstina u snijegu, koji je prekrio kamenje. U Litvi sam bila naviknuta na još jaču zimu i snijeg. Putem sam sa zadovoljstvom razmišljala i utvrdila sam da sam se brzo navikla na ovu novu sredinu, nove ljude i običaje i da mi je vrijeme ispunjeno u korisnom radu za borbu protiv fašizma i za ovaj narod.

Uveče smo same žene i djeca sjedjeli kod zadimljenog ognjišta i večerali skupa škrob iz jedne tepsije.

Djeca su pričala da se pojavio vuk u planini i da je nekome odnio ovcu. Baba Nele im je rekla da budu oprezni i čim nešto osjete, odmah da viču i zovu.

Sjutradan ustala sam ranije da bih na vrijeme stigla dolje da spremim plakate. Kada sam izišla pred kuću, čula sam dozivanje, zapomaganje i povike djece. Utrčala sam u kuću i viknula:

- Djeca plaču i viču, biće vuk došao.

Baba Nele je istrčala iz kuće. Malo prislušnula i lice joj se osmjehnulo :

- Djeca pjevaju, nevjesta, pjevaju...

Pošla sam natrag na Grab i putem razmišljala kako se još u svemu nijesam srodila sa sredinom. Moje uvo dugo se nije priviklo da jasno razlikuje ove tonove veselja i nevolja u hercegovačkom kršu.

Pripremila sam dva plakata sa karikaturama Hitlera i Musolinija. Na jednoj karikaturi je bio nacrtan tenk, u tenku Staljin puca iz topa na Hitlera. Hitler bježi sav iscijepan i preplašen. Na drugoj karikaturi nacrtala sam omladince i omladinke kako igraju kolo a usred kruga glave Hitlera i Musolinija na lomači. Ispod je pisalo: „Smrt fašizmu — sloboda narodu!“ Plakati su bili nacrtani i obojeni vodenim bojama na pak-papiru.

Toga dana je upravo stigao na Grab, na putu za područje Oijenskog bataljona, dr. Vojo Đukanović.

Zabava se održala u školi na Grabu. Škola je bila puna partizana, omladinaca i starijih ljudi. Djevojaka ni žena nije bilo osim mene. Među prisutnima primjetila sam nekoliko Konavljana. Razlikovali su se u nošnji.

Jovana sam upitala:

- Ko su ovi ljudi i kako su došli?

Odgovorio nije:

- To su naši prijatelji Konavljani. Poslao sam im propusnice da bi mogli doći.

Komandant Miloš Šarabaje govorio u ime partizanske vojske. Jovan Ratković je govorio u ime Partije i NO odbora, Vlado Radanović je govorio u ime omladine, ja u ime žena i komesar Spasoje, posljednji je govorio o narodnooslobodilačkoj borbi.

Iako sam dva puta prethodno tekst pročitala kod kuće kada sam u školi čitala „svoj govor“, sama sam osjećala koliko griješim u čitanju i kako iskrivljujem riječi.

Mucajući pozvala sam žene da budu aktivnije i da pomognu narodnooslobodilačkoj borbi. Pošto osim mene nije bilo žena u sali, apelovala sam kod njihovih muževa, očeva i braće da ne

ometaju svoje žene, kćeri i sestre da pomažu narodnooslobodilačku borbu.⁴¹

U stvari, Spasoje je napisao govore za Miloša, Jovana i mene. To je ostala naša međusobna „tajna“.

Pri kraju zabave jedna grupa omladinaca pjevala je partizansku pjesmu „Puško moja“.

Stihove za ovu pjesmu je napisao Mićo Vavić, seljak-pjesnik iz Kruševica.

... Puško moja mio daru, partizanski džeferdaru
Ja te grlim, ja te ljubim dok fašizmu glavu srubim.
Od čelika zrno tvoje, fašistička hrana to je...
Uskoro će vrijeme doći, u livnicu ti ćeš poći
Ti si meni vjeran djetić, od tebe ću srp i čekić...

Zabava je završena u pola noći čašćenjem kafom. Kafa je nadena kod Talijana u baraci na Javoru.

Svi su se veseli razišli u najljepšoj nadi da će u 1942. godini uživati u pravoj pobjedi nad neprijateljem i imati dugo očekivanu slobodu.

Dr. Vojo Đukanović je pošao sa nama na konak. Putem je hvalio moj govor i predvidio da ću jednog dana postati pravi „orator“. Znala sam da se on sa mnom šali i svi smo se smijali. Iako je na kraju govora bio veliki aplauz, nijesam bila zadovoljna. Još su mi pred očima lebdjela podsmješljiva lica nekih prisutnih na zabavi. Jedva sam se uzdržala da ne otkrijem tajnu da ovaj govor nijesam ni napisala.

Poslije nekoliko dana bila sam jako iznenađena kada sam saznala da je odlučeno da se ovaj govor umnoži i razašilje po slobodnoj teritoriji.⁴²

Odmah poslije Nove godine u Zupcima je započeo intenzivan rad na svim sektorima. Takode je došlo do raznih izmjena. Desetak biranih mladića — dobrovoljaca otišlo je za Konjički odred.⁴²

⁴¹ Ovaj govor je bio umnožen i razaslan. Generalpukovnik Savo Orović je sačuvao nekoliko primjeraka. Jedan primjerak je predao meni poslije rata. Sada se nalazi u Muzeju u Trebinju.

⁴² To su bili: Vučurević R. Blagoje, Vukalović D. Milo, Simović V. Radovan, Tica M. Spiro, Čurić S. Dušan, Ratković P. Milan. Takode su

13. januara izjutra pošla sam u Prašiste da uzmem neku robu. Iznad zubačkog polja pojavio se avion i počeo da baca bombe. Tako iznenada! Nemam vremena da se saberem. Izbacio je nekoliko bombi i udaljio se. I u Prašistu, blizu naše kuće pale su tri. Pred sam mrak sam se vratila na Grab.

Moj svekar Simo sjedi kod šporeta kao uvijek. U sobi sa zidova na nekoliko mjesta otpao je malter.

— Sve se ovdje treslo — mirno mi priča starina. Mislio sam da će se sve srušiti na mene i da mi je došao kraj.

Malo kasnije saznali smo da je poginula starica Stana Miloševa Spaić. Više žrtava nije bilo.

Talijanskoj komandi je poslato prijeteće pismo, ukoliko budu bombardovali civilno stanovništvo, njihovi zarobljenici će biti smatrani taocima.

Krajem januara izmijenio se komandni kadar štaba bataljona „Luka Vukalović“. Komandant Vlado Šegrt je otišao za komandanta Udarnog bataljona a komesar Stevo Bratić na drugu partijsku dužnost u okolini Trebinja.

Za komandanta bataljona je došao Manojlo Majo Benderać, koji još nije bio sasvim prizdravio od ranjavanja⁴³ a za komesara Spasoje. Štab bataljona je i dalje ostao u Lastvi.

U Zupcima su oformljene dvije čete: Gornjepoljska sa štabom u Konjušnici i Donjepoljska sa štabom u školi na Tulima.⁴⁴

Jovan Ratković, kao partijski rukovodilac i sekretar Opštinskog narodnog odbora, imao je pune ruke posla. Pred Partijom je bio osnovni zadatak da organizuje mase — u prvom redu omladinu.

Narodni odbor je brinuo o fondu životnih namirnica, o obradi zemlje, rukovodio prosvjetnim, kulturnim, političkim i zdravstvenim poslovima.

pošli: Kiseljica N. Milo, Vučurević V. Veljko, Vico R. Milan i Spaić S. Novica. Ali oni su se vratili zbog različitih razloga.

⁴³ Majo Benderać je bio ranjen u borbi s četnicima sredinom januara kod Ljubomira.

⁴⁴ Komandir Gornjepoljske čete Trifko J. Spaić. Komesar Tomo Krčum. Komandir Donjepoljske čete Miloš Šaraba, komesar Vlado Radanović.

Trebalo je hraniti vojsku u prolazu, delegate iz drugih krajeva koji su dolazili u Zupce radi raznih savjetovanja, 80 izbjeglica iz Boke Kotorske kojima su Talijani popalili kuće⁴⁵ i talijanske zarobljenike.

Bilo je puno domova bez radne snage. Muškarci su bili u jedinicama. Za tu svrhu se mogla koristiti omladina a omladinu je trebalo organizovati.

Jovan Ratković je uspostavio vezu s Trebinjem i preko naših simpatizera nabavljao je hartiju, sanitetski materijal, baterije za radio i dr. Ali hranu nabavljati nije bilo moguće.

RAD SA OMLADINOM

Tomo Krčum i ja imali smo zadatak da idemo redom po selima i organizujemo omladinu. U Zupcima je već odranije postojala mala grupa skojevaca čiji sam i ja bila član. To mi je saopšteno još za vrijeme boravka u Prašištu.

Dešavalo se da je Tomo spriječen drugim poslovima, pa bi sa mnom na sastanke išao zamjenik komesara Donjopoljske čete Miloš Kisin ili skojevci Božo ili Lazar Ćurić. Kasnije sam se uputila u posao, pa sam išla sama, pogotovo na sastanke s omladinkama.

Naročito je bilo teško organizovati žensku omladinu. Očevi i braća nijesu puštali djevojke da dođu na sijela. Zbog toga smo u početku morali održavati čisto ženske sastanke, a tek kasnije smo organizovali zajednička sijela. Na ta sijela su dolazili i stariji ljudi i žene. Tu se govorilo o narodnooslobodilačkoj borbi, o našim potrebama a najviše o nadama za budućnost. Čitale su se vijesti, odgovaralo se na razna pitanja i si. Na kraju bismo pjevali partizanske pjesme. Poslije sijela, omladinke bi se upisale u Omladinski savez i odmah na licu mjesta bi izabrale svoj seoski omladinski odbor.

⁴⁵ Izbjeglice su bile podijeljene po selima.

Dragica Ratković, kćerka Jovanova, započela je svoju aktivnost prije ostalih djevojaka. Tome je doprinijelo očevo vaspitanje i stav cijele njene kuće prema narodnooslobodilačkoj borbi. Zahvaljujući njoj nijesam morala toliko brinuti za selo Željevo i okolna sela.

Slično Dragici, u Tulima su ubrzo postale vrlo aktivne sestre Miloša Kisina, Zorica i Kike. U Bogojevom selu kćerka Luke Vukalovića, Plana, u Ogradama sestra braće Vico, Ana, u Rupama i Ivama Anda L. Spaić i Savka V. Spaić, i još druge čijih se imena ne sjećam.

Cio mjesec januar je prošao u „razbijanju leda“ među ženskom omladinom.

Na Savin dan⁴⁶ omladina je imala zabavu u školi u Tulima. Škola je bila puna omladine. Došli su i neki omladinski aktivisti iz Trebinja. Davala se predstava komada „Vidak Amerikanac“. Ovu priču je Spasoje napisao kada je bio maturant, a sada ju je dramatisovao.

Krajem januara 1942. ženska omladina u Zupcima još nije bila tako aktivna. Ženske uloge u komadu su igrali omladinci. Naročito uspješno je odigrao žensku ulogu omladinac Rade Vučurević. Ne samo što je bio obučen kao žensko nego je i glas istanjio i izmijenio. Muškarci u ženskim ulogama su izazvali mnogo smijeha kod publike.

DRUŽENJE S VUKOM

Uputstva i direktive za rad s omladinom u prvo vrijeme dobivali smo iz Cme Gore, preko sekretara biroa bataljona Vuke Šakotić. Vuka je tada bila glavna veza i partijske instruktor za Zupce i Lastvu.

Svaki njen dolazak u Zupce bio je za mene osvježenje i širio je horizont mojih pogleda, jačao uvjerenost u pravednost naše borbe i njenu korist svome narodu i čovječanstvu.

⁴⁶ 27. januar, dan škole u predratnoj Jugoslaviji.

Vuka je bila malog rasta i mršava. Imala je kratko podšišanu crnu kovrdžavu kosu. Nosila je naočare s velikom dioptrijom. Više simpatična nego lijepa. Zračila je topline i drugarstvom.

Prije rata je bila učiteljica u Lastvi. Među partizanima u lastvanskoj četi bilo je mnogo njenih đaka.

Brzo smo se zbližile.

Kad god bi ona došla u Zupce, spavala bi kod mene. Našim razgovorima nije bilo kraja. Povjeravale smo jedna drugoj naše najintimnije stvari. Uvijek smo imale šta da pričamo - sve do zore.

Vuka je sa interesom i pažnjom pratila moja kazivanja o poznanstvu sa Spasojem i druženju s komunistima u Parizu. Jedne cijele noći pričala sam Vuki o našem životu u pensionu Mme Blondé, u ulici Malebranche blizu Panteona. O našim sjedeljama kod prijateljice moje mame i si. Tada sam prvi put počela sagledavati šta je neimaština i nevolja. Kod njih su dolazili naši zemljaci — španski dobrovoljci. Među njima je bio Minin i moj rođak Isak Brauer. U Francuskoj je završio studije. Bio je inženjer hernije. Namjesto da se poslije studija vrati u Litvu da odsluži vojni rok, napisao je roditeljima pismo da neće služiti vojsku u buržoaskoj zemlji i da ide kao dobrovoljac za Španiju. Otada su ga u našoj porodici rijetko spominjali, i tada sa šapatom i rezignacijom, kao izgubljeno jagnje koje je pošlo stranputicom.

Velika Mina i ja jako smo se obradovale kada smo ga jedno poslijepodne ugledale kod Malke i Mišela. Bio je visok, snažan mladić. Imao je plave oči i riđu kosu. Obje smo mu se objesile o vrat i ljubile ga. I on je bio razdragan što nas vidi. Sve je sa čuđenjem ponavljao kako me ne bi prepoznao koliko sam porasla otkako me nije vidio.

— Bila si dijete kada sam pošao na studije, a sada si prava djevojka za udaju — govorio je Isak.

Poslije prvog ushićenja povodom našeg ponovnog viđenja i kratkog raspitivanja o cijeloj porodici, Isak nam je rekao:

— Bolje nemojte kući pisati da ste se sa mnom vidjele. To nije zbog mene, nego zbog njih, da se ne bi brinuli za vas.

Pristale smo i izjavile da želimo često da se vidamo s njim. Sve što je zabranjeno u kući da se kaže, to nam je imponovalo.

Isak i njegovi drugovi su bili bez dokumenata. Jednom prilikom nam je rekao:

— Bio bih srećan da imam makar Nansenov pasoš.⁴⁷ Nijesmo znale gdje spavaju i od čega žive. Kasnije, kada smo se češće vidah i još više prijateljili, saznah smo da oni tovore ugalj, sijeku drva po raznim dvorištima, čiste izloge, lupaju tepihe i si.

Vuka je u mene zainteresovano gledala, ali ja sam ućutala, dodavši :

— Previše detaljišem. Udaljila sam se od tvog pitanja. Sjutra imamo puno posla, ti i ja. Hajdemo da spavamo.

— Pričaj dalje, insistirala je Vuka.

— Volim da čujem sve o onim Špancima.

Nije joj bilo teško da me nagovori da joj dalje pričam jer sam voljela da pričam kada bih vidjela da me zainteresovano slušaju.

Isaka smo mnogo voljele. Svaki njegov savjet smo prihvatale kao neprikosnovenu zapovijest. Tako nam je uskoro rekao da bi bolje bilo da učimo francuski privatno nego u „Allianci“, tj. da nam daje časove njegov drug, mali David (tako su ga svi zvali jer je bio malog rasta). Iako smo već bile upisane u „Allianci“ i unaprijed platile za cio kurs, odmah smo prihvatile malog Davida za svog profesora. David je zaista bio odličan profesor. Imao je vrlo dobar metod za učenje jezika. Konverzirao je s nama. Časovi su nam bili interesantni i napredovale smo. Da li je zaista njegovo pravo ime bilo David, nikada nismo saznale. Zapamtila sam, jednom kasnije, Malka se preda mnom nehotice izgovorila da je mali David partijski sekretar Latinskog kvarta. Takođe sam od Malke saznala da se, otkako nam David daje časove, ishrana cijele ove grupa poboljšala.

U našoj novoj „porodici“ kod Mme Blondé lijepo smo se svi slagali. Svake nedjelje, prije podne, išli bismo grupno da razgledamo Louvre, ili neki drugi muzej. Uveče smo često išli u „Comédie Française“ da bi nam se uši navikle na pravilan lijep izgovor francu-

⁴⁷ Isprava kojom se izbjeglici daje privremeni pravni položaj dok definitivno ne stekne neko redovno državljanstvo.

skih riječi. Poznati glumac Louis Jouv   je tada briljirao svojom glumom u „Francuskoj komediji“. Ponekad bismo pošli do Montmartra. Posjetili bismo „Casino de Paris“ ili „Folie Berg  re“ gdje su Moris   evalje i   ozefina Beker bili na vrhuncu svoje slave.

I Spasoje je počeo   e  ce navraćati gore kod Malke i Mišela. Često bi s Isakom i ostalim društvom diskutovao o politici. Bili su istomišljenici. Osjećala sam da mene u ovom dru  stvu tretiraju kao odraslije dijete. Bila sam najmlađa i, zaista, djetinjasta za svoje godine. Kod svakog izloga s igračkama bih se zaustavila jer sam još voljela lutke.

Kad su mi jednog dana rekli:

— Idemo večeras u Mutualit  , govoriće Torej, nijesam znala, ni šta je Mutualit  , ni ko je Torej. Pobunila sam se da neću ići jer želim da vidim „Sne  anu sa sedam patuljaka“. . . Taman je tih dana ovaj film počeo da se prikazuje u pariškim premijemim bioskopima. Pošla sam sama da gledam Sne  anu.

Nijesam se ustručavala Vuki da se ispovijedam i ništa nijesam krila jer sam osjećala da me ona voli i razumije.

— I   ta je dalje bilo? - upita me Vuka.

— Nije prošlo nedjelju dana, ipak sam na prijedlog Spasojev i ostalog dru  stva pristala da po  dem sa njima na priredbu u Mutualit  .

I Vuka je meni pričala o sebi. O svom te  skom djetinjstvu, o majci koju je rano izgubila i ocu Lazaru, sve  teniku, koga je iznad svega voljela. Da bi mi bolje objasnila lik svoga oca, prvo je opisala lik Vase Pelagića, narodnog učitelja, koji je zbog svojih naprednih ideja polovinu života proveo po tamnicama. I Vukin otac Lazar bio je sljedbenik Pelagića, te su ga zbog toga za vrijeme stare Jugoslavije proganjali i sve moguće pakosti pri  injavali. Tragično je završio svoj život.

I poslije njegove smrti često je oko njegove ličnosti dolazilo do raznih sukoba među naprednom omladinom i režimom. Omladina bi u raznim prilikama (povodom 1. maja i si.) okitila njegov grob crvenim karanfilima i parolama protiv tadašnjeg režima.   andarmi bi to poskidali. Vrebali bi oko groba da nekoga ulove. Tako se to ponavljalo, s vremena na vrijeme.

Najviše sam voljela da slušam Vuku kada bi mi pričala o Savi Kovačeviću i njihovoj ljubavi. Sava je bio njen idol već više godina. I za sve nas je bio legendarna ličnost zbog svog junaštva i pameti. Preko Vukinih priča znala sam o njemu mnoge pojedinosti iz ličnog života. O njegovom revolucionarnom radu, robijanju, procesima, ilegalstvu. Od Vuke sam saznala koliko je Sava volio da čita i da se prosvjeđuje. Kako je savladao marksističku nauku a ništa manje znanje iz filozofije, istorije, umjetnosti i književnosti. Iako je bio seljak, radnik, imao je više znanja i pročitanih knjiga od mnogih intelektualaca.

Bila sam ponosna što Vuka ima toliko povjerenja u mene.

Jednom mi je Vuka pričala o Savinoj majci Jovani i predložila mi da me vodi u Nudo daje posjetimo. Pričala mi je da joj je baba Jovana govorila da bi voljela da me vidi. Dogovorile smo se da ćemo to učiniti prvom prilikom kada malo otopli.

Svakog dana imala sam određenog tekućeg posla.

Ustajem, očistim i nahranim kanarinke. Malo počistim kuću i polazim na sastanak u određeno selo, prema unaprijed utvrđenom rasporedu. Ponekad sam, prije sastanka, imala da obidem i previjem nekog ranjenika. To su uglavnom bili lakši ranjenici jer su teži bili u bolnici.

Nekad se dešavalo da se zadržim na sastanku ili priredbi do kasno u noć. Ako bi to bilo u nekom udaljenom selu, uvijek su mi drugovi predlagali da me otprate do kuće. Ja to nijesam dopuštala, govoreći da ne treba i da se uopšte na plašim. Uistinu sam se jako plašila da idem sama noću, ali me je bila sramota da priznam, da se ne bi reklo da sam kukavica. Sjećam se, naročito bi mi teško padalo vraćanje noću iz sela Tuli. Prolazila sam pored jednog mjesta koje se zvalo „Tursko groblje“. Tu je pored puta bilo jedno golo drvo sa odsječenim granama. Izdaleka na mjesecini izgledalo je kao veliki čovjek-džin. Znala sam tačno daje to drvo, ali svejedno, svaki put kada bih se približavala tom mjestu, srce bi mi počelo jako da lupa i upola zatvorenih očiju, skoro trčeći, prošla bih pored tog mjesta.

Moj svekar Simo u početku je gundao i bio nezadovoljan što odlazim na sastanke i što sam po cio dan zauzeta van kuće.

— Kod nas žene nigdje ne idu, niti idu u kafanu s ljudima, govorio je on.

Ali što smo više provodili zajedno u kući na Grabu, jačalo je razumijevanje među nama. Ne bi lijegao dok se ne vratim kući. Svako veče bih ga našla da drijema sjedeći kod šporeta. Onda bih i ja sjela da se ugrijem i sve do tančina mu ispričala kako je protekao sastanak i o čemu se govorilo. Dešavalo se da dođem po kiši, mokra. Onda bi on cijedio moj mantil i vješao ga da se suši iznad šporeta. Za tu svrhu je načinio napravu sa svojim štapom. Sve bi govorio:

—Oj, jado moja, propašćeš, ozebešćeš...

ODOŠE ZA UDARNI BATALJON

0 udarnim četama narod je već odranije čuo i omladina je pjevala: „Kud prolazi udarna četa, nestaje kolona peta...”

Kad je krajem januara formiran Prvi udarni bataljon, iz bataljona „Luka Vukalović” otišla su u njega 32 birana mladića sa Zubaca.

23. januara, pred svanuće, zakuca nam neko na vrata. Brzo sam skočila iz kreveta i obukla se. Djed Simo je već otvorao vrata gunđajući:

—Koga li su to jadi doveli ovamo u ovo doba...

U vratima je stajao nagnut Jovo Savov Spaić. Bio je s punom spremom i posavijen. Zbog svoje visine nije mogao drukčije da prođe kroz vrata. Nasmijao se veselo i rekao:

— Striko Simo, dođoh da se pozdravimo. Odlazim u Udarni hercegovačko-crnogorski bataljon.⁴⁸ Od sada ću biti borac regularne vojske i neću se vratiti do naše konačne pobjede.

⁴⁸ U Prvi bataljon otišli su sa Zubaca: Čurić V. Tripko, Danilović O. Nikola, Deretić Đ. Božidar, Jelić Jovan, Kisin J. Nikola, Lero J. Pero, Mijović B. Lazar, Mitadinović R. Uroš, Miladinović M. Radovan, Miladinović M. Ilija, Milojević N. Obren, Pazin B. Ilija, Pantović M. Radovan, Pejanović B. Tomo, Pištinjat J. Savo, Radanović B. Lazar, Radanović D. Danilo, Ratković B. Obren, Ratković T. Vuko, Ratković L. Gojko, Ratković Č. Gojko, Ratković L. Savo, Ratković M. Dušan, Spaić S. Jovo, Spaić P. Milan, Spaić

— Neka ti je srećan put, sinko — reče djed Simo. I budi junak, kao što su svi tvoji bili.

— Do viđenja i sve najljepše — dodadoh i ja računajući daje to najprikladnije da kažem.

Jovo je svojom korpulencijom zauzeo veći dio sobe. Ni on nije znao više šta da nam kaže. Na kraju doda:

— Sa Dušanom sam se pozdravio. Pozdravite mi Spasoja.

Opet se nagnuo da bi izišao kroz vrata i kada je već bio skoro napolju, tiho doda:

— Stara mi je ostala sama s Dokom. Tužna je kao da se nikada više nećemo vidjeti - Opet nam se nasmije, pokazujući pri tom svoje lijepe bijele zube.

— A šta ćeš, sinko - reče djed Simo. - Tvojim majci nije lako. Davno je Sava izgubila. A prvenac Nikola se utopio nesrećnim slučajem prije par godina. Bio je kršan kao ti. Neka te Bog čuva, sinko,⁴⁹

SASTANCI

Očevi i braća više nijesu branili. Mnoge djevojke su pristupile Omladinskom savezu i preuzele dužnosti koje su do tada smatrane da pripadaju isključivo omladincima. Riječ je o dnevnim i noćnim stražama, kurirskoj službi, radu u polju i sličnom.

Na Grabu je rukovodila seoskim stražama Milica V. Spaić. Po godinama mi je mogla biti majka. Bila je vrlo pobožna. U mojim očima je bila kaluđerica. I odijevala se tako — sva u crnom. Milica je vjerovala u proroke i mistiku. Sve je očekivala spasitelja koji će sačuvati ovaj narod od uništenja. Istovremeno je bila vrlo odana narodnooslobodilačkoj borbi i smatrala je svetom borbom. Svoju dužnost kao rukovodilac seoske straže na Grabu izvršavala je tačno i odano. Nije bilo šale kod Milice. Sve djevojke su je pošto-

N. Obren, Spaić P. Rade, Šaraba P. Gojko, Tica J. Đoko, Vico P. Milan, Vučurević V. Bogdan i Vukalović M. Nikola.

⁴⁹ U Konjički odred otišli su sa Zubaca 7. I 1942: Curić S. Dušan, Ratković P. Milan, Simović V. Radovan, Tica M. Spiro, Vučurević R. Blagoje, Vukalović D. Milo.

vale i slušale. Ona nije bila lijena po nekoliko puta noću da obide stražare.

Dala sam od sebe koliko sam mogla i umjela. Uglavnom na opštem prosvjećivanju na sastancima i priredbama. Učila sam ih o higijeni, o davanju prve pomoći ranjeniku. I sama sam sve to učila iz Pelagićeve knjige. Mnogo sam se još sjećala i onog što sam učila na časovima higijene u gimnaziji. Prenosila sam im sve svoje znanje iz te oblasti, ali ne znam koliko su me razumjele. Na početku, sigurno, vrlo mali broj omladinki.

Jedan događaj s takvog sastanka u selu Grab malo me je obeshrabrio. Učila sam ih pružanju prve pomoći i govorila im o higijeni tijela. Još ranije sam zapazila jednu djevojku koja je uvijek pažljivo slušala i oči s mene nije skidala.

Pri kraju sastanka željela sam da provjerim da li su dobro razumjele i šta su naučile. Obratila sam se baš toj djevojci, nadajući se da je ona sve najbolje shvatila. Međutim, kada sam se obratila njoj, ostale su počele da viču:

- Nemoj ništa daje pitaš. Onaje gluvonijema.
- Pa zašto uvijek dolazi na sastanke - razočarano sam upitala.
- Ona voli tebe da gleda, odgovorile su mi ostale uglas. Bila sam jako razočarana i toga dana puno sam razmišljala o tome. Ko zna šta i koliko ove djevojke razumiju od ovoga svega što im pričam. Možda je uzaludan cio moj trud. Možda one dolaze na sastanke iz straha od kazni. Ko zna... Ili, i druge „vole mene da gledaju“ kao ova gluvonijema. Čini mi se da izgledam slična njima, s maramom na lgavi, opancima, širokom suknjom. Jedino još dosta zatežem s izgovorom nekih riječi. Naročito ono slovo „r“ nikako ne umijem tvrdo da izgovorim.

Docnije su i mlade žene počele dolaziti na sastanke. I žene su u svakom selu imale svoj odbor. One nijesu vršile noćne straže. Najvažniji zadatak ženskog odbora u selu je bio briga o čistoći sela i kuća. U Zupcima skoro sve žene su bile nepismene a i među omladinkama veliki broj.

S DRAGICOM PRAVICOM

Dešavalo se da dođem uveče kući skupa s Dragicom Pravicom. Kad god bi ona dolazila u Zupce, spavala bi kod mene. Dragica je bila izrazito različita od Vuke, kako po spoljnjem izgledu tako i po temperamentu. Bila je visoka, vitka. Imala je divne plave oči i plavu gustu podužu kosu. Cijelo njeno držanje je bilo autoritativno da bi i kod muškaraca ulijevala poštovanje. Nosila se lijepo, ali u duhu vremena i sredine u kojoj se kretala. Na glavi je imala maramu roza boje. Široku suknju, opanke, lijepe bijele čarape i, što je meni naročito padalo u oči, vrlo lijepe šarene šumske nazuvke, kakvih nijesam u Zupcima vidjela. Uvijek je sa sobom imala lijepu tkanu torbicu gdje je držala svoje spise.

Moj svekar bi se obradovao kada bi Dragica došla jer je poznao njenu porodicu i mnogo je cijenio. Utroje bi naši razgovori duže trajali. Stigli bismo čak i do Amerike gdje su bih njegov sin, kćeri i Dragičine sestre.

I kada bi Dragica noćivala kod mene, slabo smo spavale jer smo skoro cijelu noć pričale. Ili bih ja njoj pričala o svojim u Litvi, ih ona meni o svojoj porodici.

Iz Dragičinog pričanja sam upoznala njenog pokojnog oca Rista, koji je bio u svome selu i okolini vrlo ugledan. Seljaci su ga zvali „konzul“. Time su htjeli izraziti njegovu pamet i umješnost u pristupanju ljudima i rješavanju njihovih nevolja. Uvijek je raspravljao sporove između ljudi i mirio ih.

Znala sam o majci Milici, ponositoj, hrabroj, koja je bodrila svoju djecu da budu dostojni borci za oslobođenje svoje zemlje i svoga naroda. Znala sam sve Dragičine sestre, počev od najstarije Ljube. A najviše mi je pričala o svome bratu Radu, o njegovoj plemenitosti i požrtvovanosti prema njoj, najmlađoj u kući. Rade je još prije rata pripadao naprednom studentskom pokretu. I nju, Dragicu, je doveo u Beograd na studije i smjestio u Dom studentkinja. U tom domu su tada stanovale mnoge napredne studentkinje

⁵⁰

1775. godine je bio turski konzul u Dubrovniku Toma Pravica. Bio je vrlo pametan. Zato su i Rista Pravicu prozvali konzulom.

s kojima se Dragica družila i saradivala. Rade je uvijek brinuo o njoj. Sada je Dragica brinula za Radovo zdravlje jer je u borbi na Radovom Ždrijelu, bio ranjen u nogu.

Nijesam znala koju funkciju Dragica ima u Partiji, ali sam prema ponašanju ostalih osjećala daje važna ličnost.⁵¹

Otkako je Dragica počela dolaziti u Zupce, direktive za rad u SKOJ-u i s omladinom primali smo od nje.

Jedno večer, negdje početkom februara, dok smo išle na spavanje iz Konjušnice prema našoj kući, Dragica mi reče:

- Nešto ću ti reći vrlo važno za tebe. Ti si već stara skojevka. Odlučih smo da te kandidujemo za Partiju. Od sada trebaš, pored svoga rada u SKOJ-u i sa ženama, da proučavaš marksizam-lenjinizam.

Neobično su na mene djelovale njene riječi i čim ona završi, ja njoj otvoreno odgovorih:

- Dragice, pa zar nijesam već u Partiji odavno? Ja sam još u Parizu išla u Mutualite' na mitinge i učestvovala u raznim manifestacijama radnika. Na Per Lašezu sam kupila malu petokraku sa srpom i čekićem. Umalo sam glavu izgubila zbog nje od ustaša... A o marksizmu što mi kažeš, vidjela sam slike Marksa i Engelsa, Lenjina i Staljina takođe u Mutualiteu. Marks i Engels imaju velike brade, Lenjin bradicu a Staljin samo velike brkove. Zar ne znaš da sam naslikala one slike Lenjina i Staljina koje vise u štabovima? Koristila sam sličice iz nekih stranih novina, još dok sam bila u Prašištu.

Dragica je jedno vrijeme slušala, onda je prasnula u smijeh.

- Sve je to lijepo - reče ona. - Ali ti nijesi bila u Partiji kao što si mislila. Drukčije se postaje članom ove naše Partije. Sada, evo, ja ti saopštavam da si kandidat za Partiju. Kada budeš vidjela Spasoja, reci mu, ali nikome više. On će ti objasniti bolje.

U to stigismo do naše kuće.

⁵¹ Tada je Dragica bila sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a za Trebinje i član Okružnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu.

RANJENIK U ŠTABU

Često sam navraćala u štab Gornjopoljske čete, na Konjušnici. Tu smo održavali sastanke SKOJ-a. Tu bih, takođe, čula vijesti iz svijeta i novosti o borbama s okupatorom kod nas.

Skojevac Radoslav Rade Vučurević je radio vrlo uredno sve sekretarske poslove u štabu. Inače, bio je obrazovaniji od mnogih drugih. Mislila sam daje gimnazijalac, u stvari je bio seljak-samouk.

Jedno jutro došla sam u štab na sastanak SKOJ-a. Kada sam ušla, primijetila sam Jovana, Radoslava i još nekolicinu da su potišteni. Desilo se da jedan omladinac, čisteći pištolj, nehotice rani Miloša Kisina u nogu. Metak je prošišao kroz list, izgleda malo okrznuo kost i zabio se u pod. Kada sam ušla, već je bio smješten na jednom krevetu i stavljen mu je zavoj prve pomoći. Miloš je junački trpio bolove, ali je sve nas molio da se to drži u tajnosti da mu roditelji ne bi saznali. Imali su nekoliko kćeri i samo njega jednoga.

Ja sam mu ponovo previla nogu i zaustavila krv koja je natopila prvi zavoj. Za ranjenika ovakav smještaj nije baš bio pogodan. Štab je jedna veća soba. Tu se samo ulazi i izlazi i stalno je puno svijeta.

Sjutradan sam mu stavila melem koji sam skuvala od voska i maslinovog ulja, prema Pelagićevim uputstvima. Ali, Miloš je dobio visoku temperaturu. Drugovi su poslali kurira s pismom dr. Jovanu Bijeliću iz Oijenskog bataljona. Dr. Bijelić je došao, pregledao ranu i naučio me kako se stavi fitilj u ranu radi izvlačenja gnoja. Istog dana se dr. Bijelić vratio i ja sam produžila liječenje po njegovim uputstvima. Kada gnoja više nije bilo, počela sam opet stavljati svoj melem. Miloš se brzo oporavio, ali tajna se nije mogla sačuvati. Roditelji i sestre su saznali. Svaki dan su mu sestre dolazile i donosile sve što su imali najbolje u kući.

Miloš je svima govorio da je sam sebe nehotice ranio. Omladinac koji je tako nespretno i nestručno čistio pištolj bio je jako potišten i blijed. Niti je spavao niti išta jeo dok je Miloš bio u krizi. Stalno je bio pored njega i prisustvovao mojim previjanjima noge. Miloš se samo šalio s njim i tješio ga. Kad god ga upitaš da li boli, uvijek je odgovarao:

- Ma ne boli ništa. Samo ti radi svoj posao.

Miloš je bio maturant. Pripadao je naprednoj omladini još prije rata. Među prvima u Zupcima je primljen u SKOJ i Partiju. Kao pomoćnik komesara čete, najviše je politički radio. Bio je vrlo načitan. U držanju je djelovao smireno i razborito. Tih i skroman. U diskusijama je bio kratak. Svaka njegova riječ je bila na mjestu. Spasuje ga je puno volio i meni u nekoliko mahova govorio:

- Da imamo još desetak sličnih Milošu, kud bismo stigli. Ponekad, kada s njim diskutujem, zaboravljam njegove godine. Umije sve zrelo da rasuđuje. Siguran sam da će se razviti u visokog rukovodioca.

Miloš je imao plavu kosu i velike plave oči, koje su prodorno gledale u sagovornika.

1 ON JE ČOVJEK

Zima je bila oštra. Stariji ljudi su govorili da ne pamte toliko snijega u Zupcima. Dok je Miloš ležao u štabu, dolazila sam svaki dan da mu previjem ranu i izmjerim temperaturu.

Jednom, Jovan Ratković me pozvao da pođemo skupa u selo Željevo. Tamo se na kućnom liječenju nalazio ranjeni partizan Božo Ratković. Bio je ranjen kroz vilicu. Pošla sam s Jovanom i ponijela svoju tkanu torbicu sa sanitetskim materijalom.

Kada smo se približili Konjskom, tj, kasarni gdje su se nalazili talijanski zarobljenici, istrča jedan dečko i ispriča nam da je jedan zarobljenik nehotice sebi odsjekao palac lijeve ruke, sjekući konjsko meso. Rekla sam Jovanu:

- Hajdemo da ga previjem. Pa i on je čovjek!

Ušli smo u stražarnicu. Stražari su sjedjeli i grijali se pored peći. Oni su, takođe, uzbuđeno pričali o ovom događaju. Dva Talijana su ispod ruke dovela unesrećenog. Bio je blijed, skoro plav u licu. Ruka mu je bila uvijena u krvavu maramicu. Odvila sam je. Prst nije bio sasvim presječen, ali se jedva držao samo na donjem dijelu. Potražila sam da mi donesu daščicu. Sipala sam na ranu

hidrogena i poslije malo žutog praška za rane. Zavila sam mu prst i smjestila šaku na daščicu, pa još nekoliko puta zavila skupa s daščicom da se ne miče. Učinila sam najbolje što sam mogla i umjela. Njemu sam dala dva aspirina i rezervni zavoj da previje ruku kroz nekoliko dana. Jedan od njegovih pratilaca bio je njihov starješina. Malo je natučao francuski. Njemu sam objasnila na francuskom šta da rade kroz nekoliko dana. Sam ranjenik se hrabro ponio. Držao je stegnuta usta i znoj mu je lio niz lice. Mora da gaje jako boljelo.

Pošli smo Jovan i ja dalje. Usput sam Jovanu rekla:

- Sigurna sam da će ovaj Talijan dobiti gangrenu i umrijeti. Moj hidrogen, prašak za rane i aspirini su slaba pomoć za njega. Ko zna kakva je bila sjekira kojom je sjekao to krepano konjsko meso. Njemu je hitno potrebna antitetanus injekcija.

Iz Konjskog pošli smo kod Boža Ratkovića. Promijenila sam mu zavoj. Njegova rana je bila skoro zarasla.

U JOVANOVOJ KUĆI

Produžili smo Jovanovoj kući. Osim Jovana i najstarije kćerke Dragice, nijesam nikoga poznavala od porodice.

Naišli smo na radostan doček. Jovan je tih dana vrlo rijetko navraćao svojoj kući. Po cio dan bi proveo na partijskim sastancima i u opštinskom odboru. Tamo je spavao.

Kada sam ugledala Jovanovu majku, babu Planu, i počela s njom da razgovaram, odmah sam pomislila:

— Evo još jedna slična baba Neli. S kakvim elanom govori o našoj borbi i o našim borcima. Još ranije mije Vuka o njoj pričala. Koliko je boraca prošlo kroz njihovu kuću. Kako ona dočekuje i gosti! U njenoj škrinji još se može naći po koja kocka šećera i poneka jabuka. Ona neće to da okusi, nego nesebično čuvajući daje sve najbolje što ima.

Djed Obren je bio originalan. Veseo i pun šala. Najviše je volio da čuje o stanju na frontovima. O Crvenoj armiji i njenim vojskovođama. O Staljinu, Buđoniju, Vorošilovu.

Svi ukućani, stari i mladi, bili su u nekom zanosu. Dragica je stalno bila zauzeta na sastancima i stražama. Ni sada je nijesmo našli kod kuće. Dvije mlađe sestre, Anđa i Dobre, čuvale su ovce i plele čarape za borce. I Anđa, iako još vrlo mlada, već je bila organizovana omladinka. Cio posao na imanju i u kući morala je obavljati i organizovati Jovanova žena Ružica. Nije joj lako. U istoj situaciji su sada mnoge žene, čiji su muževi u borbi i na položajima. Da nije ovih savjesnih i vrijednih žena domaćica, stari ljudi i djeca potpuno bi propali. I stoka bi propala. Ni hrane ne bi bilo. Hoće li se ovim ženama jednom priznati ovaj trud i napor? Hoće li ih muževi više poštovati? - razmišljam u sebi dok ih posmatram.

Za vrijeme večere mali Krsto, najmlađi u kući i jedini Jovanov sin, recituje nam pjesme. Neke stihove je sam dodavao i sastavljao. Lijep je dječak, nježnih crta. Kad ga čovjek vidi, rekao bi da je gradsko dijete. Posmatram ga kako se ne da maziti od babe, majke i sestara, a najviše voli da bude s djedom. Što smo duže skupa, on biva slobodniji. Počeo mi je recitovati stihove koje je sam sastavljao. U svakoj pjesmici izražava ljubav prema domovini, prema svom narodu i kraju. U nekim stihovima izražava žaljenje što je još mali i ne može da se bori skupa s ostalim partizanima.

Što su časovi odmicala, više sam se divila tom dječaku, njegovoj oštroumnosti i znanju o raznim zemljama svijeta, o raznim narodima i njihovim običajima. Interesovala ga je astronomija. I o tim njemu nepoznatim nebeskim tajnama takođe je sastavljao stihove.

Čini mi se da Krsto nema više od 7 do 8 godina. On je mali genije, mislim u sebi.

I ja sam njima pričala o Litvi, o Rusiji, o položaju žene tamo, o brizi za djecu, dječjim vrtićima, jaslama, zabavama. To je uostalom bila moja svakodnevna tema na sastancima s omladinkama i ženama. Baba Plane, djevojke i mali Krsto vrlo pažljivo su me slušali i postavljali bezbroj pitanja. Ružica samo s vremena na vrijeme naiđe i opet trči da svrši neki neophodan kućni posao.

Ostala sam kod njih na konaku. Ujutru rano, kada smo krenuli, baba Plane mi je pružila veliku crvenu jabuku. Ne znam čime bi

me mogla više obradovati. Bila sam i zastiđena jer ja njoj ništa nijesam donijela.

Ova moja kratka posjeta ostala mi je u sjećanju kao jedan od najprijetnijih događaja za vrijeme moga boravka u Zupcima uopšte.

OSMI MART

Prvih dana marta već je bilo mnogo toplije. Za dan žena, 8. mart, pripremali smo veliku priredbu. Cio program za ovu priredbu sam pripremala i vježbala s omladinkama. Ovo vježbanje, naročito pjevanje „Himne žena“, zadavalo mi je velike brige i napore. Gornjopoljke nijesu mogle nikako da nauče melodiju, ni približno, dok je u selima bliže Trebinju išlo lakše.

Nekoliko dana ranije, pet-šest omladinki iz Graba i ja latile smo se velikog posla da uredimo salu stare austrijske kasarne na Grabu. Nalazila se u blizini porušene žandarmerijske kasarne. Kasarna odavno nije bila korišćena, pogotovo sama sala. Bilo je poslova koje nijesmo mogle same uraditi. Omladinci su nam priskočili u pomoć i pomogli u krečenju i pravljenju bine od dasaka. Zavjesu smo same napravile od nekoliko čaršava. Uredile smo je tako da se može na žici razvući s obje strane. Kada je sve bilo okrećeno, a bina gotova, oribale smo salu. Poslije ove akcije ruke su mi bile ispucane i u plikovima.

Zabava je uspjela!

Omladinke koje bolje pjevaju stavila sam u prvi red, a one koje slabo pjevaju u drugi. Nekako smo otpjevale „Himnu žena“ i pjesmu „Hej, zasučimo rukave“. Mi u prvom redu bile smo glasne koliko smo god mogle da bismo nadjačale one u drugom. Na kraju je bilo aplauza...

Onda je bila predstava komada „Kad žito zri“. Dekoracije nije bilo. Glavnu ulogu Mare igrala je Dobrica, kćerka popa Sava. Bila je vrlo lijepa djevojka, usto učenica gimnazije u Trebinju. Ulogu je odlično naučila. U prvom činu, gdje je prema sadržaju trebalo da glavna junakinja Mare žnje žito u polju, Dobrica je držala u ruci srp i pravila pokrete kao da žnje. U drugom činu, gdje

se radnja zbiva u kući, na binu smo stavile dvije stolice i stolčić itd. Priču „Kad žito zri“ Spasoje je napisao još kao student i dramatisovao je baš za ovu zabavu. Ja sam bila režiser, scenarista, kostimograf, šaptač...

Sala je bila dupke puna. Samo stariji ljudi su sjedjeli jer je bilo malo klupa. Bina je bila osvijetljena s dvije gas-lampe. Na ulazu u salu visila je treća.

Poslije programa trebalo je da se zabava produži igrom i pjesmom.

Program se završio. Čekam da se igra i pjeva. Nikako da započnu. Vidim opšte komešanje u sali. Neki borci skaču i neke djevojke podskakuju. S vremena na vrijeme neko dovikuje „Hej-hej...“

Dosadilo mi je čekanje i na kraju upitah:

- Pa kada će početi igranje?
- Evo igraju. Zar ne vidiš? - reče mi neko.
- Zar je to igra?

Bila sam razočarana.

Na kasnijim zabavama počela sam se navikavati i na ovu vrstu igre i kliktanja. Počela sam osjećati i u tome neki ritam.

Docnije su se često u ovoj sali održavale slične priredbe. Dešavalo se, nerijetko, da naše zabave posjećuju omladinci i omladinke iz drugih opština. Oni bi došli sa svojim programom. Jednom je gostovala grupa omladinaca i omladinki iz Lastve. Pjevali su pjesme koje do tada nijesmo znali. Odmah sam uočila da su u tome ispred nas. Među njima sam upoznala Ljubicu Mićunović, s kojom sam se sprijateljila.

Jednom ili dva puta dolazili su omladinci i omladinke iz Šume Trebinjske. Predvodila ih je studentkinja Danica Pupiće. Sjećam se da su u svom programu imali horske borbene pjesme i recitacije. I ovi su bili izrazito ispred nas.

Iz dana u dan borba za opstanak je sve teža. Opštinski magazin ima sve veći broj potrošača, a priliv hrane u njega je smanjen. Magazin je počeo snabdijevati hranom i borce na položajima, na stražama i kurire.

Delegati opštinskih odbora su se sastajali i dogovarali o međusobnoj razmjeni robe, hrane i stoke. Određivah su cijene po kojima je vršena razmjena. Ovakva saradnja opštinskih odbora nešto je ublažavala stanje.

Tokom vremena sa uvidjelo da bi bilo korisno organizovati pazare, gdje bi svak mogao na licu mjesta da izvrši razmjenu. Zupci su bili najpodesniji za tu svrhu jer su se nalazili u sredini prostrane oslobođene teritorije. Na te pazare bi dolazio narod iz Crne Gore, Boke, Šume Trebinjske i Konavala. Iako Konavli nijesu bili oslobođeni, Konavljani su, krijući od Talijana, donosili vina, soli, rakije, ulja, smokava. Niko nije mogao doći na pazar bez propusnice, a svaka roba je imala utvrđenu cijenu.

Takođe, bolnica Oijenskog bataljona je preseljena u Zupce. Smještena je u planinsku kuću dubrovačkog planinarskog društva na Ublima. Među ranjenicima je teško ranjeni Mirko Matković, prvi komandant Oijenskog bataljona. Mirkova sestra Senka često dolazi da ga obiđe. Sretamo se na Grabu. Sprijateljile smo se. Senka je plava. Ima plave oči kao njen brat. Sportski tip i vedra. Podsjeća me na predratne skaute. Divim joj se kako lako korača po kamenu i kako je neumorna u svom pješačenju da bi obišla brata. Kada sam joj jednom to rekla, odgovorila mi je:

— Eh, draga moja, mnogo više bih za svoga brata učinila. Pristala bih odmah da ga zamijenim, samo da on bude zdrav. Samo kad bi to moglo biti.

Iz Konavala su, preko Graba, povremeno na mazgama i konjima dogonili pomoć u hrani i sanitetskom materijalu za ranjenike.

Jednom prilikom sam upitala Spasoja:

— Ko to šalje iz Konavala, kad kod njih nema ustanka niti slobodne teritorije. Malobrojni Konavljani - partizani nalaze se u našem bataljonu.

Spasoje mi na ovo reče da u Dubrovniku i u Konavlima postoji ilegalna organizacija, kao i širom Jugoslavije. Skuplja se pomoć u novcu i materijalu. Uzgred mi pokazao dva sanduka mandarina za ranjenike i reče:

— Ove su mandarine iz vrta dr. Vlaha Novakovića iz Cavtata i njegove žene Dade. Kada nemaju dovoljno prikupljenog sanitetskog materijala a kuriri dođu, da ne bi išli džabe, natovare na konje mandarine i drugo što im se nađe. Sve ovo ide za ranjenike.

Interesantne su to ličnosti — Vlaho i Dada. On je Konavljani. U Pragu je završio medicinu i uz to studirao književnost. A ona je Užičanka, sestra industrijalca Milana Marića. Ja sam ih, slučajno, upoznao preko Bore Prodanovića⁵² Nešto su u srodstvu.

Kada sam pisao svoj seminarski rad o Dimitrovljevom držanju, sjetio sam se jednog članka u „Politici“. Ti si onda bila mala i sigurno ne znaš o tom događaju.

Upala sam mu u riječ :

— Aŭ ja se sjećam. Kod nas su novine puno pisale o paljenju Rajhstaga i o hapšenju Dimitrova sa još dvojicom Bugara i Holanđanina Van der Libea. Koliko se sjećam, Van der Libe je poludio od mučenja u zatvoru. Dimitrova su takođe mučili, ali ništa nije priznao.

—Dobro se toga sjećaš - reče Spasoje.

—Ovaj događaj je tada uzdrmao cio napredni svijet. Ova Dada, o kojoj ti sada pričam, vrlo je dosjetljiva i uopšte energična žena. Čim je pročitala u novinama da su uhapsili Georgija Dimitrova i optužili za paljenje Rajhstaga, sjetila se daje njen brat, vrativši se iz zarobljeništva u prvom svjetskom ratu, puno pričao o nekom Georgiju Dimitrovu, narodnom poslaniku koji je spasio mučenja na hiljade Srba u zarobljeničkom logoru u Bugarskoj. Ona je odmah otputovala bratu i nagovorila ga da istupi javno u odbranu Dimitrova. Sjećam se toga članka, popraćenog slikom Dimitrova, njegove prve žene Ljubice i industrijalca Milana Marića. Kao da je to jučer bilo. Pamtim i kraj članka gdje Marić piše:

„...Ja smelo tvrdim i jemčim svojom čašću i celokupnom imovinom, da ljudi ovako visoko prosvježeni i plemeniti kao što je

⁵² Bora Prodanović - poznati beogradski advokat i publicista. Kao advokat branio komuniste pred sudom za zaštitu države i organizovao njihove odbrane. Poginuo u V. ofanzivi na Sutjesci.

Georgi Dimitrov ni u kom slučaju ne mogu biti saučesnici u strašnom zločinu paljevine Rajhstaga.⁵³

Bila sam znatiželjna još nešto da čujem o ovim ljudima. Jednom drugom prilikom, na moje pitanje o njima, Spasoje mi reče:

— I prije rata kod nas je bilo puno vanpartijaca koji su pomagali Partiju. Dada je bila jedna od njih još prije no što se udala za doktora. Kasnije, kada je već živjela u Cavtatu, mnogi drugovi su nalazili utočište kod njih u vili „Tihi“. Čim smo počeli s priprema za ustanak, obratio sam se Dadi. Prva zamisao je bila da se doktor prebaci ovamo. Kasnije smo došli do zaključka da će nam on biti korisniji za nabavku sanitetskog materijala. Dada mi je poručila da će ona i Vlaho sve učiniti što budu mogli, samo da im obezbijedimo sigurne ljude koji će materijal prenositi. Napisao sam pismo jednom svom starom znancu, Konavljaniu Ivanu Đuroviću. On je bio i na novogodišnjoj priredbi kod nas u školi na Grabu. Njegova sestra je bila udata za Kusalića. Imali su restoran „Mirijevo“ u Aleksandrovoj ulici. Sjećaš se da smo često išli tamo.

— Sjećam se odlično — dodadoh ja. Tamo sam prvi put jela pu-njene paprike.

— Ivan je pismo odnio Dadi i otada naša veza odlično funkcionirala.⁵⁴

⁵³ Članak je štampan u „Politici“ 17. decembra 1933.

⁵⁴ Dragi druže Ivo,

Ispade mi zgodna prilika da ti doturim ovo pismo preko nekih drugova. Odavno sam htio da ti pišem poznajući te od ranije kao i cijelu tvoju porodicu, ali nijesam imao sigurnu vezu da ti to pošaljem. Jesenas u mi rekli da si bio u Zupcima i bilo mi je žao da te nijesam vidio. Da sam te onda vidio bilo bi mnogo korisno jer bi ostvarili jednu saradnju koja bi donijela naročito velike koristi narodnooslobodilačkoj borbi u Konavlima. Ali ni sada nije dockan.

Tebi je možda poznato da naša Partizanska vojska koja vodi krvavi boj za slobodu naroda Jugoslavije u borbi sa mrskim okupatorom i njegovim domaćim slugama, ima velike uspjehe. U našoj najbližoj okolini oslobođeni su mnogi krajevi, a naročito sela. Već skoro dva mjeseca Zupci su oslobođeni. Na njima se vije zastava slobode. Naša je živa želja da se ta zastava razvije u najkraće vrijeme i u Konavlima. Mi smo voljni Ja našoj braći Konavljanima pomognemo i da ih spasimo ispod fašističkog ropstva i mraka. Ali nije dovoljno da se mi samo borimo. Potrebno je da i vi uradite sve što možete da doprinesete svoj dio u borbi za slobodu. Dani vaše slobode primakli su se.

BORBA ZA ČISTOĆU

I pored svih preduzetih mjera, glad je širila svoj front. Žene i djevojke su brale koprive i druge trave za kuvanje. Stoka se klala naveliko, a žita nije bilo.

Ni mi u svojoj kući nijesmo imah žita. Nevjesta Jela mijesila je hljeb i za nas na Grabu. Počela je mijesiti hljeb od ovsenog

Glavne fašističke snage - Hitlerova razbojnička armija - već su razbijene. Crvena Armija napreduje i nema te sile koja može da je zaustavi u njenom pobjedonosnom maršu. Ja bih imao još mnogo da ti pišem, ali mi je to nemoguće jer sam u velikom poslu.

Ako bi ti bilo moguće da se putem veze izvučeš malo do nas to bi bilo najbolje.

Za sada tražim od tebe da objašnjavaš narodu tamo da mi nijesmo „Četnici“ kako hoće okupator da nas pretstavi narodu i petokolonaši. Objasni im da smo mi Narodno-oslobodilačka Partizanska vojska koja se bori za slobodu svih naroda Jugoslavije za narodnu pravu vlast. Pod našom zastavom može da se bori svaki rodoljub bez obzira na vjeru i narodnost i političko uvjerenje.

Sem toga tražim od tebe da nas pomogneš u izvjesnom materijalu i to prvenstveno u sanitetskom materijalu i lijekovima, a po tom da nam pošalješ rakije najbolje što ima, jer to nam služi u mjesto alkohola za dezinfekciju. Isto tako potrebno nam je za bolesnike marmelade, smokava, limunova i pomorandži ako bi se to moglo nabaviti. Mi do sada u svim borbama nijesmo imali nijednoga mrtvog ni ranjenog sem jednoga koga su Italijani zaklali mučki i kukavički. Naša hrabra partizanska vojska izlazi iz svih okršaja bez ikakvih gubitaka dok neprijatelju nanosi ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu. Ali ipak potrebno nam je da se snabdijemo potrebnim za eventualne ranjenike.

Ti ćeš održavati sa nama vezu preko veze preko koje dobiješ ovo pismo. Javi mi svakako šta je od Antuna i Kate. Interesuje me đe su i kako su. Kada bi Antun bio tamo to bi za nas bilo vrlo korisno jer bi nam mnogo mogao pomoći u lekovima.' DRUŽE, NAROČITO TI PODVLAČIM DA NAM

NABAVLJAŠ STA VIŠE LEKOVA I ZAVOJNOG MATERIJALA, PARE
ČEŠ DOBITI KOLIKO BUDEŠ PLATIO.

Za ovaj put ovoliko.

S drugarskim pozdravom
SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU
Tvoj Politički komesar partizanske vojske.

22-1-1942. g.

SPASOJE SPAIĆ

Pismo je Dada sačuvala i poslije rata predala Muzeju u Trebinju.

brašna pomiješanog s kvanim krompirom. Hljeb s krompirom je nekako gnjecav, kašast, ali se može jesti. A onaj ovseni kao da ima iglice. Svaki zalogaj neprijatno grebe u grlu. Ubrzo je nestalo i takvog hljeba. Uglavnom smo se hranili krompirom i mlijekom, i to u ograničenim količinama. Svi smo omršali od slabe ishrane. Noću kada legnem, jedva zaspim. Da mi je samo korica hljeba! U tim časovima nikada mi se nije javljala želja da jedem kolača ili neka druga jela. Samo hljeba... Bilo je dana da sam bila iznemogla i jedva sam se kretala, a svakodnevno sam imala da pješačim po selima.

Kada su drugovi primijetili da nemamo hrane u kući, naredili su da se i ja hranim s vojskom na vojničkom kazanu. I tamo je hrana bila jadona, ah ipak bolja no kod kuće. Tako sam išla svaki dan s lončićem da primim svoju porciju. Poslije bih to dijelila sa svojim starim svekrom Simom jer smo u to vrijeme sami nas dvoje bili u kući na Grabu. I kanarinke sam hranila mrvicama koje sam odvajala od hrane sa kazana i uz to davala pomalo trave. Tih dana rijetko su kanarinci pjevali.

Dobila sam zadatak da na sastancima što više govorim ženama i djevojkama o ličnoj higijeni i o čistoći kuća. Da im objasnim šta je to epidemija i da nam ona prijeti ukoliko se ne brinemo o čistoći. Istovremeno su narodni odbori izdali naređenje da se kreće i ribaju kuće, da se čiste pojate, da se iskuvava roba, gdje su se pojavile vaši. Objavljeno je, takođe, da će kroz nedjelju dana komisija obilaziti kuće i biće strogo kažnjeni svi koji se toga neće pridržavati.

Mnogi domaćini i domaćice ozbiljno su shvatili ovo stanje i razumijeli da se to čini radi očuvanja narodnog zdravlja. Ali, bilo je i takvih koji su to shvatili kao kuluk. Govorili su:

— Nije nam dosta gladi i oskudice u svemu, pa još i to da radimo. Lako je onima koji imaju bunare ispred svojih kuća. Kako će ribati i prati one žene koje nose burila na leđima, gdje se svaka kap vode štedi i mjeri.

Prošla je nedjelja dana. Moram svaki dan, u društvu s Urošem Sredanovićem da obilazim sela i zavirujem u sve kuće da li je

očišćeno i okrećeno. Osjećam da nas u mnogim kućama sa strahom dočekuju. A mi nikoga ne kritikujemo jer vidimo da to ne vrijedi. Za njih je to kuluk. Kuluk u ime spasenja.

NEPOZNATI KURIR

Jednom mi u povjerenju reče Jovan Ratković da će u štab čete na Konjušnicu doći predvečer Petar Ilić⁵⁵ a i Spasoje će doći iz Lastve. Trebaće malo očistiti štab.

Pozvala sam Maru, ženu Joviše Spaića. Stanovala je nekoliko koraka preko puta štaba i uvijek je bila spremna u svemu da pomogne. Latile smo se posla da oribamo sobu. Nijesmo još završile, kad počne kiša da pada. Uto dođe jedan nepoznati drug, malog rasta i vrlo skromno obučen, sa zavrtkom.⁵⁶Bile smo sigurne da je kurir. Zamolila sam ga da sjedne na klupu pred vratima, ispod nadstrešnice. Rekoh mu:

— Evo, žurimo, ribamo. Drug Petar Ilić treba da dođe ovamo, a ovdje je pravo dubrište.

Dovršavale smo ribanje. Nepoznati nas je posmatrao.

Pitala sam ga:

— Jesi li, druže, ikada vidio Petra Ilića?

On odgovori:

— Jesam.

— Ima li on brkove? Da li je velik kao Sava? - pitala sam dalje.

— Vidjećeš ga, neće moći kroz ova vrata da prođe.

Uto se pojavi Spasoje i izdaleka viknu „kuriru“:

— Ej, Petre, stigao si prije mene...

Ostala sam postidena a Petar se srdačno smijao i ispričao Spasoju naš razgovor.

⁵⁵ „Petar Ilić“ je bilo partizansko ime Petra Drapšina, komesara Operativnog štaba za Hercegovinu a od marta mjeseca komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu.

⁵⁶ Kapa narodne nošnje tih krajeva.

SAVJETOVANJE

Na dan 1. aprila održano je na Zupcima prvo savjetovanje Antifašističkog fronta žena za srez Trebinje. Savjetovanje je održano u prostoriji bivše kafane Mila Vica na Grabu. Učestvovalo je oko 30 delegatkinja iz trebinjskog sreza, među njima nekoliko drugarica iz Crne Gore. Savjetovanjem su rukovodile Dragica Pravica i Vuka Šakotić. Spasoje je došao da održi referat. Čim je završio, otišao je natrag za Lastvu.

Ja nijesam pratila referat ni diskusije jer je moja pažnja bila usredsređena na pitanje kao i čime da ugostimo delegatkinje.

Dobila sam iz magazina zaklano jagnje, nekoliko kila krompira i šaku soli. Tomo Krčum je odnekud donio kazan i naramak drva. Smjestila sam se na prostoru od čatrnje kod porušene žandarmerijske kasarne. Krompir sam nekako očistila i oprala. Namjestila kamenje za kazan. Ali, vatra nikako neće da se upali. Istrošila sam skoro cijelu kutiju šibica. Vjetar duva i šibica se odmah gasi. Niotkud pomoći. Biće pauza za ručak, svi su gladni. Počela sam da plačem. Srećom, niko me ne vidi. Ali plakanje mi ne pomaže. Moram se snaći i vatru naložiti. Odjednom mi sinu u glavu da se nasred otvorenog prostora i pri ovom vjetru nikada vatra neće upaliti. Brzo sam premjestila „kuhinju“ uz jedan ćošak porušenog zida, kleknula, upalila šibicu i vatra se razgorjela. Tek što je provrelo, evo Tomo dolazi da pita je li kuvano jelo. Ugleda me uplakanu pa se začudi. I kad sam mu objasnila svoje muke, počeo je naglas da se smije.

— Što mene nijesi zvala. Ja bih naložio vatru. Pozvaću nekoga da prenesemo kazan.

—Ma kako? — protivila sam se.

- Taman sada fino gori. Meso još nije skuvano.

- Biće dobro - reče Tomo. - Svi smo gladni. Ne brini, poješće se.

Tomo je bio u pravu. Sve se pojelo i svi su bili zadovoljni. Samo meni niko nije ponudio da ručam, ali menije laknulo.

Sa tog savjetovanja zapamtila sam drugarice Danku Kovačević i Ranku Stefanović iz Grabova. Danka nas je naučila nove pjesme.

Pjevala je pjesmu „Ti ne plači, drugarice draga“. Drugu pjesmu je pjevala i igrala. Zvala se „Vanjka, Vanjka“. Pjesmu „Partizanka hrabra sam“ napisao je sâm Bora Prodanović. Melodije sam upamtila, a riječi sam, po Dankinom diktatu zapisala.⁵⁷ Ove pjesme smo kasnije i u Zupcima pjevali, igrajući.

Danka i Ranka pričale su o Grahovu i o tamošnjoj organizaciji žena i omladine. Iz razgovora s njima ocijenila sam da je u Grahovu organizacija žena ispred nas jer tamo su imali i prije rata jaku partijsku organizaciju koja je uticala na omladinu i žene. Upoređujući rad među ženama i omladinkama na Zupcima s radom u Grahovu, vidjela se ogromna razlika.

S Rankom sam se sprijateljila za vrijeme pauze poslije ručka i po završetku savjetovanja šetale smo putem i pričale. Ona je bila student beogradskog univerziteta. Pričala mi je o životu i borbi beogradskih studenata. I ja sam joj pričala o svom životu u Parizu. Pri rastanku, obećala mi je da će mi, prvom prilikom, poslati nekoliko šnalica za kosu.

Poslije podne delegatkinje su se razile. I Dragica Pravica je pošla skupa s drugaricama iz Šume. Samo je Vuka Šakotić ostala. Rekla mi je da će me sutra voditi za Lastvu i Nudo.

IZLET

Radovala sam se što ću ići s Vukom, kao da idem na izlet. Ujutro rano smo krenule. Vuka je odlično znala put. Polako smo išle i pričale. Kad se umorimo, sjednemo. Vuka zapali cigaretu i dalje pričamo naizmjenično.

Sve više, kako smo se udaljavale iz Zubaca, priroda se mijenjala. Više zelenila i pitomine. Vuka mi je opet pričala o Savi i njihovoj ljubavi, a ja njoj o preokretu koji je nastao u mom životu dok sam bila u Parizu. Vuka ništa nije zaboravila od mojih ranijih priča. Odjednom me upita:

— Kako je prošla tvoja prva priredba u Mutualitéu u Parizu? To mi još nijesi ispričala.

⁵⁷ Prve dvije pjesme je preveo i prilagodio našoj revoluciji Bora Prodanović, koji je u to vrijeme boravio u Grahovu.

- Priredbu su priređivala djeca španskih izbjeglica, odgovorila sam joj.

- Ulaznice nijesu imale cijenu. Svak je davao dobrovoljni prilog koliko ko hoće. U velikoj sali Mutualitéa, prvi put u životu sam se našla s takvom publikom. Osjećala sam se nelagodno i kao „bijela vrana“ u svojoj haljini od pana. Takođe sam primijetila sumnjičave poglede na sebi. Publika je bila vrlo srkomno obučena. Žene, sve u običnim haljinama, najviše u suknjama, bluzama i džem perima. Čim se svjetlost ugasila, skinula sam zlatnu narukvicu i broš i strpala ih u tašnu. Započeo je program. Zaboravila sam na prvu nelagodnost. Djeca su divno svirala, pjevala i igrala španske pjesme i igre. U Parizu je tada bilo puno španskih porodica, izbjeglih od Franka iz Španije. Otada nijesam više propuštala nijednu priredbu u Mutualitéu i pazila da budem što skromnije obučena. Tako sam se osjećala ravnopravnom sa ostalim svijetom.

U razgovoru pričala sam Vuki kako sam u Parizu upoznala i često sretala u Latinskom kvartu Jugoslovene, dobrovoljce iz Španije. I oni, kao i moj rođak Isak sa svojim drugovima, uspjeli su na razne načine da pobjegnu, ili izbjegnu koncentracione logore.

Naše pješačenje do Lastve trajalo je dvostruko no za normalnog pješaka. Možda bi još više trajalo da nijesmo ogladnjeli. Inače, tih dana potpuno site nikada nijemso bile.

Štab bataljona je bio u školi. U štabu smo našle Maja Benderaća, Spasoja, Luku Sredanovića, a iz Šume su bili Rade Pravica i Petar Božović. Prvi put sam tada srela Luku i Rada. Luka je bio plav, s brčićima, vrlo uredan u vojničkoj uniformi, kao za njega skrojenoj. Rade je bio visok i mršav. Imao je jaku talasastu kosu, izražene crte i toplinu lica. Iz njega je zračila dobrota. Surovi rat ga nije promijenio.

Izgleda da su u štabu nešto vijećali i naš dolazak ih je samo u tome ometao. Ali nijesmo se dugo zadržale. Pojele smo toplu čorbu od luka, u kojoj su plivali komadići krompira. Jadan ručak, ali boljeg niko nije imao. Ipak smo malo utolile glad.

Krenule smo za Nudo.

Prestala sam Vuki da pričam o svom životu i doživljajima iz prošlosti. Bila sam zadivljena prirodnim ljepotama toga kraja.

Puno zelenila. Voda žubori. Vinogradi, koje prvi put vidim u prirodi a ne na slikama.

—Ovdje je mali raj — govorila sam Vuki ushićena.

Ona se zadovoljno smiješila i puštala me svaki čas da se zaustavim, da se okrećem i dalje komentarišem.

Jednom mi Vuka reče i pokaza rukom:

—Evo, vidi tamo lijevo. Tu je rodna kuća Vlada Šegrta.

— Blago njemu. Mora da voli svoje rodno mjesto - dodajem ja.

“Ali, interesantno, skoro svaki čovjek voli svoje rodno mjesto, bilo to lijepo ili ružno. I ja volim svoj Orovac, iako je tamo goli krš — reče Vuka. Volim tamo svaki kamen.

— Ne znam, moj rodni grad Kovno ničim me ne privlači, osim što su moji tamo. Ničeg izuzetnog tamo nema - dodadoh.

Prekinule smo priče o ljubavi prema rodnom kraju jer mi Vuka pokaza rukom pravac i reče:

— Vidiš, tamo je kuća starog doktora Kujačića. Njegov sin Mirko je slikar. I on je živio u Parizu. Možda ga znaš!

— Kako da ne. Znam Mirka odlično! — Obradovala sam se.

— Mirko Kujačić je radio moj veliki portret. Spasoje me je odveo kod njega na Monparnas. Htjela sam portret da poklonim majci za rođendan. Atelje mu je bio u jednom potkrovlju. Jedno vrijeme je i slikar Zonjić radio s njim u tom ateljeu. Spasoje me je pratio svaki put do Mirkovog ateljea i tamo bi me čekao. Sjećam se, kada smo došli prvi put, našli smo Mirka da leži blijed i iscrpen od gladi. Poslije nikada nijesmo odlazili na poziranje bez pune torbe hrane, voća, cigareta.

Kod Mirka smo jednom zatekli markantnog visokog mladog čovjeka bez noge. Imao je izrazito crnu put i lijepo krupno lice. Nogavicu izgubljene noge držao je malo izdignutu, pričvršćenu zihericom. Kretao se brzo i lako na štakama. To je bio Veljko Vlahović. Zapamtila sam njegovo ime jer je ostavio snažan utisak na mene. Mirko ga je dugo molio da mu pozira za jedan mali portret — samo glavu. Kasnije smo se s Veljkom često sretali u Latinskom kvartu, a Novu 1939. godinu smo skupa dočekali u Mutualitéu, takođe sa grandioznom priredbom u korist španskih izbjeglica.

Iz tog društva Jugoslovena Španaca zapamtila sam još jednoga. Zvao se Milan Blagojević. Bio je vrlo mršav, blijed i slabog zdravlja. Nije znao ni jednu riječ francuski. Trebalo je uskoro da krene za Sovjetski Savez. Jedno večer, skupa smo bili u Mutualitéu i poslije priredbe smo šetali. Milan se raspričao sa Spasojem i onda nam je dao svoju špansku vojnu knjižicu i još neke fotografije iz Španije da ih doturimo njegovoj porodici u Beogradu. Govorio je tužno:

- Ko zna hoću li ikada više kročiti na tje naše lijepe domovine i vidjeti ženu i dijete.

- Zamisli, Vuke, još čuvam te slike i ta dokumenta. Držim ih u Prašištu sakrivene s mojim slikama i stvarima.⁵⁸ Spasoje je tražio njegovu porodicu, ali ih nije mogao pronaći na adresi koju je imao.

Vuka me prekide:

- Evo, blizu smo Blagojeve kuće, oca Savinog .

Vidim, kuća se ne razlikuje od drugih kuća ovog kraja. Samo kod ulaza, nadstrešnica od loze pravi hladovinu i prijatno djeluje kao otvorena terasica.

Savina majka, baba Jovana, divno nas je dočekala. Sa njom smo zatekle kod kuće njene dvije snahe Ljubicu i Danicu.

Baba Jovana je krupna žena širokog lica. Gleda me ozbiljno pravo u oči kada sa mnom razgovara. Na sebi je imala crnu robu i crnu maramu. Snahe su obje gologlave i u mojim očima više liče na građanke nego na seljanke. I Vuka je uvijek gologlava. Jedina sam ja tu ubrađena, kao prava Zubica. Sve smo se smijale na račun toga. Gledale su moje lijepe opanke i pitale me kako se osjećam u njima. U kući je bilo vedro raspoloženje.

Započeo je razgovor o ratu, o Rusiji, o nestašici i nadama da će uskoro biti bolje, U razgovoru je Vuka napomenula da sam bila u Moskvi i da sam tamo vidjela puno zanimljivih stvari.

- Znaju li oni tamo kako se naši krvavo bore? - upita baba Jovana.

- Sigurno da znaju - odgovorile smo joj nas četiri uglas, kao po dogovoru.

⁵⁸ Sva ta dokumenta i slike sam sačuvala. Poslije oslobođenja predala sam to drugarici Milana Blagojevića. Bila je grafička radnica. Tek tada sam od nje saznala da se Milan vratio u Jugoslaviju iz S. Saveza. Borio se u partizanima i poginuo. Proglašen za narodnog heroja.

—Nas i Rusa 200 miliona — dodade baba Jovana.

— Samo da ostanu glave na ramenima - tiho je, kao za sebe, prošaputala.

Ustala je sa niske stolice i negdje pošla. Brzo se vratila s boka-lom vina. Iz džepa kecelje je izvadila četiri jaja. Stavila tiganj na vatru i ispržila nam kajganu. Našao se i po komadić kukuruznog hljeba. To je bio veliki luksuz i čast u ono gladno vrijeme.

Vuka i ja nijesmo dozvolile da se mnogo nudimo. Kajganu smo u slast pojele. Baba Jovana, Ljubica i Danica nudile su nam vino. Meni, nenaviknutoj da pijem vino, brzo se počelo vrtjeti u glavi i s naporom sam mogla dalje pratiti razgovor. Požurivala sam Vuku da krenemo jer moramo do mraka stići u Lastvu.

— A nećete valjda poći da ne popijete prgu^{5 9} — prijekorno dodade baba Jovana.

Zagledasmo se. Očito baba je energična. Pristadosmo bez pogovora.

— Nećemo se zbog toga prepirati, smijući se reče Vuka. - Popićemo prgu, ako ima pržene.

— Za takve gošće baba čuva — veselo su odvratile Ljubica i Danica.

Šećera nije bilo. Ali ova topla tečnost nam je prijala. Odmah mi se razbistrilo u glavi. Pred odlazak izljubile smo se kao stare prijateljice s Ljubicom i Danicom. Baba Jovana me zagrlila i dodala:

— Ko bi rekao da si iz takve daljine, okle dokle, stigla. Ista si kao naše čeljade. Kao da si ovdje rođena i kao da si ovdje ovce čuvala.

Kada smo se udaljile malo od kuće, Vuka mi reče:

— Jesi li čula što ti je baba rekla?

— Čula sam. „Kao da sam ovdje rođena i ovdje ovce čuvala.“

— Znaj da si ovim dobila najveći kompliment — reče Vuka. Vraćale smo se vesele i pričale o lijepom dočeku u kući Mizara i o snažnoj ličnosti Savine majke.

Već je bio mrak kada smo stigle u Lastvu. Noćile smo u školi. Bila sam puna utisaka od provedenog dana. Činilo mi se da sam davno pošla iz Graba.

⁵⁹ Pržen ječam mjesto kafe, koje nije bilo.

BOMBARDOVANJE

Sjutradan oko podne stigle smo na Grab. Pohitala sam kući da vidim kanarince. Bili su živi i zdravi. Sva ostavljena hrana u kavezu je bila pojedena.

Moj svekar Simo mi je ispričao prijatne vijesti.

Neko mu je, u prolazu pored naše kuće, rekao da je proradila telefonska linija između Zubaca, Lastve i Vrbanja. Na tom poslu su uglavnom radili talijanski zarobljenici.

Druga vijest. Stigao je iz Boke naš stari znanac, učitelj Gojko Ljubišić, od ranije poznat i omiljen u Zupcima. Počeo osnovne škole da rade. O tome se već ranije govorilo na našim sastancima, ah nijesam znala da će taj učitelj biti Gojko.

Tih dana je na Grabu otvoren „Omladinski dom“ gdje se nalazila i kancelarija Omladinskog saveza. Izabrani odbor se brinuo za izdavanje zidnih novina. U njima su pisani razni članci, a najviše takvi koji služe za opšte obrazovanje omladine. Tu su takođe objavljene pjesme, crteži, rebusi, karikature, šaljive priče. Takvih zidnih novina je bilo skoro u svim selima, na mjestima gdje bi se omladina sastajala.

Na uređivanju ovih zidnih novina, koliko se sjećam, najviše su radili: Miloš Kisin, Radoslav Vučurević, Mašo Vico i još nekolicina, čijih se imena ne sjećam. Ali, glavni i odgovorni urednik je bio Gojko Ljubišić.

Uporedo sa radom u osnovnoj školi, počeo je i kurs opismenjavanja nepismenih omladinki. Kursom je rukovodio Gojko. Ah zbog gladi i neimaštine, malo djece je dolazilo u školu i mali broj omladinki na kurs.

Šestog aprila oko 10 sati pojavilo se nad Zupcima šest talijanskih bombardera. Upravo sam se nalazila u selu Kunja Glavica u kući Trifka Krčuma. Trifko je pritrčao svom starom ocu; uzeo ga ispod ruke da ga izvede u zaklon. Trifikova žena zgrabila je mušku djecu i svi smo istrčali iz kuće. Kako nijesam mogla trčati kao oni po kamenju, legla sam iza jednog kamena bliže kuće i posmatrala avione kako kruže. Odjednom začuh plač malog djeteta u kući.

Uletjela sam u kuću. U kolijevci plače beba na sav glas. Djevojčica je spavala i tako je bila, slučajno, ostavljena. Zgrabila sam dijete i istrčala iz kuće.⁶⁰ Dovikivala sam roditelje. Avioni su se udaljavali. Pritrčala je majka i zgrabila dijete. Avioni su se vratili i kruže. Opet sam legla iza velikog kamena. Do mene je bila jedna djevojka. Imala je crveni džemper. Glavu je sakrila, a ostalo kako bude. Vikala sam joj :

—Skini džemper i sakrij ga jer se ta boja vidi izdaleka.

Djevojka je počela da skida džemper, ali nikako da ga skine. Kao daje prirastao uz nju. Počeše da padaju bombe. Činilo mi se da padaju tu do nas i da će nas raznijeti. Zemlja se tresla ...

Kada se smirilo, vidjeli smo da u Kunjoj Glavici nije pala nijedna bomba.

U Zupcima žrtava nije bilo. Pojata kasarne i pojata Toma Đ. Spaića su razorene. Ubijen je jedan vo. Bombe su padale po njivama.

Istog dana Talijani su bombardovali Vrbanj u Boki, Lastvu u Hercegovini i Grahovo u Cmoj Gori. U Grahovu je bilo blizu dvadeset mrtvih.

Ova bombardovanja izazvala su paniku i strah kod naroda. Tih dana na sastancima s omladinkama uglavnom sam davala uputstva kako se treba ponašati za vrijeme bombardovanja.

Operativni štab za Hercegovinu izdao je naređenje da se kao represalije strijelja jedan broj talijanskih zarobljenika. Žrtvovala ih je njihova komanda. Izabrani su bolesni i neposlušni. Među njima dva oficira. Jedan od ovih oficira bio je fašista. Držao se vrlo drsko i hrabro. Naknadno se iz njegovih nađenih pisama i dokumenata ispostavilo da je grof. Kada je bio zarobljen, nije to rekao. Naši su se kasnije kajali što su ga strijeljali jer su ga Talijani uporno tražili i nudili vrlo povoljnu zamjenu kad je on bio već mrtav. Govorilo se da se za njega interesovao i Duće lično. Ostali preživjeli zarobljenici uputili su svojim vlastima pismo u obliku predstavke u kojemu su ih izvijestili da će ih partizani sve pobiti ako Talijani nastave bombardovanje.

Nakon toga je neko vrijeme opet bilo mirno.

⁶⁰ Djevojčici je bilo ime Radojka. Udata je i danas živi u Heiceg-No-

BJEKSTVO IZDAJICA

U prvoj polovini aprila u Zupce je došla Udarne četa sa komandantom Vidakom Babićem i komesarom Veljkom Benderaćem. O njenom dolasku govorilo se već nekoliko dana ranije. Udarne četa je imala ovlaštenje da hvata petokolonaše. Imala je svoj odvojen štab u Podkraju, u kući braće Vukašinović. Tamo su imali i svoju kuhinju.

Kada je došla Udarne četa, priređena je zabava. Spasilo se tada nalazio u Lastvi. Komandant bataljona Majo Benderać držao je govor. Govorio je o štetama koje partizanima nanose petokolonaši i da ih treba temeljito uništiti.

Omladina je igrala komad „Petokolonaš“.

Poslije programa svi su igrali kolo i pjevali. Udarnici su bili veseli. Mnogo su igrali i pjevali pjesme kako će raščistiti petu kolonu. Njihovo držanje i pjesme unijeli su strah među ljude. Svak ko je imao ikakvu krivicu za vrijeme partizana ili je nešto kritikovao, strahovao je od neprijatnosti.

Naravno, pravi petokolonaši nijesu čekali udarnike, no su se odmah sklonili, a neki su čak sa zabave pobjegli. Tek u pola noći, kada se svijet počeo razilaziti, dva udarnika su stala na vrata i svakoga koji je izlazio osvjetlili bi baterijom. Razumljivo, nijesu našli nijednog petokolonaša.

Sjutradan i sutra već se znalo po čitavim Zupcima da je zadatak Udarne čete propao, tj. da su glavni i najveći petokolonaši, Dušan Vučković i njegove pristalice, pobjegli.⁶¹

Pobjegli su i Nikola Lalić i Obren Jelić iz sela Orašja. Ovi su bili odbornici. U njih niko nije ni sumnjao da su izdajice. Dušan Pištinjat umakao je Krstu Krčumu iz ruku. Ovi svi su pobjegli za Trebinje i prijavili se Talijanima.

Iz Gornjeg Polja pobjegao je samo Krsto (zvali su ga Kićo) P. Spaić i javio se Talijanima na Mrcinama. Ni njega niko nije imao namjeru da zatvori. Tako se govorilo.

⁶¹ Pored D. Vučkovića pobjegli su: njegov brat Vidak, Miloš Ridešić, Dušan Ridešić, Tomo Kisin, Radovan Pejanović. Nikola Šaraba, Savo Pejanović, Gojko Pejanović.

Bilo je nekoliko takvih koji su se sakrili iz straha, ali nijesu napustili Zupce i nijesu se prijavili Talijanima. Komanda je pozvala ove ljude da se vrate svojim kućama, da im se neće ništa dogoditi.

Među ovima je bio Spasoje O. Spaić iz Graba, jedan od prvih partizana u Zupcima i čovjek naprednih ideja još za vrijeme stare Jugoslavije. Kao radnik, zidar, prije rata je radio po Crnoj Gori i Konavlima. U Grahovu se približio Savi i Pavlu Kovačeviću, starim komunistima, koji su u to vrijeme živjeli ilegalno. Tako je Spasoje Obrenov još za vrijeme stare Jugoslavije znao da kritikuje sve one koji su na vlasti, te je i za vrijeme partizanske vlasti ponešto kritikovao kako se radi i kako ne valja raditi. Često je njegova kritika bila opravdana, a pogotvu dobronamjerna. Otvoreno je znao da kritikuje rad komandanta ili komesara i da daje savjete i preporuke kako bi trebalo da se radi. Kada je vidio Udarnu čet, sklonio se. Zbog ove situacije s njim i ja sam bila jako zabrinuta. Bila sam sigurna da on neće preći u neprijateljske redove. No, ako potraje ovo njegovo skrivanje, biće zlo za njega. Bio nam je prvi komšija i naše porodice su se lijepo slagale. Pretpostavila sam da njegova žena zna gdje se krije i uticala sam na nju da mu kaže da se vrati kući što prije. Inače je i komanda izdala zvanični bilten u kome poziva one koji su se sklonili da se vrate i da im se neće ništa loše desiti. Nakon tri dana Spasoje Obrenov se vratio. Zbog toga je bio kažnjen materijalnom kaznom i razoružan.

Tih dana su uhvatili Đura Vukovića u škripu jer gaje prekasno bio obavijestio njegov prijatelj Dušan Vučković, te nije stigao da pobjegne. Ujedno su zatvorili njegovog brata Stojana. Kod sela Rapti su uhvatili Marka Pejanovića, koji je takođe zakasnio da se priključi odbjegli grupi.

Udarna četa je zatvorila Dragu Vukalović. Zatvorili su je pod optužbom daje pustila Novicu Kraljevića da pobjegne.

Takođe su zatvorili Petru Čurić, Anđu Klimović, Spaseniju Gudelj i Anđu Spaić (sve su to bile starije žene osim Anđe Spaić, djevojke). Svi ovi zatvorenici su bili u školi na Grabu i udarnici su ih čuvali.

Narod se uznemirio. Ljudi su se samo upitno gledali...

Dok se sve ovo događalo u Zupcima, Spasoje je bio u Lastvi, gdje je održano regionalno savjetovanje političkih komesara Južno-hercegovačkog odreda. Na tom savjetovanju su bili Čile Kovačević i Vlado Tomanović. Za vrijeme savjetovanja stigla je vijest o bjekstvu Vučkovića i družine za Trebinje. Odmah su pozvani da dođu u Lastvu Majo Benderać (koji je tih dana boravio u Zupcima), Miloš Šaraba, Jovan Ratković, Vlado Radanović, Vidak Babić, Pero i Tomo Krčum.

Savjetovanje je dobilo obrt. Mjesto regionalnog savjetovanja, konferencija se pozabavila novom situacijom u Zupcima. Ocijenila je odgovornost zubačkog rukovodstva zbog pogoršanja situacije. Prebacivano je Spasiju, Maju, Milošu i Vladu Radanoviću da se na njihovom terenu sada otkrila toliko jaka peta kolona i da svojom nepažnjom to nijesu ranije spriječili. Otkrilo se da je Vučković vodio svoju propagandu i još ranije održavao veze sa Trebinjem. Pomenuti su se pravdali da su postavili odgovorne ljude kojima je bio zadatak da čuvaju Vučkovića i prate njegovo kretanje. Osim toga istakli su da je Vučković već odavno bio prepušten Operativnom štabu.

Vlado Radanović, pošto je bio politički komesar Donjepoljske čete, s koje teritorije ih je najviše pobjeglo za Trebinje, kao najodgovorniji na tom terenu — kažnjen je razoružanjem i isključenjem iz Partije.

Dalje je odlučeno da se preduzmu razne akcije na čitavoj teritoriji bataljona da bi time barem donekle ispravili ono što se na ovoj teritoriji dogodilo. Tako je Majo Benderać prihvatio da izvrši akciju na Golom brdu, na tvrđavu Brštanku. Miloš Šaraba da zauzme Golo brdo. Pero i Tomo Krčum, Vlado Radanović, Ilija Babić i još nekolicina iz Udarne čete da izvrše napad na Police kod Trebinja. Jovan Ratković je trebalo sa svojim vodom dobrovoljaca da osigura odstupnicu. Komandir Trifko S. Spaić imao je zadatak da napadne tvrđavu Petrinju koja se nalazi zapadno od Golog brda.

Bilo je predviđeno da se sve ove akcije izvrše iste noći između 11. i 12. aprila. Takođe je bilo predviđeno da se poslije ovih akcija izvrši akcija na Konavle kojom će rukovoditi Spasoje.

Dok su u Lastvi razrađivani planovi za pomenute akcije, u Zupcima su udarnici uhvatili Toma Pejanovića i Mata Vučurevića. Mata su oslobodili a Toma strijeljali jer su kod njega našli pismo izdajica iz Trebinja. Sam je priznao daje njihov kurir.

Istog dana su na Grabu javno strijeljali Nikolu Milojevića i Jovana Šarabu. Narod se samo pitao šta li su skrivili za takvu oštru kaznu. Pričalo se u narodu daje Miloš Šaraba imao neke lične račune s Jovanom i da je to pospjelo ovo strijeljanje. Miloš je sve to kategorično odbijao. Ali, dva mjeseca kasnije objelodanili su se razlozi njihovog strijeljanja.⁶²

U Bogojevom selu, 10. aprila, kada su udarnici vršili pretres u Vučkovićevoj kući, njegova majka Anđa ih je napala svakojakim psovka i pogrđnim riječima. Tu ju je pogodio metak na pragu njene kuće. Mi smo to na Grabu saznali iz biltena.

Petokolonašima koji su pobjegli oduzelo se mnogo. Njihove porodice su protjerali u Trebinje da bi ih tamo Talijani hranili. U Raptima kod Marka i Boža Pejanovića našli su u zemlji čitave magazine hrane. Stari Trifko koji nije htio da izda tajna vrata ovih magazina, bio je ubijen.

Majo Benderać se sa konfrencije u Lastvi opet vratio u Zupce. Odmah je Spasoju poslao pismeni izvještaj o svim tim događajima. Čim je Spasoje primio izvještaj, požurio je da dođe. Više nije zatekao ni Maja ni Miloša jer su već bili krenuli na predviđene akcije. Mimoišli su se na pola sata. Na Grabu ja našao Sima K. Spaića u zatvoru. Uhapsili su ga udarnici bez ikakvog povoda. Znajući Sima kao poštenog rodoljuba, garantovao je za njega i pustili su ga. Simo je bio samo dobronamjerni kritičar.

Ne svrativši kući. Spasoje je s Graba pošao pravo u štab u Podkraju — da čeka Maja. Miloša i ostale...

⁶² Za vrijeme četničke vladavine u Zupcima, kada su ih sahranjivali, Novica Kraljević je došao u Zupce i govorio na sahrani. Između ostalog je rekao da su ova dvojica bila glavna veza među četnicima iz Trebinja i Zubaca i daje neko partizanima dostavio te podatke.

TRAGEDIJA NA GOLOM BRDU

Poslije podne 11. aprila, vidjela sam posljednji put Maja Benderača i Miloša Šarabu. Majo je imao brkove. Inače je bio glatko obrijan. Nosio je veliku bijelu šubaru i na njoj našivenu petokraku zvijezdu. Onako visok, s ovom šubarom je u mojim očima izgledao kao džin.

Miloš je imao dužu kosu i veliku tamnu bradu. Nosio je šajkaču s našivenom petokrakom zvijezdom i srpskom trobojkom ispod zvijezde. Bio je dosta niži od Maja, ali širokih ramena i čvrst.

Bili su dobro raspoloženi. Šalili su se i smijali. Svi koji smo se zatekli u štabu, ispratili smo ih do puta.

— Doranite nam dobar doručak, — pozdravljajući se, u šali dobacio nam je Miloš.

Kasnije smo saznali da su se obojica zarekla da će Golo brdo „zauzeti ili poginuti“! Obojica su svojim zamjenicima naredili da se u slučaju njihove pogibije borba nastavi. Bili su ogorčeni zbog onoga što se na njihovoj teritoriji dogodilo.

Sjutradan ujutru, kada sam došla na sastanak SKOJ-a, saznala sam da su obojica poginuli. Nijesmo znali koga više da žalimo. Svi smo bili utučeni i očajni. Spasoje je sjedio kod stola. Držao je glavu među rukama laktovima naslonjen na sto. Ni s kim nije riječ progovorio.

Sastanak nijesmo održali. I mi smo ćutali. Svi smo bili kao u nekom grču. Lakše bi nam bilo da smo mogli plakati.

U svanuće 12. aprila borci su donijeli svog mrtvog komandanta Maja Benderača i položili ga u crkvi, u Turmentima. Istog dana poslije podne bio je pogreb. Sahraniли su ga s njegovom bijelom šubarom na glavi. Prisustvovao je veliki broj partizana, omladine i

naroda. Iz Šume su došli Dragica Pravica i Petar Božović, a iz Lastve Mićo Gobović, Luka Sredanović, Vuka Šakotić i dr.

Pred otvorenim grobom Spasoje je održao govor. Govorio je dirljivo, svi su plakali. Poslije je Jovan Ratković progovorio nekoliko rečenica i zagrenuo se. Nije mogao dalje govoriti. Borci su odali posljednju počast Maju, ispalivši plotun iz pušaka. Zakopali su ga pred vratima crkve u Turmentima. U tišini smo se svi razišli.⁶³

Istog dana, još za vrijeme sahrane Maja Benderača, partizani-udarnici su u blizini škole na Tulima strijeljali pohapšene. U vezi s ovim strijeljanjem razaslat je bilten s obrazloženjem za ovaj čin. U biltenu je pisalo za svakoga pojedinačno. Osnovna optužba je bila da su sarađivali sa žandarmima i četnicima.

Kraj Miloša Šarabe bio je još tragičniji. Njegovi borci — očevici, pričali su da je on htio prvi da skoči preko žice da bi ubacio bombu. Neprijateljski rafal iz mitraljeza ga je smrtno pogodio i ostao je u žici...

Njegovi drugovi nijesu se nikako mogli približiti žici da bi mu tijelo odnijeli. Prostor je bio potpuno otvoren i neprijateljska paljba se nije prekidala. Drago M. Gudelj, mladić od sedamnaest godina, pokušao je da mu se približi, ali je odmah bio ranjen u nogu.

Poslije nekoliko dana, saznali smo, preko naših simpatizera iz Trebinja, da su Miloševo tijelo prenijeli u Trebinje i izložili ga pred vratima opštine. Svak ko je htio mogao je da ga vidi. Zubački četnici u Trebinju su ga odmah prepoznali i jako se obradovali. Pronijeli su glas da su kod njega nađeni vrlo važni dokumenti sa planovima i spiskom ko sve treba da bude ubijen u Zupcima i kome da bude konfiskovana imovina. Čak su, navodno, prekucali sve što je pisalo u njegovoj bilježnici. Ali sve je to bila laž i montaža. Našli su mu bilježnicu, a spiskovi uopšte nijesu postojali.

⁶³ Kasnije, već kada smo bili u četničkom zatvoru, govorilo se da Majo nije poginuo u borbi no da su ga ubili četnici koji su se nalazili u našim redovima. Uistinu, oni koji su vidjeli mrtvog Maja, čudili su se što je kuršum pogodio u bok prema leđima. Kasnije su se četnici sami time hvalili. Ali prava istina nikada se nije saznala.

Četnici su koristili podatke iz bilježnice i uz njih dodali razne svoje verzije. Od toga su montirali „spisak onih koji će biti likvidirani i čija imovina će se konfiskovati“. U „prijepis iz notesa“⁶⁴ ubacili su imena i nekih naših aktivista, članova Partije i simpatizera, pored nekih četničkih imena. Cilj im je bio da time stvore veću pometnju u partizanskim redovima.

Četnici su, u želji da Miloša još više ponize, naredili nekim Ciganima da ga zakopaju.

Iste noći, poslije sahrane Maja Benderača, održan je sastanak rukovodstva Partije. Ponovo su pretresali pitanje pete kolone u Zupcima.

Na tom sastanku bili su i članovi komisije.⁶⁵

Pošto Maja i Miloša više nije bilo, sva se kritika oborila na Spasoja, Jovana Ratkovića i Vuku Šakotić.

Prema pričanju drugova učesnika, odmah poslije ovog sastanka, Spasoje je bio veoma samokritičan i rekao da bi trebalo da on bude najstrože kažnjen za ove nemile događaje sa petom kolonom u Zupcima. Jer je on, kao komesar, najodgovorniji za ovu teritoriju. Kada su ga na kraju pitali kakvu on sam sebi kaznu predlaže, odgovorio je:

— Da se ne bi više ovakve stvari dešavala na teritorijama drugih bataljona, za mene je — smrtna kazna. Ovim hladnokrvnim odgovorom prisutni su bili iznenađeni.

Spasoje je u vaspitnom cilju bio isključen iz Partije, razoružan i smijenjen sa dužnosti komesara bataljona.

⁶⁴ U svom izvještaju od 14. aprila 1942. pod br. 749/42 kotarski predsjednik Trebinja opisuje ove partizanske akcije i prilaže „prijepis iz knjige zabilješki kod ubijenog odmetnika komunista Miloša Šara be“. Ovaj izvještaj je poslat: Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, Velikoj župi Dubrava, Župnoj redarstvenoj oblasti i Općem upravnom povjereniku kod II. italijanske komande.

⁶⁵ Dragica Pravica, sekretar Sreskog komiteta, Petar Božović, politički komesar Južnohercegovačkog odreda i Mićo Gobović, komandant Lastve. Ostali, Spasoje, Tomo i Pero Krčum, Vidak Babić, Vuka Šakotić, Luka Sredanović, Ilija Babić, Jovan Ratković i Vlado Radanović.

Jovan Ratković, kao član Odbora za Hercegovinu, član Sreškog odbora i sekretar Opštinskog komiteta, kažnjen je opomenom, lišen dužnosti sekretara i članstva u birou.

Vuka Šakotić, kao sekretar biroa bataljona, bila je kažnjena opomenom, lišena svih dotadašnjih dužnosti i prebačena u Dživar da tamo radi u organizaciji žena.

Luka Sredanović, zamjenik komandanta bataljona, bio je kažnjen opomenom, lišen dužnosti i prebačen u Udarnu četvu na Vilusima.

Vlado Radanović je već ranije bio kažnjen razoružanjem i isključenjem iz Partije.⁶⁶

Iznenadna vijest o Spasojevom isključenju iz Partije i razoružanju neugodno je odjeknula u narodu. Započelo je mrmljanje i negodovanje. Neki su govorili:

— E, dvojica su poginula, jednoga je đavo odnio (mислеći na Vučkovića), a ovaj jedini koji nam je ostao, sada je razoružan...

Vidaka Babića u Zupcima nijesu poznavali, a na Veljka Benderača su gledali kao na omladinca. Imao je svega 21 godinu. Oba su sa druge teritorije.

TEŠKI DANI

Dva dana poslije ovih događaja Spasoje je morao na sjednici odbora govoriti u vezi s tom njegovom kaznom i da opravda postupak prema njemu. Odbornicima je dao u dužnost da taj njegov govor razglase kod naroda.⁶⁷

⁶⁶ Na mjesto poginulog Maja Benderača za komandanta bataljona izabran je Vidak Babić a za njegovog zamjenika Trifko J. Spaić. Namjesto Spasoja, za komesara bataljona postavljen je Veljko Benderač, mlađi brat Majov. Za komandira Donjepoljske čete - Lazar Danilović. Namjesto Vlada Radanovića, za političkog komesara Donjepoljske čete postavljen je Spaso Kisin. Njegov zamjenik je ostao Miloš Kisin.

⁶⁷ Zbog toga, kasnije, kada smo već bili u četničkim rukama, četnici nijesu priznavali ovu Spasojevu kaznu od strane Partije. Govorili su da je to bio samo njegov trik. Da je time htio da se očisti u očima naroda da nije

Poslije pomenute sjednice odbora i pored ovakvog Spasojevog držanja, u narodu se nadalje govorilo da on ovu kaznu nije zaslužio. Svima je bilo jasno da on lično nije mogao da čuva Vučkovića i njegove ljude, a znalo se daje ranije preduzeo mjere da se Vučković bezbolno ukloni iz Zubaca i da se pokuša prevaspitati, dok još nije predaleko zabrazdio.

U stvari, bila je zabluda vjerovati u prevaspitanje Vučkovića. On je bio zakleti neprijatelj narodnooslobodilačke borbe, kao i Novica Kraljević. To je kasnije postajalo sve očitiije.

Još odranije opažala se nesloga između drugova iz Šume Trebinjske i Zubaca. Nekoliko puta sam bila svjedok daje Spasoje imao riječi s Dragicom zbog talijanskih zarobljenika o kojima Šuma nije brinula i cio teret njihove ishrane je pao na Zupce. Osim toga, nikako se nijesu slagali u pogledu taktike rada s narodom. On je zastupao mišljenje da treba nastupati blaže. Međutim, Dragica je bila mišljenja, kada je rat i revolucija, da nema sentimentalnosti. Mora se ići naprijed, makar i po cijeni velikih žrtava. Naročito je bila ogorčena poslije pogibije Doka Putića, komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, koga su četnici iz zasjede ubili kod Ljubomira. Između Spasoja i Dragice su bile česte ovakve diskusije. Uz to su uvijek i ona i on citirali Lenjina. Ja nijesam tada bila u stanju te citate da razumijem.

Bjekstvom četnika Dragica je imala jake argumente da ponovo potakne pitanje pete kolone u Zupcima. Dokazivala je daje Spasojeva miroljubiva taktika omogućila bjekstvo Vučkovića. Govorila je da mi preživljavamo narodnu revoluciju i da tu ne smije biti mekušta. Svi koji stoje kao prepreka revoluciji treba da budu istrijebljeni.

Narod je bio sve nezadovoljniji. Mnogi su strahovali za svoju glavu jer sve se iješavalo naglo i sa prijetnjama. Spasoje tih dana nigdje nije izlazio. Meni je to bilo neobično bolno. Ja odlazim re-

kriv za ta ubistva počinjena od strane Udarne čete u Zupcima. Govorilo se čak da je sam ovo svoje razoružanje proglasio jer je predvidio da će četnici pobijediti, te da je bilten sam protiv sebe napisao da bi sebe spasao u slučaju četničke pobjede.

dovno na rad po selima, a on ostaje kod kuće. Danima je nešto pisao i radio. Dramatizovao je neke svoje ranije napisane priče i nacrtao plan za spomenik Maju Benderaču. Spomenik vrlo lijep i originalan za tadašnje zubačke prilike. Spasoje Obrenov gaje tačno po tom nacrtu izradio.⁶⁸

Meni lično, kada sam se u časovima očajanja, vidjevši da je sve pošlo naopako, intimno žalila pred Spasojem, on je govorio:

— To nije ništa. U našoj Partiji se još nikada nije dogodilo da se ne poprave slučajno učinjene greške. Treba samo imati strpljenja, pa će se sve ispraviti. U svakoj revoluciji mora biti i nevinih žrtava...

A ja bih pitala:

—Zna li Sava za ovo što se ovdje radi?

—Budi mirna i radi kao do sada — glasio bi odgovor.

Ja sam ga slušala i imala strpljenja. Bila sam tužna što više Vuka ne dolazi u Zupce. Ni Dragica više nije dolazila kod mene na spavanje. Možda je jednom u toku aprila dolazila u štab, u Podkraju, naobdan. Nije više išla pješice nego je jahala konja kao prava amazonka.

Hrane je bivalo sve manje, ali je omladina ostala nepokolebljiva. Gladni mladići i djevojke s pjesmom su obrađivali opštinske njive i zemlju odbjeglih četnika.

Na dan 28. aprila trebalo je da se održi pazar na Ublima. Naši su pretpostavili da će Vučković saznati i izdati Talijanima to mjesto. Zbog toga je Odbor u posljednjem času promijenio mjesto pazara.

Zaista, toga dana su se pojavila četiri talijanska bombardera i bacala bombe po Ublima. Jedan se vratio i mitraljirao planinsku kuću u kojoj je bila partizanska bolnica Oijenskog bataljona i zubačkih jedinica. Jedna teža bomba je pala pored same zgrade i polomila prozore. Ali niko od toga nije bio povrijeđen. Bolničarka Roza Kramžer ostala je hlabro pored teških ranjenika. Ostali su se razbježali. Poslije ovog bombardovanja i mitraljiranja, prvi je dotrčao Jovan Ratković da pomogne bolnici. Odmah poslije toga bolnica je preseljena u Jarčišta, grahovski dio Bijele Gore.

⁶⁸ Samo dva mjeseca kasnije, isti ljudi koji su lili krokodilske suze za vrijeme Majovog pogreba, porušili su taj spomenik i izbacili Majov leš groba.

Narod je bio ogorčen na ovakve četničke usluge okupatoru. Govorilo se: „Evo, ovi koji su se digli da spasu srpski narod, sada šalju bombardere da bombama i mitraljezima ubijaju srpski narod...“

Kao represalija na ovo bombardovanje, opet je bio strijeljan jedan broj talijanskih zarobljenika.

Orjenski bataljon je rasturio letke u italijanskom garnizonu u Herceg-Novom. U lecima su izneseni razlozi zbog kojih su strijeljani talijanski zarobljenici. Preostali zarobljenici su uputili pisma Komandi garnizona s molbom da više ne bombarduju. Govorilo se da su ta pisma i leci imah velikog uspjeha. Mnogi talijanski vojnici su se pobunili.

Rat je strašan i surov. Stradali su nevini zarobljenici, a ne pravi vinovnici bombardovanja. Isto su tako Talijani postupali s taocima po svojim zatvorima. U ratu ljudski život često ne vrijedi ništa.

Narod je morao da hrani vojsku koja se povećala otkako se otkrila peta kolona u Zupcima. Bilo je osamdeset izbjeglica iz Boke, uz to i talijanskih zarobljenika. Štab bataljona se preselio u Podkraj.

Najprije su pozvani svi domaćini da dobrovoljno donesu hrane koliko ko može. Ali njihov odziv je bio slab. Onda je morala sama vojska da rekvirira. Bilo je određeno koliko treba svakoj kući ostaviti hrane (prema broju članova porodice). Ali, u najvećem broju kuća nije bilo šta da se uzme jer nijesu imah ni dozvoljenu količinu. Pojedinci — vrlo mali broj — sakrili su hranu. Bilo je i onih koji su to potkazivali. U takvim slučajevima bi dolazila rekvizicija. Narod je bio nezadovoljan. Niko nije imao snage za poljske radove. Djevojke su noću držale seoske straže a danju brale koprivu za kuvanje. Mladići su bili u partizanskoj vojsci, većina njih van Zubaca.

Četnicima je odgovarala ljuta neimaština u narodu. Iz Trebinja su uspijevali da proturaju letke, da zastrašuju i obećavaju. Imali su uspjeha. Pridobijali su pokolebane jer su narodu dodijali glad i stradanja. Želio je promjenu pa kako ispadne. „Gore ne može biti“, Saputalo se međusobno . . .

Ipak, sijela i zabave su i dalje održavani. Omladina je bila nosilac toga. I stariji ljudi su dolazili, ali više iz straha da im se ne zamjeri zbog odsustva.

Na dan 29. aprila došli su iz Crne Gore Milutin Radović Bego i Dragica Mrkonjić-Bajković. Oni su već osjetili krizu našeg pokreta u Crnoj Gori. Imali su iskustva. Donijeli su novu taktiku i nov način postupanja s ljudima. Bego je zabranio pjevanje pjesama protiv kralja Petra rekavši omladincima koji su te pjesme pjevali: „Odložite ovo za malo kasnije. Nemojte sada nikoga time dražiti.“

Takođe je počeo umirivati narod da se ne plaši, govorio je da više neće biti ubistava. U stvari Bego i Dragica su počeli sprovoditi umirujuću taktiku. Narod je ubrzo počeo voljeti i poštovati Bega. Bio je skroman i pristupačan.

Svakog dana sam se osjećala umornijom. Da li zbog slabe ishrane ili zbog velikog napora da na sastancima s omladinkama održim duh vedrine i ulijevam nadu svojim riječima, da će uskoro doći ljepše vrijeme svima nama i da ćemo uskoro pobijediti. Ne smijemo smetnuti s uma da je veliki i jaki Sovjetski Savez uz nas. Niko ih kroz istoriju nije pobijedio pa neće ni Hitler.

Poslije svakog sastanka, vraćajući se kući, razmišljala bih o našim razgovorima, o njihovim pitanjima. Vidim njihova znatiželjna lica i njihovo iščekivanje da čuju od mene još koju riječ nade. Obmanjujem sebe i njih. Iz dana u dan je sve teže.

Jedno veče, djed Simo je već odavno spavao, a mi taman da ugasimo lampu i da idemo na počinak, neko blago zakuca na prozor. Pojavio se Bego. Iznenadili smo se. Izvinio se što u ovo doba dolazi. Reče da je došao da se ispriča sa Spasajem i da međusobno izmijene mišljenje. Pratila sam neke dijelove iz njihovog razgovora. Ali više sam bila zauzeta mišlju čime Bega da počastim jer ni mrvice hrane u kući nijesmo imali.

Shvatila sam da oni razgovaraju o mnogim nesmišljenim propustima zbog kojih su i nevini plaćali i šta da se radi ubuduće da se ovo stanje poboljša.

Iz njihovog razgovora one večeri saznala sam da se već odrani- je pozanju i da su kolege po struci - pravnici.

Spasoje je upitao Bega:

— Šta je bilo s tobom poslije studentskih demonstracija u Beogradu? Otada te više nijesam vidio. Bio sam onda ranjen u glavu i jedva sam umakao žandarmima da me ne uhapsu.

— A mene je jedan žandarm baš tada probio. Poluživa su me drugovi prebacili u bolnicu. Više mi nije bilo opstanka u Beogradu. Protjerali su me, te sam otišao za Zagreb. Bio sam i u Pragu. Onda sam bio na izgradnji pruge Sevnica - Novo Mesto a od 1939. sve do rata bio sam u hrvatskom Karlovcu. Ali, o tome svemu ćemo drugi put.

Bego se okrenuo meni i reče :

— Mora da je tebi vrlo neobično u ovoj sredini. Mnogo me podsjećaš na moju drugaricu koja je takode strankinja u Crnoj Gori.

Tek tada sam čula da Bego ima drugaricu i da je i ona strankinja. Htjela sam nešto izustiti, ali se Spasoje umiješa:

— Nijesam znao, Bego, da si oženjen. Čim si bio u Pragu, mora dajete tvoja žena Čehinja.

— Oženjen sam od 1938. Moja žena je Slovenka. Imam troje djece. Ko zna da li su u životu. Ali ne smijem sada misliti o ličnim i porodičnim brigama. Koliko sada ima nesrećnih i nejakih po logorima i zatvorima. Mi smo generacija koja mora da se žrtvuje za budućnost ove zemlje i ovoga naroda. Tako nas je naša Partija vaspitala.

Poslije ovih Begovih riječi više nijesam ni ja imala hrabrosti da ga pitam o njegovoj drugarici i djeci.

Sjetila sam se pukovnika Sava Orovića koji je nedavno prolazio kroz Zupce i u našoj kući prespavao jednu noć. I on me je pitao kako sam se snašla u ovoj sredini. Uzgred mi je rekao daje njegova drugarica Čehinja i da se ona takode nalazi u partizanima. Ali mnogo je starija od mene i on brine kako će ona ovaj napor izdržati.

— Mojoj Joški teže pada kada nema sapuna da se umije no kada nema šta da pojede - smiješeći se rekao mi je Savo Orović.

Tada je zatražio da mu dam otkucani primjerak svoga govora sa naše novogodišnje proslave i žalio što nema filma u aparatu da napravi jedan snimak za uspomenu iz Zubaca.

Bego je ostao do kasno u noć.

Dragica Bajković je donijela svoje dijete u kolijevci, djevojčicu Nenu, staru tri-četiri nedjelje. Smjestili su ih u kući Jola Milojevića. Kad god ugrabim malo vremena, volim da pođem da vidim partizansku bebu. Kada gledam Dragicu kako je doji i previja, zaboravljam sve ostale brige. Ali Dragica skoro nema šta da joj dà i beba često plače od gladi. Srećom, Jolova žena je nedavno rodila i ona ima dovoljno mlijeka te ponekad podoji i malu Nenu.

Nijesam tačno znala koju funkciju Dragica ima u Zupcima. Samo, njoj sam sada podnosila izvještaje o radu sa ženama i omladinom.

Upravo je tih dana započeo da radi kurs za izučavanje marksizma-lenjinizma. Dragica je njim rukovođila.

To je bila prva partijsko-politička škola u Hercegovini. Škola za obrazovanje mladih komunista — skojevaca. Iako je ubrzo rad ove škole prekinut, povlačenjem naših jedinica iz Zubaca i čitave Hercegovine, škola je odigrala značajnu ulogu.⁶⁹

PRVOMAJSKA PROSLAVA

Naročito smo se pripremali za proslavu 1. maja. Prvi put ćemo proslaviti praznik rada na oslobođenoj teritoriji.

Uoči toga dana su se palile vatre na svim brdima.

Omladina je pjevala i igrala kolo oko vatre.

Sjutradan su topovi iz Grude pucali, ali štete nije bilo.

Oko 10 sati održanje veliki miting kod Đurđeve crkve. Došlo je naroda iz svih sela. Nosili su plakate sa parolama: „Živjela partizanska vojska“, „Živio SSSR“, „Živio praznik rada 1. maj“.

Bego je govorio o značaju ovog praznika. Poslije njega je govorio komandant Vidak Babić. U ime žena je govorila Stana, žena

⁶⁹ Od 80 skojevaca koliko je pohađalo ovu prvu školu i slušalo nastavu niko, osim jednog, nije se priključio četnicima niti je bio njihov aktivni saradnik. Istovremeno je od navedenog broja 36 skojevaca poginulo u NOB-u. Od 44 preživjela skojevca 32 su izašla iz rata kao oficiri JNA. Petorica su od preživjelih nosioci partizanske spomenice a osam ih je poslije rata završilo fakultete iz raznih oblasti nauka.

Miće Miliše. Među seljankama je bila izuzetak jer je znala da čita. Iako je imala napisan govor i bila dobro pripremljena, toliko je bila preplašena i uzbuđena da je jedva čitala. Niko joj za to nije zamjerio. Naprotiv, dobila je veliki aplauz.

Odjednom je počelo da grmi i sijeća i da pada kiša. Miting je morao biti prekinut. Navečer smo imali priredbu na Grabu u sali kasarne. Omladinci su igrali komad „Sluga Jernej“. Sala je bila dupke puna.

— Sljedeći 1. maj slavićemo u slobodi, govorila sam Spasoju i djedu Simu, vrativši se kući.

— Ko zna hoćemo li ostati živi do tada! — tiho je odgovorio djed Simo. Spasoje je ćutao.

— Kako to misliš? - naivno sam dalje pitala. - Zar je moguće da nećemo moći odbraniti ovu našu slobodnu teritoriju — ovu našu malu zubačku republiku?

ČETNICI UBIJAJU IZ ZASJEDE

Petog maja, jedna grupa partizana na čelu s Vladom Radanovićem, izvršila je akciju na selo Police. Bacili su nekoliko bombi na četnički štab i izazvali paniku kod četnika. Vlado se tu naročito istakao i bio lakše ranjen.

Ali zato su četnici poslije dva dana izvršili odmazdu. Iza zasjede su ubili naše aktiviste, članove Opštinskog i Sreskog narodno-oslobodilačkog odbora. Rada Gudelja i Đuro Kukurića. Još dok su živjeli legalno, obojica su aktivno sarađivala s partizanima i kada im je zaprijetila opasnost od hapšenja, prešli su na oslobođenu teritoriju, u Zupce. Rade Gudelj je doveo svoju porodicu na Grab. Stanovali su kod Spasoja Obrenova. Đuro Kukurić je pred samo hapšenje umakao. U Policama mu je ostala žena s nejakom djecom u velikoj oskudici.

Toga jutra su Rade i Đuro sa nekoliko omladinki iz Graba pošli da okopaju krompir na njivama u blizini sela Rapti. Samo što su stigli i počeli radom, četnici su na njih zapucali iz zasjede i obojicu ubili. Djevojke su se uplašile i uspaničile. Četnici su iskoristili njihovu paniku. Iskočili su iz zasjede s oružjem na gotovs. Za-

robili su ih i pod stražom odveli za Trebinje i tamo ih zatvorili. Cijelu noć su djevojke plakale u ubjeđenju da će ih četnici ubiti.

Sjutradan se Dušan Vučković pojavio u zatvoru. Naredio je da zatvorene djevojke izvedu u dvorište. Tamo su im četnici, po Vučkovićevom naređenju, dali pune porcije makarona i mesa da jedu. Djevojke su drhtale od straha i nijesu htjele da jedu. Ali Vučković se njima „očinski“ obratio i rekao:

— Sestre drage, ne plašite se i jedite. Znam da ste gladne. Pustiću vas kući. Pričajte tamo svima šta ste sve ovdje jele jer mi ovdje nijesmo gladni. Imamo svega. Mi smo ovdje da bismo spasili srpski narod . . .

Vučković je dao djevojkama nekoliko pisama da ponesu sa sobom i pustio ih da idu. U tim pismima četnici su prijetili Vidaku Babiću i ostalima da će uskoro doći i da će im se svetiti. . .

SAVJETOVANJE U ZAGORI

Moglo je to biti 10-12. maja predvečer. Okupila se kod komande Gornjepoljske čete partizanska vojska. Među njima je bila jedna grupa Konavljana i grupa Bokelja. Tu su bili: Dušan Grakalić, Martin Klarić, Baldo Katić, Pasko Čupić i drugi. Svi su napolju večerali škrob od kukuruznog brašna. Bokelji su imali harmoniku. Bili su veseli. Pjevali su i svirali. Njihove pjesme su mnogo melodičnije od ovih koje sam u posljednje vrijeme ovdje slušala (prijatnije su mi sluhu). Ali ujedno izazivaju u meni tugu i sjećanje na prošlost. Meni se ne pjeva. Od proteklih događaja i od razgovora koje sam čula između Bega i Spasoja, vrlo sam neraspoložena.

Spasoje je dobio iz magazina čete pušku sa 60 metaka i pošao sa ostalima u akciju.

Rano ujutru pošla sam skupa s Dragicom Bajković na savjetovanje AFŽ-a u Zagoru. Jolova žena je obećala da će malu Nenu paziti i hraniti kao svoje rođeno dijete.

Vodio nas je skojevac Spaso Vico, naoružan s puškom i bombama.

Putem do Trebinjske Šume smirivala sam Dragicu kako sam god umjela, da ne brine za svoju bebu. Iznemogle smo od pješače-

nja i gladi te nam Spaso predloži da usput svratimo u selo Uvjeće kod njegove starije sestre Kike, da se malo odmorimo. Dogovorile smo se da se nećemo zadržavati no ćemo odmah po savjetovanju krenuti natrag, pa makar to bilo noću.

Kike nije očekivala posjetu i kad nas je ugledala, bila je zbunjena i zabrinuta čime da nas počasti. Taman je izvadila ispod sača kukuruzni hljeb i s puno izvinjenja ponudila nam ga sa toplom varenikom. Jeli smo s velikim apetitom i meni se činilo da nema ljepše hrane u svijetu. Odmorili smo se i krenuli dalje, a Kike nije prestala da se izvinjava, dok smo Dragica i ja nju uvjeravale da nam je to bila najveća čast. Tako smo iskreno osjećale.

U Šumi Trebinjskoj smo se našle s Dragicom Pravicom. Ona nas je čekala po dogovoru.

Dali su nam da ručamo mršavu supu od luka. Malo smo se odmorile i krenule. Istim pravcem su išli Todo Kurtović i još jedan drug. Na jednoj raskrsnici kod željezničke pruge su se rastali od nas.

Obje Dragice su putem razgovarale. Ja sam sve vrijeme ćutala i nijesam pratila razgovor. Stalno su me morale crne misli da će u ovoj akciji Spasoje poginuti. Sada će on htjeti da pokaže da nije kukavica, mislila sam u sebi.

Dragica Pravica je i ovoga puta bila jako nježna i pažljiva. Nekoliko puta me zagrlila upitavši:

- Šta ti je? Nešto si mi mnogo tužna danas.
- Nije mi ništa i nijesam tužna — slagala sam je. Samo sam umorna od nespavanja i pješaćenja. — To nijesam lagala. Stvarno sam bila iscrpna.

Stigle smo u Zagoru, pred štab Južnohercegovačkog odreda.

Dragica Pravica je rekla da se Dragici Bajković i meni odmah nađe mjesto za odmor jer pješaćimo od rane zore. Petar Božović je rekao:

- Evo, tu su kreveti moj i Vladov.⁷⁰ Pokazao nam je sobu sa dva gvozdena bijela kreveta. Čisti kreveti s jastucima i lijepim ćebadima. Oдавно nijesam tako udobno spavala.

⁷⁰ Štab Južnohercegovačkog odreda se nalazio u školi. Komesar je bio Petar Božović, a komandant Vlado Tomanović.

Ne znam koliko smo spavale. Kada su nas probudili, osjećala sam se odmornom i raspoloženom.

Kada smo izišle ispred zgrade, ugledala sam dvadesetak, ili više, mladih drugarica. Sve su sjedjele na travi i jele škrob. To su bile delegatkinje iz raznih krajeva Hercegovine i iz Grahova.

I nas dvije smo se njima pridružile i dobile porcije škroba. Neke drugarice su mi već bile poznate odranije, sa savjetovanja u Zupcima. Evo mi prilazi nasmijana Ljubica Mićunović iz Lastve. Divim se njenim bijelim zdravim zubima. To mi naročito pada u oči jer sam u posljednje vrijeme uočila kod omladine u Hercegovini (a da ne govorim o starijima) da imaju vrlo loše zube. Evo Ranke i crnopute Danke iz Grahova. Nekoliko simpatičnih Mostarki i djevojaka iz Popova Polja obučenih u narodne nošnje. Brzo smo se sve upoznale i zbližile. Ali nije bilo vremena za duže razgovore. Ušle smo u zbornicu i sjele za dugački stol.

Na čelu je bio Pavle Kovačević, pomoćnik komandanta Operativnog štaba za Južnu Hercegovinu, partijski rukovodilac u vojsci. Pavle je bio srednjeg rasta. Imao je duguljasto blijedo lice sa finim crtama. Izgled koji ulijeva poštovanje. Malo me na prvi mah zbunilo što je imao obrijanu glavu. Kasnije sam čula da je stari komunista i da je proveo pet godina na robiji u Požarevcu. Došaptavala sam se sa dvjema Mostarkama, Radojkom Krčmar i Fatimom Tikvinom, jer sam između njih dvije sjedjela. Zaključile smo daje on sigurno na robiji navikao da se tako šiša, ili je to učinio zbog praktičnih razloga. Ošišana glava uopšte nije umanjila njegov lični šarm.

Prvo se Pavle našalio na svoj račun da mu nije lako među tolikim ženama i djevojkama. Ali odmah se uozbiljio i počeo svoje izlaganje. Pavle je dugo, lijepo i tečno govorio. Ništa nije čitao. Pažljivo smo pratile njegovo izlaganje.

Poslije Pavlovog izlaganja imale smo pola sata odmora. Šetale smo oko škole. Ispred škole je bila livadica i iza nje šumica s prijatnom ladovinom. Za vrijeme pauze naročito sam se združila s dvjema Mostarkama koje su sjedjele sa mnom, Radojkom Krčmar i Fatimom Tikvinom. Radojka je bila učenica gimnazije, a Fatima učenica domaćinske škole. Sve su delegatkinje, po dvije-tri, šetale.

Pavle je takođe šetao zagrljen sa svojom drugaricom Dankom. Nešto su pričali i smijali se. Nas tri, posmatrajući ih, zaključile smo da mora da je Pavle vrlo pažljiv muž i da je Danko srećna s njim, bez obzira što ga je do rata policija stalno proganjala i što je sigurno tada i za nju bilo teško vrijeme.

Poslije pauze se diskutovalo. Ja sam samo slušala. Imala sam pripremljeno u svojoj glavi više pitanja i nekoliko prijedloga za naš budući rad, ali nijesam smjela da tražim riječ, da mi se ne bi smijali kako loše govorim srpski. Možda bih se usudila da nije Pavle tu bio.

Uveče smo se razišli. Opet smo pješačile dugo, s povremenim odmorima.

Vratila sam se sa savjetovanja, ubrzo pošto se Spasoje vratio sa akcije. Nijesam ga mogla prepoznati. Toliko je bio oslabio za ova dva-tri dana. Oči su mu bile crvene, neispavane i imao je groznicu s temperaturom.

Iz pričanja drugova saznala sam da je Sedmi udarni bataljon uspio da zauzme sedam konavoskih sela. Borci iz Zubaca naišli su na veliki otpor kod sela Kuna, gdje je teško ranjen devetnaestogodišnji sin Mića Miliše, Spaso, i na mjestu je izvršio samoubistvo.

Šumski bataljon i Sedmi udarni bataljon (zvani „Konavoski bataljon“) našli su u Konavlima mnogo plijena. Selo Kuna nije se nikako moglo zauzeti. Prema pričanju drugova, Spasoje se u tim borbama istakao. Za sve vrijeme nije napuštao položaj iako su se inače svi smjenjivali.

22. maja, Nikola Đurković, prolazeći kroz Zupce, svratio je kod Spasoja i zadržao se nekoliko sati. Razgovarali su nasamo. Nikola je bio ljut zbog Spasojeve kazne i izjavio da se to mora u najkraćem roku ispraviti. On je bio prvi čovjek od koga sam tada jasno čula da je naša kapitulacija u čitavoj Hercegovini neizbježna i da su tome puno doprinijela razna skretanja, ozbiljne greške i nepravilna taktika uopšte najodgovornijih drugova.

Bili smo gladni. Dok je Nikola razgovarao sa Spasojem, ja sam nabrala kopriva da skuvam. Kada je Nikola to vidio, izvadio je iz torbe jednu talijansku mesnu konzervu. Kopriva je uzavrela,

umiješali smo i konzervu. Svi smo stajali oko starog šporetića dok se to kuvalo. Onda smo pozvali starog djeda Sima, Spasojevog oca, da ruča sa nama. Jeli smo s velikim apetitom. Meni se činilo da nikada u životu nijesam nešto slađe pojela. Tada smo posljednji put s Nikolom sjedjeli i razgovarali. Sa mnom je govorio francuski i samo se šalio. Podsjećao me na Pariz i Latinski kvart, upoređujući ovo sadašnje i ono nekadašnje.

Vidjeli smo se još jednom za vrijeme bježanja, ali tada nije bilo vremena za priču.

RASULO I GUBLJENJE TERITORIJE

Vijesti da je Crna Gora u četničkim rukama stigla nam je 24. maja. To je značilo da i Zupce čeka ista sudbina. Istog dana uvečer održavala se zabava na Grabu. Naoko je sve izgledalo mirno i normalno. Bila je i uspješna predstava, odlomak iz komada „Mati“ od Gorkog.

Na kraju zabave Bego je održao govor. Potpuno otvoreno je najavio da ćemo morati da se povlačimo. Da je okupator postigao svoj cilj. Uspio je da zavadi narod među se. Govorio je o izdaji prodanih duša - četnika i o bratoubilačkoj borbi. Pozvao je narod da bude hrabar i izdržljiv, da ostane vjeran idejama oslobođenja od fašističkog jarma.

Sve vrijeme dok je govorio šetao je odmjerenim koracima po bini s rukama pozadi. Govorio je glasno, jasno, bez trunke nervoze. Na kraju je rekao da će ovo povlačenje biti privremeno, a konačna pobjeda će biti naša. Završio je riječima:

— Mnogi će od nas izgubiti živote, ali ostaće u životu veliki broj koji će živjeti u blagostanju. Jer, konačna pobjeda će biti naša ...

Poslije Begovog govora svi su pjevali Internacionalu i klicali: „Živjela partizanska vojska“, „Živjela Crvena armija“.

Iste noći poslije zabave tačno smo saznali da se četnici nalaze blizu Lastve. Kada se postavilo pitanje čuvanja granica ove naše oslobođene teritorije i davanja otpora, pokazalo se da je to nemo-

guće. Najbolji zubački borci su se nalazili u jedinicama van Zubaca. Bilo je jasno da ćemo se najkasnije za dva-tri dana povlačiti.

U utorak, 26. maja oko 10 sati, bacači i topovi iz Trebinja počeli su da tuku Zupce. Najviše granata je palo na Grab. U Donje-polje nije pala ni jedna granata. Dvije granate su pale čak u Prašiste. Telefonske veze s Lastvom više nije bilo. To je bio znak da je Lastva izgubljena.

U štabu, u Podkraju, traže konje i pakuju arhivu.

Poslije dva sata kanonada je malo popustila. Uspjeh smo da prebjegnemo do sela Ograde, odakle bi trebalo da krenemo dalje. Našli smo se pred kućom Jola Milojevića. Ne znam koga više da žalim, Dragicu Bajković ili njenu bebu Nenu. Dragica mora Nenu ostaviti. To je mišljenje svih drugova. Jole i njegova žena su ljubazni. Obećavaju da će malu čuvati kao svoje rođeno dijete. Dva borca su im iz magazina donijeh vreću brašna kao nadoknadu za trud. To je bila velika pomoć u ovo gladno vrijeme.

Znamo da je svima članovima Partije i odgovornijim partizanima, najviše omladincima, javljeno da se povlačimo prema Dživaru. Kod sela Ograde-Prokos čekamo da se sakupimo i istovremeno uništavamo neka dokumenta da ne bi pala četnicima u ruke. Tu nas je svega dvadesetak drugova i drugarica.

Poslije podne nam je stigla vijest da su četnici već u selu Orašju i da su ih tamo seljaci s radošću dočekali. Došli su preko sela Zeljeva gdje im partizanska vojska nije dala nikakav otpor, već se priključila njima.

Čekamo na Prokosu da dođe još drugova. Niko ne stiže. Samo za Novicu Vučurevića znamo da neće doći jer je dobio direktivu da ostane kod kuće. Nije se znalo da je član Partije i nije bio kompromitovan. Ostavljen je da bi nama kasnije bio veza na ovom terenu. Ali gdje su Mašo, Radoslav, Vlado, Lazar i drugi, pitali smo se.

Za neke znamo da su sakrivali donjepoljsku arhivu. Mora da su zbog toga zadocnili. Za Vlada Radanovića uopšte nijesmo sigurni da li je obaviješten o povlačenju. On je na kućnom liječenju poslije ranjavanja. Neki skojevci su prije sat-dva bili tu sa nama. Gdje su sada nestali? !

Oko 17 časova nastavljena je paljba topova i morali smo da bježimo prema selu Uvjeću. Tu smo na jednoj livadi dočekali noć. Na toj livadi našli smo se s posljednjim komandantom bataljona „Luka Vukalović“, Vidakom Babićem, komesarom Veljkom Benderačem i skojevskim rukovodiocem Savom Rajčevićem. Zar je moguće da su oni jedini došli iz udarne čete i štaba, bezbroj puta smo ponavljali.

Čitavu noć smo se iščudavali i postavljali pretpostavke koji su razlozi da toliko članova Partije i skojevaca nije došlo na ugovoreno mjesto da bismo se skupa povlačili. Niko te noći nije razmišljao o sudbini koja nas čeka. Razgovoralo se samo o neodazivanju na poziv za povlačenje i o istrazi koja će se voditi povodom toga. Čak su neki glasno predviđali kazne za ove. Svi smo bili ubijeđeni da će ovo povlačenje biti kratkotrajno.⁷¹

Noću između 26. i 27. maja uspjeli smo da pređemo preko Uvjeće za Dživar. U Dživaru smo se pridružili partizanima iz Šume. Tu su neki kritikovali Vidaka Babića što nije organizovao otpor i što nije spalio arhivu koja je pala četnicima u ruke. Veljka Benderača niko nije smatrao toliko odgovornim jer je bio znatno mlađi.

Drugovi iz Šume su tovarili na konje hranu iz magazina i poslije podne smo svi skupa krenuli put Slivnice. Tu su nas odmah topovi počeli da prate. Više nije bilo organizovanog povlačenja, već samo bježanje . . . Topovske granate su padale blizu nas. Bez prestanka su nas proganjali, sve do predveče kada smo stigli u selo Lijekovo. Tu smo se malo odmorili i krenuli dalje. Oko podne stigli smo u selo Baunine, gdje smo našli „Konavoski bataljon“. Oni su bili potpuno iznenađeni kada im je došlo naređenje da napuste Konavle. Dok mi nijesmo stigli u Baunine, oni nijesu znali šta se događa. Tu smo nešto jeli. Iz Baunina su poslati kuriri da vide da li je put slobodan dalje. U međuvremenu, igrali smo kolo i pjeva-

⁷¹ Kasnije, kada smo se našli u zatvoru s velikim dijelom ovih drugova, svi su imali opravdanja. Većina je bila zarobljena prije no što je do njih stigla vijest o povlačenju. Za Vlada Radanovića su bile tačne naše pretpostavke. Kasnije je Vladu spašen život zbog toga što se nije povlačio. Za Milana Gregurovića smo kasnije saznali da je održavao veze s četnicima. On se sam priključio njima.

li . . . Imali smo još snage iako smo cijelu noć proveli pješakeći. Ja sam bila ubijedena da ćemo se uskoro vratiti i osloboditi ove krajeve.

Ovdje je održan sastanak na kome je riješeno da se pokuša napad na Zupce, i to da ga izvrši Konavoski bataljon sa onim malim dijelom našeg bataljona i jednim dijelom Šumskog bataljona koji nam se priključio u Dživaru. Najveću nadu smo polagali u Orjen-ski bataljon koji je trebalo da dođe. Sa njima je trebalo da stigne Jovan Ratković, jer je pred samo naše povlačenje pošao da ih obavijesti o nastaloj situaciji.

Riješeno je da se vratimo. Opet smo dugo pješakeći dok smo se vratili u selo Lijekovo. Tamo je već bio Oijenski bataljon. U Lijekovu je ostala jedna mala grupa rukovodilaca, na čelu s Dragicom Pravicom, da bi konferisali. Mi ostali smo krenuli prema Dživaru. Išli smo putem koji je bio oštećen topovskim granatama i stigli smo u Dživar oko ponoći.

Vuka Šakotić i ja smo iznemogle, ali se ne razdvajamo. Vuka me povela u kuću Krsta Petkovića da spavamo. Nijesmo se dugo odmarale jer oko dva po ponoći je došao Spasoje da nas zove. Rekao nam je da je došao Vidak Babić da javi da se opet vratimo natrag jer je na sastanku odlučeno da se Zupci ne napadaju. Ovakav napad ne bi imao smisla kada su četnici ovladali Crnom Gorom i ostalom teritorijom oko Zubaca.

Poslije odluke da se Zupci ne napadaju, vraćali smo se . . . Snaga nas je sve više napuštala. Hodali smo bez odmora, dok nijesmo stigli do Slanog, premoreni i gladni. . .

Dvadeset sedmog maja četnici su došli na Grab. Vučković je na Grabu držao govor. Omladina, naročito iz Bogojeva sela, pjevala je pjesme kralju Petru i junaku Dušanu Vučkoviću.

Četnici su odmah pristupili svom poslu. Zatvorili su Luku Vukalovića, odbornika Bogojeva sela i njegovu kćerku, skojevku Planu. Zatvorili su Miloša Gudelja, odbornika sela Rapti, Mića Milišu, komandira Drače. Sjutradan su zatvorili Milana Kisina, Radoslava Vučurevića, Maša Vica, Vlada Radanovića i još mnoge . . .

NA SLANOM

Dana 28. maja na Slanom smo našli pravi logor pod otvorenim nebom. Sklonili smo se u jednu kržljivu šumicu. Bombarderi su kružili. Na malom prostoru bili smo zbijeni kao sardine. Nesnosna vrućina...

U tom vrtlogu i očajanju čujem dozivanje svoga imena . . . Ranka! Jedva sam je prepoznala. Bila je iscrpena, a po licu krvave ogrebotine.

— Ranka, šta se desilo? — upitala sam je preplašena.

— Ne pitaj. Jedva smo umakli četnicima iz Ljubomira. Bila je noć i naletjela sam na bodljikavo šibljje. Ali nije važno. Proćiće to. Imam za tebe one šnalice za kosu koje sam ti obećala.

— Jao, zar ni sada to nijesi zaboravila . . . Hvala ti, drugarice draga. Ako preživim, neću zaboraviti okolnosti pod kojima si mi ove šnalice dala.

— Ko je ovaj drug obučen u mornarsku bluzu? Liči mi na Pavla Kovačevića, ali nije Pavle. Nije moguće daje Pavlu tako brzo porasla kosa. Osim toga, ovaj je mlađi.

— To je Čile. Pavlov brat - reče mi Ranka.

Čile je stajao s Dragicom Pravicom i Stevom Bratićem blizu nas i žustro su nešto diskutovali. Pridružio im se Nikola Đurković, prethodno se pozdravivši s nama dvjema. Nikoli je i ovom prilikom na licu lebdio njegov uobičajeni smiješak i to je u mene ulilo zračak nade da će se ovo naše stanje promijeniti nabolje. Još nekoliko drugova se ovoj grupi pridružilo i tako, stojeći, održavali su sastanak, Slični sastanci u sjedećem i u stojećem stavu su se održavali jedan za drugim. Mi ostali smo ležali iscrpeni i gladni, čekajući konačnu odluku o daljem pokretu.

Poslati su kuriri u Zagoru, gdje se nalazio štab Južnohercegovačkog odreda. Poslije podne kuriri su se jedva živi vratili i izjavili da su četnici u Zagori i da su komandant Vlado Tomanović i komesar Petar Božović uspjeli da pobjegnu.

Sada smo se našli u najtežoj situaciji jer smo se do tada nadali da je Zagora slobodna i da ćemo moći odmorni i organizovani preduzeti pokret za našim snagama, sve do Romanije. Ja lično sam to-

liko slabo znala geografiju i tako nijesam imala pojma gdje se nalazim, pa kada sam čula da ćemo tražiti naše snage do Romanije (vjerovalo se da je Sava s vojskom tamo pošao), mislila sam da ćemo ići za Rumuniju!

Ponovo je održan otvoreni sastanak za sve. To je bio žalosni sastanak jer svi su bili kao obezglavljeni i niko nije znao šta da se radi.

Jedan dio, koji je zastupao mišljenje Dragice Pravice, bio je za to da se silom probijemo u traženju hercegovačkih i crnogorskih snaga. Drugi je smatrao da bismo time imali mnogo žrtava, a da ništa ne bismo postigli. To mišljenje podupirali su Čile Kovačević i Stevo Bratić. Pred svima nama su kritikovali Dragicu. Tu su na njen račun padale ozbiljne primjedbe. Tako je usvojeno drugo mišljenje i riješeno da svak ide kud ko zna ...

Rečeno je bilo svima onima koji nijesu kompromitovani da se vrate svojim kućama. Drugim riječima, da se predaju četnicima. Neki su to jedva dočekali. Bacali oružje, psovali i krenuli kud su znali. Ali najveći dio je bio očajan, pitajući jedan drugoga kuda će i šta će, kako da idu kućama.

Okupila se jedna grupa - tridesetak. Tom prilikom je Stevo Bratić izjavio daje Spasoje rehabilitovan i ako stigne živ u Zupce, da ih opet organizuje. U ovoj grupi je bilo drugova iz Hercegovine i Boke. Oni se ne bi ni po koju cijenu predali neprijatelju. Spasoje je stajao u sredini pored Steva. Bio je potpuno hladnokrvan, kao da se ne radi o njemu. Meni su navrle suze na oči. Trudila sam se da to sakrijem.

Prišao nam je Čile Kovačević i rukovao se s nama. Smiješajući se upitao je mene kako sam. Odgovorila sam: „Odlično“.

Bokelji su zakopavali oružje (mislim mitraljeze). Svi su bili očajni.

Podijelili smo se u tri grupe. Jedna je trebalo da se ilegalno prebaci u Zupce i tamo da ostane. Druga da se preko Zubaca prebaci u Bijelu Goru, a treća da ide za Boku.⁷²

⁷² U prvoj grupi su, osim Spasoja i mene, bili: Bego, Begov bliski rođak ili pobratim, Pero Vukalović, Rade Vukalović, Miloš Kisin, Miloševe sestre Zorica i Kike, Dragica Ratković, Rade Vučurević, Božo Spaić. Ne sjećam se da li je bilo još drugova. Vođa grupe je bio Spasoje.

Pošto niko iz naše grupe nije poznavao put preko Šume do Zubaca, naša grupa je stalno bila vezana za drugu grupu. Na svakoj raskrsnici bi nas jedan iz njihove grupe čekao i pokazivao put dalje.

Opet je pala noć. Prolazili smo najopasnije zone, preko željezničke pruge i otkrivenih prostora. O odmoru nije bilo govora. Miloša Kisina je boljela noga koja je tek bila zaliječena od rane. Sada nijesam imala ni zavoja, niti smo imali vremena da stanemo.

Na jednoj raskrsnici sačekao nas je Tomo Krčum iz druge grupe i opomenuo nas da ne idemo tako brzo. Odveo je Dragicu Ratković na stranu i pošao ispred nas skupa s njom. Mi se na ovo nijesmo obazirali, jer nam je bilo svejedno u kojoj se grupi ko nalazi. Odmorili smo se jedno desetak minuta i nastavili put polaganije.

Kada smo stigli na sljedeću raskrsnicu, niko nas nije čekao ... Zvah smo, tražili, ali nigdje ni traga ni glasa ...

Lutali smo, nijesmo ni sami znali kamo idemo. Pred zoru smo iznemogli stigli u selo Baunine. Kod kuće Budimira Ukropine smo pili vode. Budimirova žena nam je rekla da je Vučković došao u Slivnicu i da tamo ima puno četnika.

Onda su Bego i Spasoje pozvali Rada Vučurevića i Boža Spaića. Uputili su ih da se u toku dana prebace do Zubaca da bi uhvatili vezu s Novicom Vučurevićem i Trifkom S. Spaićem. Ostali će se iz Baunina prebaciti u toku noći jer je nemoguće da se danju krećemo u većoj grupi u neposrednoj blizini četničkih jedinica.

Na rastanku je Rade ostavio svoju torbu, nekoliko bombe, čuturicu i jedan pršut koji je ponio prilikom povlačenja iz štaba čete iz Ograda. Taj pršut je Rade za sve vrijeme povlačenja nosio

U drugoj grupi su bili:

Dragica Pravica, Čile Kovačević, Stevo Bratić, Vidak Babić, Veljko Benderać, Vuka Šakotić, Savo Rajčević, Budimir Ukropina, Tomo Krčum, Jovan Ratković, Ranka Stefanović. Ne sjećam se da lije bilo još drugova.

U trećoj grupi su bili:

Nikola Đurković, Šćepo Šarenac, Savo Ilić, Luka Matković, Mitar Samardžić, Jovan Vavić, Stojadin Soldatović, Savo Dabović, Dušan Novaković, Rade Radojković, Akile Košić, Božo Košić, Jovanka Košić, Božo Tušup, Božo Damjanović. Ovaj podatak je dao Stojadin Soldatović.....

i po Spasojevom naređenju nije smio nikome dati ni parče, iako smo gladovali. Spasoje je govorio da nam ovaj pršut može održati život 10 dana, ako bi došlo do većih nevolja.

Dogovoren je sastanak u Drenovom Dolu u kući Dušana Krčuma, za koga je bila udata Spasojeva najmlađa sestra.

Sklonili smo se u obližnje šipražje. Spasoje je odsjekao svako-
me po parčence pršuta i to smo pojeli. Ali pršut je bio vrlo slan,
a ni kapi vode nijesmo imali.

Ne sjećam se više detalja, ali znam da su kao Rade i Božo iz
naše grupe pošli prema Zupcima sestre Miloša Kisina, Zorica i
Kike. Obje su bile vrlo mlade, maloljetne. Spasoje i Bego, kao i
Miloš, govorili su im da bi najbolje bilo da pođu kući. Na terenu,
ilegalcima moći će dobro koristiti.

Opet smo lutali. Kišica je počela da sipi. Sklonih smo se na
jednoj njivici, okruženoj šibljem. Ovdje smo šapatom raspravlja-
li o našoj situaciji. Izdali su nas drugovi. Ostavili nas nasred puta
a znali su da ne poznajemo ovaj teren. Da nas Tomo nije upozorio
da idemo laganije i da nije odveo Dragicu, mi nikada ne bismo
pomislih da su nas svjesno izdali. Računah bismo da smo se izgu-
bili na putu. Ali, ovako, stvar nam je bila jasna i nijesmo mogli ni-
kako objasniti zbog čega su to učinili. Pomalo smo se kolebah,
zabrinuti da nijesu slučajno oni pohvatani. Ali kako bi se to moglo
dogoditi bez ijednog pucnja!

Bili smo tako pogođeni i toliko ogorčeni da smo se zakleli,
ako ijedan iz naše grupe ostane u životu, moraće ovo iznijeti na
vidjelo i razjasniti.

Na toj njivici smo ostali cijeli dan, gladni i mokri. Spasoje
nam pršuta više nije dao da jedemo, govoreći da moramo štedjeti
hranu. Rade Vukalović je počeo da liže mokru travu, pa smo i
•ni ostali, ugledavši se na njega isto činili.

Tiho smo saputali da nas ne bi čobani otkrili. Bego i njegov
rođak, visoki plav mlađi čovjek s velikim brkovima, ležali su jedan
pored drugoga i saputali međusobno. Bego se u jednom trenutku
obratio ostalima šapatom:

- Drugovi, ovoga trenutka čujem da su mi majka, drugarica i djeca zatvoreni u logoru Klos, u Albaniji. Ko zna da li su u životu. Moj najmlađi sin Ratko još nije ni prohodao ...

Takve i slične vijesti su nas dotukle.

Predveče smo opet krenuli da lutamo. Vrtjeli smo se u krugu. Konačno, pred samo svanuće, stigli smo u selo Lijekovo. Pošli smo pravo u kuću odbornika, gdje smo već bili prilikom povlačenja iz Zubaca. Smatrah smo njega za prijatelja i druga. On nas je zaista u prvi mah lijepo dočekaao, ali to je bilo samo prividno. U njegovoj kući smo bili uhvaćeni. ..

U ČETNIČKOM ZATVORU

U velikoj sali škole u Slivnici ležali smo svi na prljavom podu. Škola je puna uhvaćenih partizana i onih koji su se sami predali. Tu smo saznali da su Rada Vučurevića i Boža Spaića istog dana, poslije rastanka s nama, četnici uhvatili na Prokosu. Uхватili su i sestre Miloša Kisina, ali su ih pustili da idu kući. Dvije djevojčice, bez oružja. Rekle su da su pošle da traže brata.

Poslije nekoliko sati odvojili su Spasoja i mene. Vezane su nas odveli za Trebinje. Kada smo ušli u grad, sprovedeni i opkoljeni naoružanim četnicima, mnogi prolaznici su se zaustavljali da nas posmatraju. Nijesam primijetila da nas s mržnjom gledaju. Naprotiv, više sa simpatijama, uzbuđenjem i sa sažaljenjem.

Ostavili su nas u nekom hodniku da čekamo stojeći. Niko nas ništa nije pitao. Nekoliko puta je ulazio jedan mlađi čovjek i vrlo ljubazno nudio Spasoju cigarete, a meni čokoladu. Pomislila sam da je to neki od Spasojevih prijatelja — Trebinjaca. Ali Spasoje mi je na francuskom šapnuo da ga on dobro poznaje, da je agent policije. Odlučno smo odbili njegove ponude.

Poslije sat-dva čekanja pojavio se Vidak Vučković s još jednim četnikom. Vidak je imao veliku crnu bradu, perčin i šubaru sa amblemom (kokardom) mrtvačke glave. Na prsima je imao ukrštene redenike i pušku o ramenu. U prvi mah ga nijesam prepoznala. Tako je zaplašujuće izgledao.

— Zar je moguće da se lijepi Vidak toliko nagrđi — mislila sam u sebi. Sjetila sam se da su mi ovako u Litvi moji opisivali Balkance da bi me uplašili.

Vidak je bio ljubazan. Odriješio nas je. Rekao je da idemo u

Polako smo išli i penjali se uz Draču. Spasoje i Vidak se razgovarali o ljetini, poljskim radovima i slično. Nijednom riječju, ni jedan, ni drugi se nijesu dotakli ove naše situacije. Drugi pratilac je sve vrijeme ćutao. I ja sam ćutala. Čim bi Vidak primijetio da sam umorna, rekao bi:

— Hajde da se malo odmorimo. Imamo vremena.

Na Grabu je bio četnički zatvor u onoj kasarni gdje smo ranije priređivali zabave. Spasoja i mene su smjestili u jednu malu prostoriju koja je ličila na hodnik. Ta prostorija nije imala krova niti vrata, ali je bila na spratu. Čuvari su bili raniji partizani, sada četnici. Jedan čuvar nam je, krijući, donio čuturicu mlijeka. Spasoje mu je rekao da obavijesti brata Dušana da smo tu. Ispružili smo se na prašnjavom podu i zaspali.

Probudio nas je šum. Dovedi su Bega. Sada nijesmo sami. Ljepše nam je utroje. Bego i Spasoje razgovaraju o situaciji i o mogućnostima za bjekstvo.

— Jedino bi se moglo bježati za Konavle, reče Spasoje.

— Ali iz ove prostorije zasada je to nemoguće.

Ja samo povremeno pratim njihov razgovor. Jako sam umorna.

Suton je — smrkava se. Hladno nam je. Bego sve više i više kašlje. Pitamo ga da se nije prehladio.

— Nije to prehlada — reče Bego. To su moja pluća proradila. Ja sam plućni bolesnik. U normalnim uslovima života morao sam se, takođe, puno čuvati. Osjetio sam još na livadi, u Šumi Trebinjskoj, da me je počela groznica da hvata.

Spasoje mu stavi ruku na čelo i reče:

— Bego, imaš visoku temperaturu. Šta da radimo? Nemamo ništa čime da te pokrijemo.

Bego je izvadio svoj izgužvani kačket iz džepa i natakao ga na glavu. Kašljao je sve jače. Ali između svakog kašljanja se šalio:

— Evo, sada mi je toplije. Kao da sam u bundi.

Proveli smo tešku, besanu noć. U zoru je Begu bilo malo bolje. Izgleda da mu je pala temperatura.

Pojavio se stražar i predao Spasiju vojničku porciju toplog mlijeka i skuvane krtole u guke, koje Dušan donio.

— Bego, popij ti ovo mlijeko. Toplo je. Tebi je ovo sada potrebnije nego nama - reče Spasoje, pružajući Begu porciju.

—Ne — reče Bego.

— Otpijte Mina i ti, pa ću onda ja. I vi ste iscrpeni. Ne valja da pijemo iz istog suda. Stražar! Reci Dušanu da ovu porciju dobro opere u vrućem cijedu, jer ja imam bolesna pluća.

Spasoje i ja smo otpili nekoliko gutljaja. Bego je objema rukama uzeo porciju i požudno u velikim gutljajima pio mlijeko. Kada je završio, brkovi su mu bili bijeli. Nasmijao se rekavši:

—Da znate, ovo mlijeko nije spas. Osjećam to.

— I da ima malo meda, još bi bolje bilo, dodao je Spasoje, pogledavši u stražara. Kao da je htio da mu kaže:

—Hajde, nabavi malo meda za Bega.

U ovoj čudnoj, tijesnoj prostoriji, bez vrata i krova, bili smo nas troje nekoliko dana. Samo iz naše kuće su nam donosili hranu, i to kada su na straži bili oni koji to primaju. Većina stražara se s poštovanjem ophodila prema nama. Kad god su mogli, voljeli su da stoje u otvoru od vrata i da slušaju o čemu razgovaramo.

Tih nekoliko dana saznala sam više o Begu i njegovoj porodici.

O njegovim studijama i radu u Zagrebu i Pragu, o njegovoj ženi Ireni-Renki i njihovom zajedničkom životu i radu.

Irena Colner, mlada Slovenka, intelektuala, radila je kao korespondent stranih jezika kod firme „Singer“. Godine 1938. su se uzeli i pošli u Prag. U Pragu se i ona priključila naprednom pokretu. Kasnije su živjeli u Karlovcu.

Bego nam je pričao o raznim partijskim rukovodiocima koji su u to vrijeme kod njih dolazili, konferisali, noćivali. U njihovoj kući je bio punkt — sastajalište komunista. Pričao nam je o partijskom kursu, pod rukovodstvom Marka Oreškovića, održanom u njihovoj kući. Sve se moglo kad se htjelo.

Iz najveće sobe su iznijeli sav namještaj. Svi kursisti, skupa s predavačem, njih tridesetak, sjedjeli su na podu u samim čarapama. Tu su jeli i spavali. Dolazio je i Krsto Popivoda da održi dva predavanja. Tiho se govorilo. I sve je uspješno prošlo, u najvećoj konspiraciji.

Pričao je o Moši Pijadu koji je jednom cijelu noć razgovarao s Begovom majkom, nepismenom Crnogorkom, i strpljivo joj objašnjavao sve što god ga je pitala. A Begova majka je postavljala oštroumna pitanja i zahtijevala precizne odgovore.

Ali, uskoro je policija posumnjala u Begovu kuću. Nije trebalo mnogo čekati. Dobili su sve podatke o njemu iz beogradske uprave grada. Godine 1940. je morao hitno napustiti Karlovac.

— Renka je mogla mirno sa djecom živjeti u Sevnici kod svojih roditelja - reče Bego.

— Tamo bi joj život bio lakši i sigurniji. Imali su nju i još jednu kćerku. Bili su dobro stojeći. Ali, ona nije htjela da se rastane i tako smo svi pošli za Crnu Goru. Od julskog ustanka više kod kuće nijesam bio, i ne vjerujem da ću ikada biti...

Kišica je počela da pada na nas i da nas kvasi. Pokvasio se takođe pod na kome smo ležali. Pomjeramo se tamo-amo, da ne bismo ležali u lokvi. Konačno, moramo ustati i prestajati cijelu noć. Premala je prostorija da bismo se mogli kretati.

Ujutru premjestiše nas u prizemlje u jednu četvrtastu veću prostoriju, koja je imala patos, prozor i vrata. Povećao se broj zatvorenika. Tu su: Veljko Benderać, Savo Rajčević, Gojko Ratković, Miloš Kisin, Tomo Krčum, Dušan Dule Krčum. Poredali smo se po patosu. Dobila sam mjesto kod prozora. Do mene je Spasoje. U susjednoj velikoj sali čuje se galama. Kažu daje dupke puna. Kažu da tamo ima drugova i iz Oijenskog bataljona, iz Šume Trebinjske, iz Lastve i iz Zubaca.

U početku, stražari nijesu puštali da se naša ćelija miješa sa salom. Odvojeno nas puštaju u dvorište po pola sata dnevno. Ovu našu ćeliju su prozvali „ćelijom smrti“. To nam priča Gojko Ratković. Ne vjerujem njegovim riječima i neću o tome da mislim.

Ali kada smo čuli u hodniku hrapavi naređujući glas komandira zatvora Kića Spaića, shvatih smo da Gojko ovo nije izmislio. Čujemo kada Kićo nešto naređuje stražarima, što se odnosi na našu ćeliju, kako kaže:

—Oni iz ćelije smrti.

Kiće često psuje, vrijeđa partizane. Ali u našu ćeliju kada ulazi, ima nekog respekta i ne vrijeđa direktno nikoga od nas nego općenito.

Istog dana, kada smo sišli u prizemlje, Spasojev brat Dušan se pojavio kod prozora naše ćelije. Čim sam ga ugledala, odmah sam ga upitala:

— Dušane, kako su svi i kako su moji kanarinci?

Dušan na to odgovori:

— Svi su neraspoloženi, čak i djeca. A ptice je stari pustio. Otvorio im je kavez...

Bila sam cio dan tužna zbog svojih ptičica. Znala sam da su uginule. Razmišljala sam o tome, kako ni mi nećemo preživjeti ovaj rat.

Poslije nekoliko dana doveli su u našu ćeliju Dragicu Pravicu i Steva Bratića. Sada nas je bilo petnaestak.

Spasoje i Bego držali su se vrlo rezervisano prema drugovima iz druge grupe za vrijeme našeg povlačenja sa Slanog. Onda su im počeli predbacivati kao da su izdali našu grupu. Dragica i Stevo su se pravdali da nas svjesno nijesu ostavili u bespuću. Pravdali su se da je teško bilo pomisliti da nitko od nas ne poznaje teren preko Šume Trebinjske. Tomo se pravdao da nije imao veze s tim. Da su vođe puta druge grupe bili Čile i Dragica. Kako mu je bilo rečeno da nam kaže, tako je učinio.⁷³

Molila sam Spasoja da prestane s predbacivanjima, govoreći mu:

— Vidiš da smo svi u ćeliji smrti. Zašto ne bismo sada u miru živjeli. Ako ostanemo u životu, stvar će se razjasniti.

⁷³ Poslije godinu i po dana, kada sam se opet našla s Jovanom Ratkovićem u Konavlima, raspravljali smo o tome, pa se ovo pitanje donekle razjasnilo. U toj drugoj grupi je bio Jovan i dok je on bio sa njima, nijesu se plašili da neće imati vodiče kroz Zupce do Bijele Gore. Međutim, Jovan im se bio izgubio (tražio je neke naše konje s materijalom). Onda je Tomo Krčum pozvao Dragicu, Jovanovu kćerku, da pođe sa njima u grupu. Poslije nekoliko sati, kada su se našli s Jovanom i kada je on vidio daje izgubljena veza s našom grupom, on je upozorio da nijedan od naše grupe ne poznaje Put kroz Šumu i da ćemo pasti četnicima u ruke. Onda su odmah poslali Budimira Ukropinu da nas traži jer Budimir je najbolje poznavao taj kraj i bio je najveštiji u tome. Budimir nas je tražio, ali uzalud... Mi smo se, lutaajući, vrtjeli u krugu.

I Bego je, izgleda, uvidio da nema smisla više o tome govoriti. Ležao je u suprotnom ćošku od nas. Taman do vrata. Danju je manje kašljao, ali noću nas je njegov kašalj često budio.

Sjutradan je već bila drukčija i prisnija atmosfera u našoj ćeliji. Vrijeme nam je prolazilo sadržajnije.

Po cijeli dan se diskutovalo o raznim pitanjima: o prošlim borbama, akcijama i učinjenim greškama.

Dragica je bila samokritična. Naglašavala je da su Spasoje i Bego bili u pravu sa svojim koncepcijama, a ona preoštra i time na sebe navukla mržnju. Osjećala je da će je četnici ubiti i to je meni često govorila. Govorila sam joj da toga neće biti. Prije će mene strankinju. Ali ona je bila kategorična. Bila je gorda, dostojanstvena i žustra.

Pitali smo se šta je s Jovanom Ratkovićem. Da je uhvaćen, sigurno bi i on bio doveden u našu ćeliju. Ali ubrzo smo saznali, preko Dušana, da Jovan nije uhvaćen i da su velike potjere za njim. Izgleda da se Jovan uspio prebaciti u Konavle.

— Jovan je vješt u kršu kao zvjerka — govorio je Spasoje.

— Inače, on ima puno dobrih prijatelja među Konavljanima. Naročito u Dunavama.

Poslije nekoliko dana je dovedena u našu ćeliju Dragica Bajković. Bila je jako zabrinuta za svoju Nenu. Čuli smo glasine da Jole neće više da čuva bebu i daje prijavio Talijanima da se kod njega nalazi partizansko dijete. Čak se govorilo da su došli Talijani kolima i da su odnijeli Nenu u manastir, časnim sestrama.

Poslije nekoliko dana odveli su Dragicu za Crnu Goru. Svi smo se u ćeliji obradovali kada smo čuli da je sa sobom ponijela svoju Nenu.

Dragica Pravica je bila nježna i topla prema meni, kao dotada. Mazila me, češljala. I ja sam nju češljala. Zaklanjale smo jedna drugu kada bismo se presvlačile. Bila je vedra i vesela. Nije dopuštala da se udubimo u crne misli. Uvijek je nalazila temu za razgovor.

Kod prozora naše ćelije dolazila je svakodnevno Jela, žena Spasojevog brata Dušana i izvještavala nas o svemu što bi nam Dušan poručio. Uglavnom o hapšenjima i ubijanju naših drugova. Ujedno

bi nam donijela hranu i preobuku. Hrana je oskudna jer ni oni sami nemaju dovoljno. Dušan nije smio lično često da se pojavljuje, da ne bi nekome palo na pamet i njega da uhapsi.

Preko Dušana smo saznali da u velikoj sali, do nas, ima oko stotinu drugova i drugarica.

Uhvaćen je Budimir Ukropina, član Sreskog NOO-a. I on je tu u susjednoj sah. Tu su Jovo Petković, komesar čete i Tomo Tomović, prvoborac iz Dobromana. Dovedeni su ugledni domaćini iz Šume Dušan Runjevac sa srnom Đurom i Krsto Petković. Dušan je Dragičin zet. Muž njene sestre Mare. Dragica se nada da će preko njega nešto saznati za brata Rada. Nada se daje Rade negdje sakriven i da ga neće uhvatiti.

A ja se s tugom sjećam kuće Krsta Petkovića, gdje smo se Vuka i ja odmarale prilikom naše bježanije. Ali kratko. Otada više u krevet nijesam legla. Sjećam se lijepe terase sa cvijećem ispred kuće a u kući rukom tkane torbice i lijepih čistih prekrivača na sećijama i jedne ljubazne starice, valjda je to bila majka. Sijeda, u lijepoj nošnji, s crvenom okruglom kapicom na glavi. Toliko sam tada željela da malo bolje pogledam vez na njenoj košulji i zubunu, ali Vuka me povukla u sobu da se odmorimo.

Počeli su nas puštati u dvorište skupa sa zatvorenicima iz sale. Govori se da ih i u sali ima dosta koji su već osuđeni na smrt, te nije samo naša ćelija smrti.

Tu ima drugova iz Oijenskog bataljona. Među njima su Marija i Erih Koš. Spasije se poznaje s Erihom još sa studija.

Od zubačkih djevojaka tu su samo Dragica Ratković i Plana Vukalović. Muškaraca ima starih i mladih. Ne mogu sve ni zapamtiti.^{73c}

Tu ih ima koji se nijesu povlačili s nama, koje smo čekali na Prokosu. Možda će ih zato pustiti kućama.

Saznali smo da i u Lastvi četnici imaju svoj zatvor. Dovedi su ovamo nekoliko skojevaca otuda. Čujemo od njih nevjerovatnu priču o Vuki Šakotić. Da se, navodno, slabo držala prilikom saslu-

^{73o} Luka Vukalović, Mićo Miliša, Rade Vukalović, Pero Vukalović, Milan Kisin, Vlado Radanović, Milisav Vučurević, Božo Spaić, Veljko Vučurević, Stojan Vico, Milo Vico.

šanja. Izdala neke skojevce i potpisala se na svoju izjavu. Četnici su im pokazali njenu izjavu. Oni znaju njen rukopis jer je bila njihova učiteljica ...

Ova priča o Vuki jako nas je iznenadila. Zar je moguće, pitam se ja. Zbog toga sam posebno tužna i razočarana. Vuku sam do sada smatrala oličenjem pravog komunista.

Dragica komentariše:

— Šta se čudiš. Bilo je takvih, i gorih slučajeva i ranije. Misliš da je najhrabriji i najjači, a samo što ga ošamare u Upravi grada u Beogradu, a on popusti i sve provaljuje.

— Bilo je takvih koji su stavljeni na najteže muke. Ko zna kako su Vuku mučili dok je potpisala — dodao je Stevo.

A Bego veli:

- Bilo ih je koji nijesu ni pod najtežim mukama ništa izdali.

- Čvrstina i prava odanost Partiji tek se vidi kada si u neprijateljskim rukama. Onda se zna kakav si - dalje je komentarisala Dragica.

- A možda su joj falsifikovali potpis - dodao je Spasoje.

—Zar su se malo takvim trikovima i ranije služili?

Toga dana se u našoj ćeliji samo o ovom događaju raspravljalo.

Spasojeva sestra Mare je često dolazila do našeg prozora i donosila nam hranu. Mare se trudi da izgleda vedra i vesela, ali uvijek plačući odlazi. Baba Nele nijednom nije došla. Govorila je da nema snage da nas gleda iza rešetaka.

Često je dolazio i Spasoje Obrenov Spaić. Tada bi se obraćao svima nama. Hrabrio bi nas i psovao četnike. Onaj Spasoje kojeg su materijalno kaznili partizani i koji je skoro izgubio glavu zbog svoje kritike, sada je mogao koristiti sve blagodeti kod četnika. Međutim, on je odbijao sve njihove ponude za saradnju i mrzio ih je svim svojim bićem. Samo je htio da pomogne narodnooslobodilačku borbu, što je kasnijih godina na djelu dokazao.

Imali smo i jednu neobičnu posjetu. Došao je stari Luka S. Spaić, čiji je sin bio četnik. I on je došao da izrazi svoje simpatije prema nama i glasno da psuje četnike — talijanske sluge i izdajice svoga naroda.

Jednog dana se pred našim prozorom pojavio Spasojev stari otac Simo. On, koji se nikada nije udaljavao od svoje kuće i nikada nije išao na Grab, došao je pred kasarnu. Rasplakao se i rekao:

— Volio bih da su mi kuću zapalili i mene živa u njoj izgorjeli no što sam doživio da vas vidim zatvorene iza rešetaka.

Spasoje mu je rekao:

— Ponosi se što ti se djeca bore za slobodu svoga naroda. Za bolju budućnost naraštaja. Idi, stari, kući i nemoj više ovamo dolaziti!

Ovakve posjete bi se događale kada bi se na straži nalazili blaži stražari, bolje rečeno, ljudi koji su bili mobilisani od četnika i samo od straha za svoj život pripadali njihovoj formaciji.

Hranili smo se kolektivno. Sve što su nam donosili od kuće

— dijelili smo. Ja sam, na Dragičin prijedlog, bila određena da budem ekonom, tj. da dijelim svima hranu i da čuvam „zalihe“. Kako je moje mjesto bilo u ćošku do prozora, naravno na podu, pored mog uzglavlja je bila kartonska kutija sa „zalihama“ hrane. Ali ta kutija je skoro uvijek bila prazna. Ponekad bi se tu našlo parčence sira i malo luka ...

Naše zalihe su se povećale kada je iz Šume Trebinjske Dragičina sestra Mare slala hranu mužu, sinu i Dragici.

Uskoro smo saznah preko Dušana Runjevca da je Dragičin brat Rade uhvaćen i da se nalazi u zatvoru u Trebinju.

Ova vijest je Dragicu strašno rastužila. Cio danje ćutala.

Govorila je:

— Sa mnom neka čine šta hoće, samo Rada da ne diraju. On nije ni movu zgazio ...

Stevo Bratić je sve vrijeme bio utučen i bolestan. Ležao je tačno preko puta Bega, do vrata. I on je mnogo kašljao. Bego se šalio da on i Stevo kašlju u „duetu“ da bi nas bolje „razonodili“.

Kada bismo ustali da iziđemo u dvorište, Stevo je bio pogrbljen. Vidjelo mu se na licu da ima bolove. Ni svoj skromni dio hrane skoro nikada nije mogao da pojede, nego bi ga dao nekome od zdravih drugova. Ponekad bi se raspoložio. To bi obično bilo kada

bi započela priča o prošlosti, o raznim nestašlucima u đačkim danima. Tada bi se i on prisjetio i ispričao bi ponešto šaljivog iz svog djetinjstva.

Jedno jutro ušao je komandir zatvora Kićo. Bio je uzbuđen. Rekao nam je da svi ustanemo. Taman smo se pridigli sa poda, kad evo nekoliko četničkih glavara sa nekolicinom talijanskih viših oficira - fašista. Među njima je bio i pop Sava Danilović obučen u talijansku uniformu. Bego, kako je bio prvi do vrata desno, dignu pesnicu i glasno im doviknu:

—Živjela narodna revolucija. Dolje fašisti i izdajice . . .

Svi smo glasno prihvatili:

—Dolje!

Talijani i četnici su se zbunili i brzo napustili našu ćeliju.

Mi smo opet plegli i jedno vrijeme ćutali. Onda Spasoje reče:

—Čestitam ti, Bego. Kako si se brzo snašao!

Poslije ovog događaja četnici su postavili dvostruke straže pred vratima i ispod prozora naše ćelije. Zbog ove straže nijesmo više mogli „naše posjete“ kod prozora da primamo, niti ikoga od Spasojeve familije da vidamo. Sada su samo preko stražara mogli da nam predaju hranu.

Sjutradan ujutru ušao je komandir zatvora Kićo i rekao Begu da se spremi. Kićo je bio nervozan i gužvao prstima kraj kajiša od pantalona. Svi smo, kao po dogovoru, ustali. Na naše pitanje:

—Gdje ćete s Begom? Kićo je odgovorio:

—Idiće za Crnu Goru.

Bego je sasvim smireno rekao:

—Drugovi, vode me na strijeljanje. Znam.

A mi svi uglas:

-Ma kako? Nije još bilo ni suđenja!

Stražari su stajali u vratima ćuteći. Strpljivo su čekali. Bego je polako natakao na glavu svoj kačket. Okrenuo se nama. Stao mirno. Stisnuo pesnicu desne ruke u znak pozdrava, glasno govoreći:

— Živjela narodna revolucija. Živjela Komunistička partija Jugoslavije.

Onda se okrenuo stražarinia rekavši:

—A sada, ako treba, možete me vezati.

Stražari su mu vezali ruke. U hodniku, Bego je podigao obje vezane ruke i glasno izgovorio:

— Pošteno sam živio. Ne žalim što ginem za svoj narod. Ostaće živih koji će nas osvetiti. Pobjeda će biti naša!

U susjednoj salije takođe nastala tišina . . .

Svi smo opet plegli na svoja mjesta i ćutali.

— Možda ga stvarno vode za Crnu Goru — prvi je progovorio Savo Rajčević.

— Možda, stvarno — prihvatila sam ja.

— Ali, ni u Crnoj Gori mu nema života — dodao je Spasoje.

— Pričao mijje Bego.

Ostali su ćutali. . .

Istog dana, pred sam mrak, Spasojev brat Dušan uspio je da se prikrade našem prozoru i da nam saopšti da su Bega četnici pravio sa Graba pješice odveli negdje kod Drače i strijeljali. Ubili su ga bez ikakvog suđenja jer su znali da ga narod voli i poštuje. On se nikome u Zupcima nije ničim zamjerio. A četnicima je otvoreno govorio sve što misli o njima i njihovoj izdaji.

Potražiću njegovu drugaricu Irenu (Renku) Colner-Radović, ako budem živa, pomislila sam.

Mnogo godina kasnije saznala sam o mučeničkom životu i pogibiji Begove drugarice.⁷⁴

Sjutradan ujutro, opet se Kićo pojavio u našoj ćeliji i obavijestio da se Dragica i Stevo Bratić sprema jer će ih voditi na Ljubomir. Jasno nam je bilo da će ih tamo mućiti i, vjerovatno, ubiti.

Kićo je odmah izišao. Dva naoružana stražara su stajala u vratima.

Dragica reće sasvim smireno:

— Prićekajte dok se presvućem.

Zaklanjala sam je jednim vojnićkim ćebetom koje su nam, nekoliko dana ranije, donijeli iz kuće. Ruke su mi drhtale.

⁷⁴ Poslije izlaska iz logora Irena je zajedno s Begovom majkom i djecom živjela u Danilovgradu. Ubrzo se opet uključila aktivno u NOP. Pošto se znalo ćija je žena praćena je i ponovo uhapšena. Strijeljana je 1943. god. s još 39 uhapšenih.

Dragica se presvukla.
 —A sada me očešljaj — reče mi ona.
 Počela sam da češljam njenu gustu plavu kosu, ali mi nikako nije polazilo za rukom.
 —Biće dobro, ne brini — reče Dragica.
 Za to vrijeme Stevo se polako digao sa svog ležaja. Izvadio maramicu iz džepa i počeo da briše svoje naočare.
 —Stevo, druže, jesi li spreman? — obrati mu se Dragica.
 —Jesam, čekam te - mirno reče Stevo.
 Čvrsto sam se zagrlila s Dragicom i poljubile smo se.
 — Ti ćeš živjeti - reče mi ona. Ovaj novčanik daj Dušanu da ga sakrije. Meni neće trebati.⁷⁵
 Onda se okrenula drugovima. Svi su već bili na nogama.
 Čvrstim glasom je izgovorila:
 —Odosmo mi. Budite nam zdravi i nepokolebljivi.
 Stevo je bez riječi podigao pesnicu u znak pozdrava sa svima.
 Skupili smo se svi kod prozora iza rešetaka.
 Evo ih vode. Vezani su ruku uz ruku. Dragica korača gordo, izdignute glave.
 Stevo je mnogo pogrljen, ali ne kašlje.
 Tužni smo bili bez Bega, Dragice i Steva.
 Sve više sam počela sagledavati stvarnost i očekivala naš brzi kraj ...
 I drugi su tako mislili, ali izbjegavah smo o tome da govorimo. Omladinac Dušan Dule Krčum i dalje nas je, s vremena na vrijeme, razvedravao i unosio opšte raspoloženje svojim šalama, dosjetkama i pjevanjem.
 Popunili su odmah mjesta u našoj ćeliji. Dovedi su Miloša Gudelja iz Rapti, člana Opštinskog NOO-a i Ilijaza Zubčevića iz Dživara, člana NOO-a opštine Dživar. Obojica su po godinama stariji od nas ostalih. Ali, veseljac su. Naročito Miloš zna da priča viceve i šaljive stvari. Mnogo toga ja ne razumijem što on priča. Ali njegove priče unose vedrinu među nas. A Ilijaz sasvim mirno kaže:

⁷⁵ Dragičin lijepi kožni novčanik je Dušan sakrio u pojati. Poslije rata ga je izvukao. Sav su izgrizli miševi...

— Znam da će me oni ubiti samo zato što sam Musliman. Kako je kome suđeno, tako će biti.

Kićo, kad god navraća u našu ćeliju, pita ga:

— Ustašo, koliko si Srba zaklao?

— Ja sam uvijek sa Srbima živio u slozi i ljubavi — odgovarao bi mu Ilijaz. Nikome u životu nijesam našao učinio, a kamoli koga ubio. Pitajte moje komšije Srbe, pa će vam reći.

Miloš Kisin i Savo Rajčević su pravili planove za budućnost. Diskutovali su šta će studirati poslije rata. Ali, bilo je ćutljivih i apatičnih koji nijesu učestvovali u svim tim razgovorima.

Veljko Benderać nije volio da učestvuje u našim diskusijama, niti da sluša Đulove i Miloševe šale. Bio je bezvoljan i ćutljiv. Uvijek je ležao okrenut prema zidu (sada je ležao na mjestu gdje je Bego ležao).

Jednom mu je došao brat u posjetu i, poslije razgovora s njim, radosno nam je Veljko saopštio da će u najskorije vrijeme biti oslobođen.

Sjutradan, sasvim neočekivano, došli su četnički stražari i odveli Veljka. Niko nije zlo slutio. On je pokupio svoje stvari i pošao raspoložen, računajući da ide na slobodu. I mi ostali isto smo pretpostavljali.

• U posljednjem trenutku, već kada je izišao iz kasarne, Veljko je vidio da će ga javno strijeljati. Trgao se. Dobio je neopisivu snagu i žestinu.

Kod škole na Grabu je bilo njegovo javno strijeljanje. Izdaleka smo, čak u kasarni (zatvoru) mogli čuti Veljkov zvonki glas i borbene riječi koje je uputio sakupljenoj masi.

Mi smo u našoj ćeliji svi ležali kao skamenjeni. . .

Onda smo čuli samo jedan pucanj.

Sami stražari-četnici su nam isto veće pričali da je Veljko Benderać svojim junačkim držanjem i govorom opčinio prisutne. Da je stroj stao i nije htio da puca. Onda je jedan od četničkih glavara pucao u njega. Ne znam da li je to bio Vučković ili Pejanović.

Te noći i sljedećih dana u narodu su počele da kruže legende
o Veljkovom javnom strijeljanju i kako je svojom pojavom i govorom opčinio desetinu da na njega ne puca*

Otada više niko u našoj čeliji nije pokušavao da se našali ili zapjeva. Svak je bio zauzet svojim mislima.

I ja sam u sebi mislila:

— Ovdje, negdje u kršu, ostaće moje kosti. Niko od mojih najbližih neće nikada stići do Zubaca, a kamoli da nađe traga od mene. Bolje je tako, da ne znaju kako sam završila.

Započelo je sa Tomom Krčumomi isto se svakodnevno ponavljalo. Odvode drugove na saslušanja. Poslije tih „saslušanja“ vraćaju se prebijeni i krvavi. Još nijesmo došli na red ni Spasoje, ni Miloš Kisin, ni ja. Ostali su se već izredali. Kako se koji drug poslije „saslušanja“ dotetura do svog mjesta - tako priskočimo k njemu. Ništa ga ne pitamo niti on što progovara. Stavljamo mu mokre obloge ako se nađe koji humaniji stražar da nam doda hladne vode.

Uveče ležimo svi u mraku. Samo u hodniku kod stražara gori gas-lampa. Toplo je. Prozor nam je otvoren. Mora biti otvoren i da je hladno, jer nema stakla. Ima samo rešetke. Tako je i u susjednoj salj.

Odjednom se iz te tišine čuje divan muški glas. Pjeva pjesmu o starcu Vujadinu. Stražari mu ne smetaju. I oni slušaju. Završi ovu pjesmu pa je opet iznova pjeva. Tako se to ponavljalo nekoliko večeri uzastopce dok mu nijesu zabranili. Nijesam znala ime druga koji je tako lijepo pjevao. Tada sam prvi put čula tu pjesmu. Polako sam razabrala riječi i smisao. Kad god slušam ovo pjevanje, obraz mi je vlažan od suza. Samo, dobro je što me niko ne vidi u mraku. Još bi mi teže bilo da drugovi pomisle da sam slabić.

Tako je sve trajalo u zatvoru na Grabu oko mjesec dana. Došao je red na Spasoja i mene. Zovu nas na saslušanje. Vode nas na sprat. Stepence su napola razvaljene. Jedva se po njima može hodati. Goli kameni zidovi. Svuda debeli sloj prašine.

Za jednim stočićem sjedi Jole Milojević. Kada sam ga ugledala, laknulo mi je. Poznajemo se tako dobro. Prijatelji smo. Ali u licu je Jole vrlo ozbiljan i važan. Ne gleda nam u oči kada govori:

— Pozvao sam vas da uzmem vaše lične podatke — reče Jole.
 Prvo se obraća Spasoju s pitanjem:
 —Kako se zoveš?
 —Pa valjda mi znaš ime, Jole - smijući se reče Spasoje.
 Jole dalje smireno i važno, ali povišenim glasom ponavlja:
 — Dobio sam naređenje da ovdje napišem vaše lične podatke
 i molim da mi se odgovara na svako pitanje tačno.
 Ne dižući glavu s hartije, produži:
 — Ime oca, molim.
 —Simo - smijući se reče Spasoje.
 —Mjesto i godina rođenja — s olakšicom produži Jole.
 —Školska sprema, oženjen ili ne . . .
 Spasoje mu odgovara na sva pitanja, kao da stoji pred nepoznatim čovjekom a poznaju se od rođenja.
 —E sada potpišite se — obrati mu se Jole sa „Vi“.
 Došao je red na mene. Ista pitanja. Ja odgovaram. U redu, mene ne poznaje. Na kraju pita:
 —Jeste li udati?
 —Ime muža?

Vratili su nas u ćeliju. Niko nas nije dirao niti vrijeđao. Svojim povratkom unijeli smo malo vedrine među drugove.

—Eh — reče stari Miloš (Gudelj).

' — Došlo je vrijeme kad se brat s bratom više ne poznaje. Evo, Jole, pametan čovjek. Ali u strahu od stražara da ga ne potkazuje, pita Spasoja za ime, ime oca i gdje je rođen — kao da ga nikada dosad nije vidio.

— Vidite, drugovi — dodade mladi Miloš (Kisin). Okupator je uspio u svom planu da napravi razdor među nama i da se međusobno uništavamo.

Gojko Ratković se priključio ovoj diskusiji:

— Ni Spasoja, ni Minu niko nije takao. Ne smiju! Znaju da je veliko bratstvo Spaića i da bi takvo ponašanje moglo dovesti do težih posljedica, mada ima Spaića u njihovim redovima.

Ove Gojkove riječi ulile su u mene malo nade. Možda stvarno zbog velikog bratstva Spaića ne smiju da nas taknu.

Ali odmah Spasoje razbi moje iluzije:

— Veliko je bratstvo i Ratkovića — odgovori mu Spasoje.

— A tebe su izmlatili. I među Spaićima ima dosta četnika, kao i među Ratkovićima. Ovo što nas sada nijesu dirali - to je samo njihova taktika. Ništa drugo.

Ulazak Dušana Vučkovića prekinuo je ovu diskusiju. U pratnji je dvojice stražara. I Dušan ima bradu, šubaru s četničkim amblemom, razne gajtane po prsima i pištolj o opasaču.

Bez riječi prešao je pogledom po ćeliji. Prišao je Gojku i svom snagom ga ošamario uz psovku i viku :

—Ti si, kučkin sine, ubio moju majku . . .

Gojko se od jakog šamara malo zateturao, ali je ostao na nogama. Sasvim mirno, glasno je potvrdio:

— *Jesam!*

Vučković je bez riječi napustio našu ćeliju.

Jedno vrijeme svi smo ćutali, dok Gojka Tomo Krčum, koji je ležao do njega, upitno pogleda.

Gojko nam je tiho i jasno ispričao kako se to dogodilo:

— Nijesam ja za to, drugovi, da se stara žena ubije zato što psuje i viče na nas. Htio sam je samo malo uplašiti, da bi prestala da viče. Ali, desilo se, nehotice da je bila pogođena. Potvrdio sam mu to. Šta da krijem. To se zna. Svejedno me čeka smrt, ranije ili kasnije.

Četnici su počeli svakodnevno da nas vode vezane na rad. Vodili su našu ćeliju skupa s drugovima iz sale. Na cesti Drača raščišćavali smo kamenje koje su partizani svojevremeno nabacili da bi onemogućili prolaz neprijateljskoj motorizaciji. Četnici su mnoge oslovljavali uz psovke. Neke su šamarali, a sve na razne načine vrijeđali i maltretirali. Ali bilo je među njima pojedinaca koji to nijesu činili. Onih koji su nas krijući od drugih o nečemu obavještavali ili nešto dodavali i poruku kući prenosili. Tako nam je jedan tiho pokazao:

— Evo vidite, tamo lijevo, dvadesetak metara **odavde**. Tamo je Bego ubijen i zatrpan kamenjem.

Jedva sam hodala po porušenom putu a pogotovu kada je trebalo dizati i prenositi kamenje, to je za mene bio neopisiv napor. Vraćali su nas u zatvor vezane i prašnjave. Iz dana u dan smo svi naglo stajeli. Od prašine nam je kosa bila „sijeda“.

Prošlo je još desetak dana.

Bio je sunčan, julski dan. Mimo običaja su nas vrlo rano pustili da izidemo u dvorište, da se umijemo. Komandir zatvora Kićo opet je nešto mnogo nervozan. Hoda tamo-amo i nešto sam za sebe mrmlija. Ne znamo zbog čega je Dragicu Ratković odjednom ošamario. Vidi joj se pečat njegovih prstiju po obrazu. Oči joj se cakle, ali neće da zaplače. Još se on razdrao:

—Kurvo partizanska, gdje ti je čaća?

— Jovan će mu se osvetiti za to — šapućemo međusobno.

—Osvetiće i nas ostale — neko doda.

— Jer, jedini će on ostati u životu. Sve će oni nas likvidirati. Inače ne bi se tako ponašali.

Onda Kićo pozva mene samu da pođem s njim gore. Gore stoji Kićova žena. Kićo joj reče:

—Pretresi je.

Bez riječi i pozdrava ona je stala da me pretresa i opipava da nemam nešto sakriveno u njedrima. Nema ništa.

— Pogledaj u kosi. da nemam bombu sakrivenu — našalila sam se s njom na kraju.

I gle, ona uvuče prste da mi rastrese kosu. Ispale su mi one dvije lijepe šnalice koje sam na Slanom dobila od Ranke. Nemam vremena da ih tražim jer me Kićo nervozno zove.

U dvorištu stoje Spasoje, Gojko i Tomo. Naspram njih stoji grupica četničkih stražara. Valjda, pet-šest. Gojko i Tomo su vezani. Spasoje nije vezan. Nešto se s njima glasno raspravlja:

— Pa vežite me, ljudi, kad vam je naređeno i nemojte nas zadržavati.

U to sam prišla, u pratnji Kiće.

—Evo, Kićo neka vas veže — oglasi se Spaso Lučin.

— Ne, ne! To neću! — odsječno odgovori Kićo i brzo uleti u kasarnu.

Spasoje opet sasvim smireno produži:

- Ma hajte više, bez kolebanja. Neko mora da nas veže. Naređeno vam je. Hajde, ti Spaso. Zar nije svejedno ko će?

Onda nam je kolebljivo prišao Spaso i vezao nam ruku uz ruku. Tako labavo je vezao da sam lako mogla ruku izvući.

- Čvršće veži, Spaso. Još te mogu zbog toga kazniti, da ne umiješ vezati zlikovce — zajedljivo mu je dodao Spasoje. Ne sjećam se više ko nas je ponovo vezao. Ovoga puta čvrsto.

ŽELJELA SAM SMRT

Idemo cestom prema Tulima. Seljaci u polju rade. Kada su ugledali našu povorku, prestali su raditi. Stali i gledali.

—Svejedno, gore nam ne može biti — mislim u sebi.

— Uzeću Bega za primjer. Samo da opet naiđemo na veću grupu seljaka.

Kada smo se opet približili jednoj grupi seljaka pored puta, podigla sam lijevu pesnicu (jer desna ruka mi je bila vezana uz Spasojevu) i glasno im doviknula:

„SMRT FAŠIZMU!”

Nekoliko glasova je odgovorilo:

„SLOBODA NARODU!”

Da li je moguće da su tako odgovorili ili mi se to pričinjalo jer sam to željela? Htjela sam drugove da upitam da li su i oni čuli otpozdrav, ali nijesam stigla. Jedan od stražara je viknuo:

- MIR!

Na licu Toma Krčuma se pojavio osmijeh, a Spasoje ini je na francuskom uzbuđeno rekao:

—Igraš se svojom glavom.

Više niko od stražara nije spomenuo ovaj „incident“! Svi smo ćutali.

Blizu škole u Tulima susreli smo četnika s puškom. Odriješio je Spasoja i natjerao ga da skine odjeću i obuću i namjesto toga mu dao da obuče prljave dronjke. Spasoje je ostao bos a dronjci su mu jedva pokrivali tijelo. Produžili smo do škole.

Ispred samog ulaza u školu čekali su nas Dušan i Vidak Vučković, Miloš Riđešić i još dvojica-trojica. Dušan je počeo da nas vrijeđa i tuče. Spasuju se podrugljivo stalno obraćao:

—Doktore, volio bih da te sada vide tvoji drugari-komunisti. Ovako će i oni izgledati, kao ti sada. Unišćemo vas zanaovijek.

Prvi put u svom životu dobila sam teške šamare kojih se i danas jednako sjećam. Doživjela sam ih manje kao fizički bol a više kao strašno poniženje. Kada me je teška Vučkovićeova ruka ošamariła, meni se činilo da se cio svijet oko mene okrenuo. Bila sam ošamućena. Nijesam ni stizala da dođem k sebi, od jednog do drugog šamara . . .

Uz to mi je stalno psovao „tursku majku“ jer je mislio da sam Muslimanka. Govorio je :

—Tebi nije ime Mina nego Emina ...

Dušan je bio kolovođa. Ostali su više posmatrali prizor i niko ga nije upozorio da prekine s mučenjem.

Uz Dušana, kao posilni, stalno je bio četnik niskog rasta, bez brade, s dužom kosom, imenom Novica.⁷⁶ Ovaj nije bio sa Zubaca. Poslušno je izvršavao sva Dušanova naređenja.

Onda nas je Novica vezao svakog posebno i Dušan je komandovao da čučnemo i ustajemo.

Šta nije sve izmišljao za naše mučenje. I sada zadržtim od užasa na pomisao o tome. U jednom trenutku, kada sam bila u čučućem stavu i sa glavom prema zemlji, nijesam ni osjetila kako se Vučković s leđa približio, zgrabio me za kosu i podigao me. Cerio se histerično i vikao:

—Jelte, izgradićemo novoga čovjeka . . .

To su bile riječi iz jedne partizanske pjesme koju sam sa omladinkama pjevala.

Na kraju su nas utjerali u školu. Tu u jednoj praznoj učionici su, jednog po jednog, divljački tukli. Vučković je naređivao:

„Lezi potrbuške“, a Novica je štapom udarao sve dok Vučković ne bi dao znak da prestane.

⁷⁶ Saznala sam kasnije da mu je prezime Perović, podoficir bivše jugoslovenske vojske.

Došao je red na mene. Ne znam koliko sam udaraca dobila. Samo se sjećam, kad sam otvorila oči, bila sam sva mokra od vode kojom me je batinaš Novica polijevao i kao da je objašnjavao riječima:

— Nijesam tebe tako jako udarao i nije mi jasno zašto si se onesvijestila.

Spasoje, Gojko i Tomo bili su krvavi u licu i svima je krv curila iz nosa i usta. Tomu su bili izbijeni zubi. Moji su svi zubi ostali na broju.

Iz ove učionice su nas ubacili u jednu veliku prostoriju. Vjerovatno je to bila zbornica. Opet su nas vezali dvoje po dvoje. Tu smo ležali na patosu. Bila sam kao u nekom košmaru. U prvi mah nijesam ništa primijetila u toj prostoriji, osim stražara. Kasnije sam vidjela da su u drugom kraju prostorije naredani crni mrtvački sanduci i krstovi. Nijesam znala niti shvatala šta je to i čemu je namijenjeno. Stražari su se svaki čas smjenjivali a nama je bilo zabranjeno da međusobno razgovaramo. Ipak smo po koju riječ šaputali i nagađali da nas čeka najgore. Negdje oko ponoći jedan od stražara koji je bio prijateljski raspoložen prema nama, kada je vidio da su drugi stražari zaspali (po jedan je bio s nama, a dvojica kod vrata i prozora), dao je muškarcima da puše i rekao da čim ga smijeni drugi stražar, otići će u Grab i obavijestiti Spaiće šta se ovdje radi s nama. Učiniće to u najvećoj tajnosti da se ne bi otkrio. U mraku nijesam ni mogla vidjeti lice tog stražara a ni ime mu ne znam. Vidjela sam da ga Spasoje dobro poznaje.⁷⁷

Cijelu noć smo preležali budni. Bila je duga i teška. Iskreno sam željela da mi što prije dođe kraj jer ovo stanje je bilo teže od smrti. Pomirila sam se sa sudbinom i postala apatična. Počeli su nesnošljivi bolovi u leđima, naročito na lijevoj strani. Vjerovatno je po toj strani Novica jače udarao. Od bolova i nervoze grizla sam usne i kasnije je od toga nastala rana.

⁷⁷ Po svemu izgleda da taj stražar nije svoje obećanje ispunio. Poslije oslobođenja sam se raspitivala da li je ko Spaiće - Spasojeve rodake, te noći obavijestio da smo pretučeni i vezani u školi na Tulima. Niko o tome ništa nije znao. Tek sutradan se to saznalo.

Ujutru rano začuli smo napolju glasove. Polako, kako je vrijeme odmicalo, glasova je bilo sve više. Onda je nastala tišina i čuo se Vučkovićev glas. Držao je govor. Vikao. Nijesam mogla razabrati šta. Samo se često čula masa da viče:

„Tako je!“

Moralo je biti oko 10 sati, kada je u prostoriju ušlo još stražara. Izveli su nas. Bili smo uvjereni da nas vode na javno strijeljanje. Međutim, priređen nam je neobičan „doček“.

Poveli su nas prema cesti, nedaleko od škole. Na livadi, oko jedne velike humke bila je skupljena masa četnika i naroda iz okolnih sela. Porodice ubijenih od strane partizana stajale su u prvom redu. U centru su bila dva pravoslavna popa obučena u svečane odežde. S njima Dušan Vučković i njegovo društvo.

Kada smo se pojavili pod stražom, razjarena masa je počela urlati na nas: „Ubice! ... Ubice!“

Naređeno nam je da kleknemo pored humke.

Spasoje. Tomo i Gojko su vjerovatno znali da su tu zakopani oni ljudi i žene, ubijeni od partizana, ali ja nijesam ni to znala, niti sam pojma imala šta ova humka predstavlja.

Odjednom se pojavio kamion iz pravca Graba. Dovedi su jedan broj naših drugova i drugarica iz zatvora. Dali im lopate da kopaju. I onda sam još mislila da oni kopaju jamu za nas. Međutim, iskopavali su one ubijene za koje su spremili u školi mrtvačke sanduke koje smo vidjeli.

Naši drugovi zatvorenici su naslutili da će, vjerovatno, poslije u istu raku nas zakopati, te su vrlo polako kopali i oklijevali, dok su ih stražari udarali kundacima i požurivali. Masa je dalje urlala i na nas, vezane, bacala kamenje, udarala nas, pljuvala.

Sjećam se nekih omladinki sa kojima sam bila tako prisna drugarica, odjednom pljuju na mene, čupaju mi kosu, predbacuju mi što sam ih učila higijeni i o čistoći kuća. A ja vezana, ne mogu da se branim. Ovo mi je sve izgledalo nemoguće, slično ljudožderstvu.

Očima tražim među ovim omladinkama Dobricu Danilović. Znam da joj je otac, pop Sava, sa četnicima. I sinove je poveo sobom. Ali, Dobrice nema među djevojkama koje na mene pljuju

i bacaju kamenje. Nije došla da pljune na mene i da me udara. Ostala je prava drugarica.

Mi smo samo dovikivali drugovima: „Drugovi, brže kopajte!“ Željeli smo da smrt prekrati što prije naše muke. Strašno su djelovala očajna i uplakana lica Dragice Ratković, Plane Vukalović, Vlada Radanovića, Duleta Krčuma, Milana Kisina . . .

Počeli su vaditi leševe.

Ništa jezivije.

Kopači su morali staviti marame na lice, a neki stražari su čak imali gas-maske. Leševi su već bili u stanju truljenja i zadah je bio užasan. Mi smo i dalje klečali vezani, bez maski, bez marama, prljavi od zemlje i popljuvani. Jedan stražar se onesvijestio, srušio se.

Neke babe su počele naricati. I to sam tada prvi put vidjela i čula. Kako nijesam dobro znala jezik niti običaje, to sam doživljavala u ovim okolnostima kao strašni ritual divljih afričkih plemena, što sam u nekim filmovima gledala.

Naricanje žena je pojačavalo to osjećanje.

I dalje smo „hrabрили“ naše:

— Brže, drugovi...

Ali oni su teško zamahivali motikama i pravili pokrete kao da su pri kraju snage.

Cijenili smo da se bliži trenutak našeg kraja. Spasuje mi je šaptao na francuskom:

— Nije mi teško što ja ginem, ali mi je strašno što sam kriv i za tvoju pogibiju.

Odgovorila sam:

— Nijesi kriv. Htjela sam da se borim protiv fašizma . . . Ipak će naši pobijediti i nas osvetiti...

Iznenada, iz pravca Trebinja, pojavila se crna limuzina. Kada je masa primijetila kola, odjednom se utišala. Auto se približio i stao. Izišla su dva talijanska oficira i vojnik — šofer. Zabuđeno su gledali u prizor. Dušan Vučković im je prišao i snishodljivo počeo da nešto objašnjava. Tu se pored Vučkovića našla jedna lijepa mlada djevojka, kao tumač za talijanski jezik. Šta su govorili, nikada

nijesmo saznali, ali smo docnije razabrali da četnici nijesu imali pravo bez dozvole talijanskih vlasti da strijeljaju. Jedan od oficira je prišao nama i počeo govoriti francuski. Pitao nas je odakle smo i šta smo. Kada je čuo da sam Litvanka, s nevjericom je u mene gleda i upitao:

—Pa kako ste stigli u ovu divljinu?

—To je preduga priča — odgovorila sam mu, malo ohrabrena.

Povelili su Spasoja i mene. Niko od četnika nije smio njima da se protivi. Masa je ćutala i gledala za nama. Automobilom su nas odveli u Trebinje i predali u trebinjski zatvor.

KOD TALIJANA

Trebinjski zatvor. Čim smo tamo stigli, rastavili su nas. Spasoja su stavili u prizemlje, u mušku ćeliju, mene u samicu.

Ključar je bio vrlo surove spoljašnosti. Imao je izrazito crven nos i krvave oči. Ličio je na kriminalca iz nekih filmova. Uveo me u samicu i zaključao. Samica mračna, uska, dugačka s malim prozorčecom visoko prema plafonu. Prazna je.

Prekrstivši ruke na grudima, počela sam hodati tamo-amo. Dva-tri koraka naprijed i toliko nazad. Od nervoze opet grizem usne i osjećam da mi je rana sve veća. Ali, ne mogu da se uzdržim. Legla sam potrbuške na prljav pod. Osjećam da se na vratima otvara rupica i da neko gleda šta radim. Razmišljam šta ću. Što god čini, svejedno, ne mogu ništa izgubiti. Urlaću na sav glas. Neka me čuju. I baš mi je želja da urlam i da vičem, Izvešću to tako, neka Talijani misle da sam poludjela. A možda i jesam!

Ležeći potrbuške, s licem na patosu, počela sam da pravim pokrete rukama i nogama, kao da plivam. Istovremeno sam urlala svom snagom. Sama ne prepoznajem svoj glas.

Evo, čuju se ključevi. Ključar otvara vrata i viče na mene na talijanskom. Ja mu odgovaram srpski, vičući:

—Neću da budem sama. Hoću kod drugarica!

Gle, i on mi odgovara sprski, takođe ljutito:

—Ćuti i čekaj!

Ključar je zatvorio vrata, ali ja osjećam da me on dalje posmatra kroz rupicu! Ne mogu više da ležim. Ustajem. Naslanjam čelo na zid, njišem rukama, kao da sam ptica u letu i dalje uilam u sav glas. Čas priljubim obraz uza zid, čas se okrećem leđima i zatvorenih očiju udaram glavom o zid. Namjerno pravim takve lude pokrete da bi on povjerovao da sam zaista poludjela.

Evo, opet ključar otključava vrata. Ja se pravim kao da ga ne vidim. Urlam dalje. On mi pride bliže, prijeti mi svežnjem ključeva i dere se:

— Skidaj se odmah!

Oh, šta učinih svojim urlanjem, pomislim u sebi.

— Sigurno će da mi obuče luđačku košulju. Možda će usta da mi začepi. Ugušiću se ... Pa neka! Neka dođe kraj.

Prestala sam urlati, ali dalje sam tiho ponavljala:

— Hoću kod drugarica. Zašto sam u samici?

— Skidaj se! — ponovi ključar smirenijim glasom. Ne boj se. Neću ti ništa učiniti.

Drhtim kao prut. Više mi mozak ne radi. Šta će sada sa mnom biti ...

Ključar iziđe i brzo se vrati s baterijom u ruci.

— Još se nisi skinula — opet je ljutito viknuo i počeo sam sa mene da čupa odjeću.

Izvadio je iz džepa lupu i pomoću lupe i baterije, ozbiljnog lica, počeo da mi gleda ruke, ispod pazuha, vrat ispod kose, iza ušiju — čak i pete. Smirila sam se kao da sam na nekom ljekarskom pregledu. Neshvatljivo mi je šta on traži na mojoj koži.

— Obuci se — smirenim glasom mi reče ključar i ugasi bateriju. Naređeno mi je da te tako pregledam. Nemaš nigdje traga od pečata ni broja. To obično velike špijunke imaju.

— A što će velika špijunka u Zupcima — dobila sam hrabrosti brzo da mu odgovorim.

Ključar me je poveo na sprat. Otključao prva vrata desno i gurnuo me unutra.

Prilično je velika prostorija. Ima dosta mjesta. Radujem se što nijesam više sama. Pridižu se nekolike žene. Najednom prostr-

tom čebetu leži stara žena. Ne vidim joj dobro lice, ali po njenom glasu to ocjenjujem. U prostoriji je mrak.

— Jesi li to ti, jado moja, tako vikala? — pita me starica. Jesu li te tukli?

— Nijesu me ovdje tukli, ali nijesam htjela ostati u samici. Zbog toga sam vikala — odgovorila sam.

— Ma kažem ja njima da ovaj ključar ima bolju narav, no što mu je spoljašnost i žene do sada nije tukao. Znali ga jadi! Sigurno puno pije te ima takav nos. Pravi se kao da ne zna srpski. Sve hoće da i mi talijanski progovorimo. A kada vidi da to ne ide sa nama, počinje sam da govori srpski, kao daje negdje iz Slovenije. Kada se napije, urla i udara svežnjem ključeva u sva vrata. Jednom je nešto bio dobro volje, pa nam je ispričao da je prije rata dugo godina bio u zatvoru. Nije nam rekao zašto niti smo ga pitale. Kaže, otkako je izišao iz zatvora, više ne mari za ženske, niti mu trebaju.

— Neki mladići su se o jadu zabavili od njega — dodala je jedna drugarica.

U prvi mah nijesam shvatila smisao njenih riječi.

— On je ovdje ključar, glavar i bog - dodade starica.

Pored ove odvažne starice sjedi jedna mlada, visoka. Smirenim toplim glasom obraća joj se: „Mama.” Ne vidim joj dobro lice ni boju kose.

Tu su još dvije drugarice moje visine. Čini mi se da su vrlo mlade. Obraćaju se starici s „baba Milice“ a njenoj kćerki „Danice“.

— A odakle si? — dalje me pita starica. Nešto zatežeš u govoru kao da nijesi iz naših krajeva.

— Iz Zubaca sam — odgovorila sam kratko.

Brzo se baba Milica podiže sa svog ležaja i priđe meni.

— Sigurno si ona strankinja, o kojoj mi je pričala moja Drage. Odmah sam na to pomislila čim sam čula kako govoriš. Okie dokle si došla na ove muke. Znaš li išta za moju Dragu? — dalje me pitala baba Milica, a glas joj je pri tome podrhtavao.

— Bile smo skupa jedno vrijeme u zatvoru na Grabu. Odveli su nju i Steva u drugi zatvor.

— Jesi li čula da su i moga Rada uhvatili? — dalje pita baba Milica.

Uto me Danica stisnula za ruku.

—Ne! - slagala sam.

— Ponekad ovdje navraćaju ovi gadovi - četnici i rugaju se sa mnom da su i Rada uhvatili i da su ih skupa odveli u Ljubomir, da ih tamo ubiju. Ko će im znati da li lažu, kako bih ja presvisnula, ili istinu kažu. Ali, ja se pred njima ne kukavičim, niti će mi oni ikada suzu vidjeti. Rekla sam im:

— Ako ste mi ubili Rada i Dragu, ja nijesam ostala sama. Imam puno djece. Imam na hiljade sinova i kćeri. I vi ste sve moje kćeri.

— Mama, nemoj se uzrujavati. Moramo se nadati da su oni slagali— tiho i molećivo joj se obrati Danica.

— Dajte joj nešto da pojede i popije. Mora dajе gladna — naredi baba Milica.

Cijelu noć sam im pričala o mučilištu protekla dva dana.

Kada je svanulo, pogledale su mi leđa i krsta i zaprepastile su se.

—Odmah obloge - naredi baba.

— I na glavu, na potiljak, stavite oblog. Zar ne vidite da joj je kosa iščupana i da tu ima ranu?

— Vučković me zgrabio za kosu i vezanu podigao sa zemlje - drhtavim glasom sam objašnjavala.

Baba Milica je bila stasita. Imala je potpuno bijelu kosu. Obučena u crno. Imala je otmjenu pojavu koja je ulijevala poštovanje.

Kćerka Danica, visoka, vitka, okruglog lica, s velikim plavim očima. Dobrota i nježnost joj se ocrtavaju na licu.

One dvije mlade drugarice su sestre naših drugova partizana. Drže ih tu kao taoce. Imena im nikako ne mogu zapamtiti. Samo po imenima znam da su Muslimanke. Danica i one su sada moje sestre i sestrinski me njeguju. A baba Milica mi zamjenjuje majku. Potpuno je dostojna daje majkom zovem.

U daljem razgovoru su mi ispričale da su svi muškarci sada u jednoj velikoj ćeliji u prizemlju. Ali ih ima dosta, te im je jako tijesno. Tu je i Daničin muž Milan Dragoljević.

Prema muškarcima je režim mnogo stroži. Rijetko im dozvoljavaju da prime hranu.

Ali snašle smo se ponešto da im pomognemo. Kada nas puštaju u šetnju po dvorištu, ubacujemo im cigarete i pomalo suve hrane kroz otvoreni prozor, objašnjavaju mi dalje. Do sada nas niko nije otkrio. Ključar nas ne sastavlja s drugim zatvorenicama. Ne znamo čak ni koliko ih ima ovdje. Samo znamo daje u susjednoj ćeliji Desa Miljanović iz Lastve.

- Mogu li Spasoju napisati nekoliko riječi? — obradovano sam upitala.

- Možeš, kako da ne. Imamo hartije i olovku. Sve mora biti pripremljeno i sakriveno. Jer, kada nam on otvori vrata, moramo odmah izići.

Počele su zamotavati komade hljeba, sira, cigarete. Svaka to stavlja u džepove da bi ruke bile slobodne i prazne.

Napisala sam ceduljicu:

„Divno mi je! Skupa sam u ćeliji s Dragičinom majkom, sestrom i još dvjema dobrim drugaricama.”

— Ti danas nećeš ubacivati ništa jer si slaba i, sigurno, nijesi ni vješta kao što su one. Ti samo budi uza me, kada zabavljam vojnike-stražare. Skrećem njihovu pažnju na sebe da ne bi gledali u ostale - reče baba Milica.

Oko podne ključar nam je otvorio vrata.

' — Dobar si momak što si ovu jadnicu doveo nama — hvali ga baba Milica.

U dvorištu stoje dva talijanska vojnika naoružana puškama. Vidi se da se poznaju sa zatvorenicama. Baba Milica im se smješka i stupa s njima u razgovor. Uz razgovor polako korača prema suprotnom ćošku dvorišta, odakle se skoro ne vidi prozor muške ćelije. Ja sam uz babu. Jedva hodam od bolova u krstima. Takvu imam želju da okrenem glavu prema prozoru, da vidim da li me Spasoje vidi, ali ne smijem zbog vojnika da im ne bih skrenula pažnju. Trudim se da izgledam bezbrižna kao baba Milica.

— Hej, baba, smiju se vojnici.

- Hoćeš da igraš i pjevaš: tra-la-la!

— Evo, gledajte, ovako se igra kod nas.

Baba Milica stavlja ruke na bedra i poskakuje. Usto, kao daje zapjevala, i, pjevajući, upita one tri koje šetaju bliže prozora da li su već obavile posao.

Ne vjerujem svojim očima i ne mogu se načuditi vještini babe Milice. Znam kako je žalosna i zabrinuta za svoju djecu, Rada i Dragicu.

Baba Milica je pravi heroj, mislim u sebi. Imala je Dragica od koga da uči. Ova hrabrost, samouvjerenost i čvrsta volja. O njoj bi se knjige mogle pisati, drame, pozorišni komadi. Šteta što ovdje nema jednog Gorkog daju ovjekovječi.

Pridružile su nam se sve tri, dajući znak da je posao dobro obavljen. Baba Milica je odmah prestala da igra i zadihano rekla:

— Više danas ne mogu. Sjutra ću opet. Pustite me sada da se malo nadišem zraka.

Ovakve i slične scene su se odigravale i sljedećih dana.

Jedno jutro, poslije nedjelju dana, ključar surovog izgleda pozvao me da pođem za njim. Izljubila sam se s babom Milicom i ostalim drugaricama.

Šišli smo dolje u jednu kancelariju.

Tu je stajao Spasoje. Još je bio u prljavim dronjcima. Alije ispod imao čistu košulju i sandale na nogama. To mu je dao jedan od drugova.

Vezali su nam ruku za ruku i dva karabinjera s puškama su nas odveli na voz.

Prvi put putujem za Dubrovnik — grad o kome sam toliko još u Parizu čula i koji sam nekad tako željela da vidim ...

U kupeu smo sa dvojicom karabinjera, odvojeni od ostalih putnika. Kupe je s jedne strane imao veliki prozor, a s druge strane staklena vrata na izvlačenje, prema hodniku. Hodnikom su prolazili razni putnici, civili i vojna lica. U jednom trenutku su se vrata našeg kupea širom otvorila i jedan visoki unofrmisani Talijan je stao u vratima. Nešto je govorio sa našom pratnjom i obrativši se meni pokazao mi je svoju lijevu šaku i veliki svjež ožiljak iznad palca. Jedva sam shvatila šta taj vojnik hoće. Talijan je izišao. Mrmljam tiho Spasiju:

- Šta je ovaj htio?

A Spasoje veli:

- Da nije to onaj zarobljenik koga si prije pola godine previla u kasarni u Konjskom?

Ne sjećam se kako je onda izgledao. Ne mogu da ga prepoznam. Vjerovatno je on čim pokazuje ožiljak. Zar je moguće daje ostao u životu? Tada je bio mršav, blijed. Sada izgleda svjež, preplanuo. Kakva slučajnost!

Nije prošlo desetak minuta, isti Talijan se vratio s drugim Talijanom, nižim oficirom. Odmah smo ga prepoznali. I on je bio zarobljenik u Konjskom. Tada je bio njihov komandir, ili nešto slično. Njega smo odmah prepoznali jer je nešto znao francuski. Svojevremeno, dok su bili zarobljenici, s njim je Spasoje, kao politički komesar, vodio sve razgovore u odnosu na zarobljenike i njihove potrebe.

On je sada Spasoju dao cigareta i šibica i govorio da će oni sve učiniti da bi nas oslobodili. Nijesmo vjerovali njihovim riječima jer to je tada za nas bilo nerealno. Mislili smo da on to priča iz bolesti da bi nas smirio.

KAZBEK

Na stanici u Gružu čekala su zatvorska kola. Odveli su nas u zatvor zvani „Kazbek“.

„Kazbek“ je u stvari prije rata bio bar na Lapadu. Tu su sada bile talijanske karabinjerske kancelarije, a u podrumu, u bivšem magazinu toga bara — bio je zatvor.

Zatvor se sastojao od dvije velike prostorije koje je dijelio uzani hodnik. S desne strane bila je ženska ćelija, s lijeve muška. Izgleda da obje prostorije nijesu ranije imale vrata. Namjesto vrata su bili veliki otvori sa svodovima jedan preko puta drugog. Sada su tu bila vrata sklepana od neobojenih dasaka, bez kvaka. Da bi se održavala zatvorena, vezana su spolja žicom. Kroz tako „zatvorena“ vrata mogla se i ruka provući. Mogle smo da vidimo dio muške ćelije a i oni dio naše.

Podnim „Kazbeka“ je bio mračan i vlažan. Kameni tamni zidovi i pod. Svjetlost je ulazila kroz prozorčić koji je gledao u dvorište. Kroz taj prozorčić s rešetkama smo gledale cokule i dio nogu prolaznika, od kapije prema kancelarijama i natrag.

Ženska ćelija je bila puna starih i mladih, uglavnom sa sela iz Hercegovine i Dalmacije. Čim me je stražar ostavio, žene su me obasule pitanjima. Nijesam bila ni za kakav razgovor. Imala sam još jake bolove od batina u školi na Tulima. Jedva sam sjela na kameni pod. I ostale žene su ležale na podu. Poneka je imala nešto za prostirku.

U jednom ćošku, do samog prozora, primijetila sam jednu lijepu ženu četrdesetih godina. Bila je jedina koja je ležala na ćebetu i nije progovorila.

Stražar je obično šetao hodnikom, ali se duže zadržavao ispred ulaza u hodnik. Ni njemu nije bio prijatan boravak u toj memli i hladnoći usred ljeta. Većina stražara je malo obraćala pažnju na zatvorenike i zatvorenice. Zatvorenici su znali pored kojih stražara mogu da razgovaraju sa onima na suprotnoj strani.

Dok sam tako sjedjela, skupljena, udubljena u svoje misli, odjednom me pozvaše žene:

—Nova, zovu te iz muške ćelije.

Prišla sam vratima. S druge strane vrata je stajao Spasoje i šaputao mi:

— Našao sam se ovdje s nekoliko drugova i poznanika odranije. Tu su dr. Petar Pjer Grubišić iz Šibenika, prof. Salko Nazečić iz Sarajeva, dr. Morić iz Mostara, braća Glogovac iz Bileće, parkovni inž. Spiro Lučić iz Popova Polja. Lijepo mi je s njima . . . Pazi! Tamo kod tebe nalazi se žena doktora Vlaha Novakovića, Dada. Vi se lično ne poznajete, ali ti znaš o njoj i ona o tebi. Ona se razlikuje od drugih žena. Poznaćeš je. Nemoj sada nikako da joj se približiš i da s njom započneš razgovor. Ona je tu zbog nekih pohvatanih omladinaca koji su, pod pritiskom, izdali da su se kod nje, u kući, sastajali. Ali Talijani ne znaju za njenu glavnu djelatnost. tj. da je bila povezana sa nama i slala sanitetski materijal za našu bolnicu. Ona sada izigrava damu koju je neko oklevetao, ni

krivu, ni dužnu. Ako bi te slučajno ispitivali za nju, reci da nikada to ime nijesi čula. Pamti to dobro. Ovdje među ženama ima i uho-da. Pazi dobro! — opominjao je Spasoje na opreznost.

— S Dadom možeš razgovarati samo dok ostale žene spavaju, i to oprezno, šapatom ... — dodao je na kraju.

Odmah mi je bilo jasno da Dada mora biti ona žena koja leži na ćebetu. Legla sam blizu nje i okrenula joj leđa. To mi je ispalo zgodno jer sam jedino na desnoj strani ili potrbuške mogla da le-žim.

Kada su sve žene zaspale i u kamenom podrumu „Kazbeka“ zavladao mrkli mrak, tiho smo započele razgovor.

Ona je odmah shvatila koja sam. Rekla mi je da Spasoja pozna-je odranije. I Ivan Đurović joj je pričao da me je vidio za proslavu Nove godine u školi na Grabu. Sačuvala je Spasojevo pismo u ko-me govori o ustanku protiv okupatora i o potrebi da se i konavo-ski narod pridruži narodnooslobodilačkoj borbi i pomaže partiza-ne.

— A šta je bilo s Ivanom Đurovićem? — upitala sam je.

— Čim su mene uhapsili, Ivan je pobjegao u Dobož — reče Da-da.

— Ne bi ga izdala ni da me sijeku na komade. Ali nijesam ja sama s njim sarađivala. Bolje je što se čovjek sklonio. Kada sam se s njim povezala, rekla sam mu:

— Nosi i pomaži, inače ćeš jednog dana odgovoriti da si mogao da pomogneš, a nijesi htio.

Tiho sam šaputala Dadi svojim svojstvenim jezikom, ne mareći za pogrešne izgovore. Pričala sam joj o našim mukama i o četnič-kom zatvoru. Žurila sam što brže da joj sve pričam, kao da me ne-ko goni, kao da neću stići da joj sve kažem, kako ono nepoznato ne bi otišlo sa mnom u grob.

Ukoliko je više noć odmicala, osjećala sam se lakšom i zado-voljnijom što sam, ipak, uspjela da se ovoj, dosad nepoznatoj, gos-podi — drugarici, ispovijedim.

Kada sam Dadi spomenula babu Milicu Pravicu, Dada mi is-priča da su i Dragica i Rade takođe bili u „Kazbeku“.

- A mi smo u zatvoru na Grabu bili ubijedeni da su Dragica i Stevo Bratić odvedeni pravo u Ljubomir i tamo pogubljeni. Čak su nas neki četnički stražari obavijestili da su oni tamo mučeni i pogubljeni - rekoh Dadi.

- Vjerovatno su tako pričah jer su znali da se to planira - reče Dada.

- Dragicu i Rada ovdje su doveli radi saslušanja. Tu smo bile u ovom podrumu, kao sada nas dvije. Rade je bio odvojen od ostalih muškaraca. Bio je sam u jednom sobičku.

On je bio bolestan i vrlo slab. Uхватili su ga u bolnici u Zvijerini. Nije ništa mogao da jede. Zubi su mu bili izbijeni. Njihova sestra Zorka, koja živi u Dubrovniku, donosila je za njih hranu. Dragica bi sjedjela i sve drobila u sitne komadiće za Rada, da bi mogao progutati. Sve najljepše je za njega odvajala. Za sebe nije marila. Znaš kako sestra može da voli brata ...

Dalje mi je Dada pričala da su Talijani podmitljivi i njen Vlaho je uspio na taj način da joj dotura hranu svakog dana. Čak dobija termos čaja ujutru. Hranu kuva Anka, majka jednog skojevca, Vlada Prosenice. Porodica Prosenica stanuje u blizini ovog zatvora. Termos s čajem ima dvostruku korist. Preko termos a Dada se dopisuje. Javlja vijesti iz zatvora i dobija vijesti izvana. Rasklapa termos i stavlja unutra pisamce pa ga opet sastavlja. Na ovaj način je i Dragica doturila pismo svojoj sestri Zorki. Odmah će sutra javiti da smo tu i da nam pošalju čistu odjeću.

Tako smo tiho pričale do zore. Kada je počelo svanjivati, preselila sam se u drugi kraj ćelije, daleko od Dade. Legla potrbuške i zaspala.

Isto smo produžile sljedećih noći. Danju nijesmo riječ međusobno progovorile, a noću smo ležale jedna do druge i tiho Saputale. Zavoljela sam Dadu kao majku. Osjećala sam se sigurnom i zaštićenom pored nje. A šta mi, u stvari, ona može pomoći i kakvu zaštitu dati kad je i ona zatvorenica kao mi ostale - razmišljala sam danju.

Jedva bih čekala da prođe dan, da što prije dođe noć za naše razgovore. Ćelija nam je velika, hladna i mračna. Većina zatvorenica su taoci zbog sinova, muževa, braće. Tu je i Katica Gluhajić,

žena radnika partizana Vula Gluhajića. Mlada je. Ima dvoje djece. Iznenada su je odveli u zatvor i djeca su ostala sama. Katica je zabrinuta za svoju djecu. Stanuju tu na Lapadu. Kako bi srećna bila da je puste, barem na pola sata, da ih vidi. Dada je tješi da organizacija brine za njih i da sigurno nijesu gladna. I sama djeca su joj poručila da im je kirija plaćena i da im se donosi hrana. Ali, svejedno, teško je djeci, tako dugo, bez majke. Katica se čas smije, čas plače. Ovo njeno smijanje je, u stvari, grč na licu koji liči na smijeh.

I Dada je počela meni da priča o sebi, svojoj porodici i o svom radu za NOP. O svom hapšenju i o velikoj nadi da će se ona pomoću mita i dobrog advokata izvući iz ovog pakla. Počela je psihički da me priprema da me i ovdje čekaju muke druge vrste prilikom saslušanja.

- Talijani do sada nijesu žene šamarali niti tukli - reče Dada.

— Samo imaju običaj prilikom ispitivanja da narede ženama da potpuno skidaju sa sebe odjeću. Onda se svi skupljaju i posmatraju. To su činili i sa Dragicom i sa ovim starim ženama, seljankama, majkama partizana. Čak su i nju, stariju i uglednu damu, na to prisilili iako još nemaju potpunih dokaza o njenoj krivici. Naročito se odvratno ponaša neki riđi tumač, koji takođe nosi talijansku uniformu. On se ceri kada posmatra jadne i preplašene žene.

Blagovremeno me je Dada pripremila za saslušanje. Sjutradan ujutru, poslije ovog našeg razgovora započelo je moje saslušanje u „Kazbeku“, onako kao kod ostalih žena. Ali, kada su fašisti ugledali moje modro tijelo od četničkih batina, iščeznuo je svaki osmijeh s njihovih lica i naređeno je da se odmah obučem. Vratila sam se u ćeliju sva skrušena. Jedva sam dočekala noć da bih sve Dadi ispričala.

Iz noći u noć sve smo prisnije i privrženije. Skoro sam iscrpila svoje pričanje o Zupcima, Prašištima, baba Neli, radu sa ženama i omladinom. Jedino izbjegavam spomenuti svoje najbliže " Litvi, jer kad mi naiđe misao na njih, odmah me nešto guši i ne mogu više da govorim.

Bilo je noći kada sam stalno ćutala i samo Dadu slušala. Očito je i njoj godilo što se može meni ispovijedati. Pričala mi je o svom rodnom Užicu, o udaji u Konavlima. Sjećala se svog ranog djetinjstva, bez majke, među starijom braćom, socijalistima. Kao djevojčica slušala je o Vasi Pelagiću s kojim se njen otac dopisivao, o Dragiši Lapčeviću, Tucoviću, Dušanu Popoviću. Pamtila je štrajkove, hapšenja i hapšenje njenog brata Milana s grupom radnika — socijalista. Kako je nosila hranu i preobuku bratu, a 1. maja 1908. god. je, u pratnji svoje tetke, odnijela zatvorenicima pečeno jagnje sa crvenim mašnjama. Iz zatvora su, s posuđem, iznijele čestitku drugovima za 1. maj. Ta čestitka je pročitana u Košutnjaku i štampana u „Radničkim novinama“.

— Kad smo slavili 1. maj, povorka je išla kroz Beograd, izvikivala parole i pjevala „Marseljezu“. Tako bi se išlo sve do Košutnjaka, gdje je nastavljano narodno veselje. Cio dan svirači bi svirali. A kada je kupljen „Dom“ na Slaviji, onda su u njemu priređivane zabave i ja bih deklamovala: „Hleba, hleba mi smo gladni“ itd. — prisjećala se Dada.

— Odavno je u mene usađen korijen za NOP — ponavljala mi je tiho.

— Moj najstariji brat Svetozar je bio „strašan“. Jednom me žurno vodio da deklamujem. Usput me pita da li sam se lijepo obukla. Naravno, imala sam crvenu haljinu i mašnu. Htjela sam da se uz to pohvalim i pokazala sam bratu lančić s Bogorodicom, što sam dobila na poklon od tetke. Svetozar me samo uhvati za vrat i otkinu lančić s Bogorodicom i baci to negdje usput. U našoj kući nije bilo ikone, pop nije smio da priđe. A kada sam jednom iz škole donijela molitvenik, brat gaje bacio u šporet.

To je sve uticalo da sam se uvijek interesovala za politiku. A poslije rata, uzbuđenja oko Internacionale. Drugovi pobijedili na izborima — poslanici u Skupštini. Išla sam u Skupštinu da ih slušam ...

Meni se sve nešto pomiješalo u glavi od ovih Dadinih priča. Stidim se da joj kažem da nemam pojma o svim tim ljudima koje mi je nabrajala, osim o Pelagiću, čiju sam knjigu puno koristila u Zupcima. Ništa ne znam iz istorije ove zemlje. Zar u Srbiji nije

uvijek bila monarhija? A, evo, Dada priča o proslavama 1. maja. Moraću, ako stignem, nešto Spasoja da pitam, ali naši razgovori su tako kratki kod ovih klimavih vrata.

PJER

Sa Spasojem sam često razgovarala preko odškrinutih vrata. Oprezno me pripremao da će biti ubijen ukoliko ne nađe načina za bjekstvo iz zatvora. Jednom mi je nagovijestio da Pjer Grubišić ima sigurnu vezu sa ilegalnom organizacijom u gradu i da se njih dvojica pripremaju za bjekstvo. Treba samo da im se doture u zatvor neke tablete „Kvadrenox“, od kojih će se obojica onesvijestiti. Ako bi ih prebacili u bolnicu, otuda bi im bjekstvo bilo obezbijeđeno.

Poslije ove Spasojeve napomene da se pripremaju za bjekstvo, stalno me kopka pitanje ko je drug s kojim će bježati. Kažu da je doktor. Da li je doktor medicine? ! Najvjerovatnije je dr. prava čim je stari Spasojev prijatelj.

Kada puštaju zatvorenike iz muške ćelije da se prošetaju dvorištem, pažljivo ga posmatram. To mogu učiniti samo kada i nas puštaju u drugi dio dvorišta. Pjer je visok. Nosi naočare. Ima lijepo sivo odijelo. Na prvi pogled vidiš daje intelektualac koji je mnogo sjedio uz knjigu, a sportom se nije bavio. Takav je bio moj dojam. Jednom sam posmatrala Pjera kako nezgrapno nosi kanticu od konzerve paradajza iz ćelije, da prospe u WC. Nijesam mogla da se uzdržim. Tog momenta zaboravila sam na našu konspiraciju pred ostahma zatvorenicima, da se s Dadom ne poznajem i ne družim. Obratila sam se pravo njoj:

- Dado, mogu li se preko drugova u gradu nekako nabaviti kofe za WC, da se mokraćna ne nosi u konzervama i prelijeva preko ruku. Zatvorenice nijesu uopšte primijetile moju omašku.⁷⁸

Katica Gluhajić reče:

⁷⁸ Kantice su nosili svi zatvorenici iz muške i ženske ćelije. Jedino Dadi nismo dale da nosi.

— Moja djeca su nam donijela dvije kofe za zahod. Ali kad je to sa prozora ugledao kapetan De Mazi, razdrao se i djecu su otjerali, i nijesu dozvolili da se kofe unesu.

Te noći, čim sam započela razgovor s Dadom, prvo pitanje je bilo o drugu Pjeru Grubišiću.

- Pjer je pravnik, doktor prava - reče mi Dada. Šibenčanin je. Bio je član Okružnog komiteta i sekretar MK u Šibeniku. Jedan od organizatora i prvi komandant Primoštenskog partizanskog odreda. Već je bio jednom hapšen pa je uspio da pobjegne. Došao je početkom juna ⁷⁹ u Dubrovnik na dužnost sekretara komiteta za Južnu Dalmaciju. Trebalo je organizovati njegovo prebacivanje i osigurati vezu od Dubrovnika, preko Zatona, do sela Brsečine. Otuda je trebalo da bude prebačen na otok Šipan. Na žalost, to prebacivanje nije uspjelo zbog nepredviđene sitnice, ili bolje rečeno, nedovoljnog iskustva. Meni je sve poznato preko moga sestrića Ljuba. On u Zatonu stanuje kod našeg aktiviste Nika Miloševića. I Ljubo se u posljednji čas spasao u Beogradu od nedićevaca. Sreća što se sklonio iz Cavtata. Inače bi bio tu, iza rešetaka, kao mi.

Za Pjerovo prebacivanje je brinuo naš aktivista Vinko Krstić. Da li je bilo više drugova, ne znam. Samo znam da se Vinko obratio Niku Miloševiću. Međutim, Niko se tih dana krio od žandarmerijske potjere radi izbjegavanja da ide u domobrane NDH. Krio se u vili „Solitudo“ na Lapadu. Kada je Vinko objasnio Niku zadatak, Niko gaje uputio na svog mlađeg brata Draga. Da Drago dođe svojim malim čamcem do Lapada da bi prihvatio druga Pjera Grubišića i osigurao mu prevoz i vezu.

Sjutradan se Drago približio svojim čamcem obali, malo dalje od vile „Solitudo“. Niko mu je dao znak da pristane i obojica su čekali i pazili da naiđe opisani lik druga Grubišića, koga ranije nijesu poznavali. Bilo je ugovoreno: imaće crne naočare i svijetli mantil preko ruke. Negdje oko 17 sati pojavio se lik koga su braća odmah prepoznala prema datom opisu. Niko mu je sam pristupio. Bilo je jasno da je Pjer već znao ko su braća Milošević, te je odmah ušao u čamac kojim gaje Drago odvezao za Zaton.

⁷⁹ 1942. godine.

U zatonsku uvalu nije se moglo pristati čamcem jer je obala bila kontrolisana od talijanskih vojnika — financa. Zato je Drago iskrcao svog putnika na rt zvani „Bat“, kod svjetionika. Dogovorili su se da tu Petar sačeka sumrak, kada bi Drago došao da ga povede zaobilaznim puteljcima do svoje kuće, gdje bi mogao neopaženo prenoćiti, dok bi se u međuvremenu osigurala dalja veza do Brsečina.

U sumrak, Drago je došao po dogovoru i obojica su se uputila sporednim puteljcima prema kući Miloševića.

Najednom je pred njih iz mraka iskočio talijanski vojnik financ. Taj se baš tu slučajno našao na ljubavnom sastanku s jednom djevojkom. Talijan je zatražio od Grubišića isprave, dok ih od Draga nije tražio jer ga je znao kao mještanina. Drago je pokušao ubijediti Talijana da je to njegov lični prijatelj s kojim je pošao u šetnju. Ali taj je bio uporan i surov. Na nesreću bio je fašista. Kada je Drago vidio da je Talijan nepomirljiv, ispriječio se između Petra i njega. Petar je iskoristio taj momenat i pobjegao dalje u mrak. Toga časa je Talijan opalio nekoliko metaka iz revolvera za Petrom i time pokrenuo uzbunu u garnizonu. U toj gužvi Drago je takođe potrčao prema svojoj kući, kako bi obavijestio ukućane o mogućem dolasku Talijana i istovremeno da skloni paket bombi koje je nabavio toga jutra.⁸⁰

Samo što je Drago stigao da skloni kompromitujući materijal, kuća Miloševića je bila opkoljena. Draga su odmah uhapsili. Izvršili su pretres kuće, ali ništa nijesu našli. Drago je odmah, vezan, sproveden u kasarnu, a sjutra dan u naš zatvor „Kazbek“.

Alarmirana je potjera za Pjerom, ali te noći bez uspjeha. Bježeći od potjere, Pjeru su pale naočari i slomile su se. To je za njega bio veliki gubitak, pogotovu što se nalazio na nepoznatom terenu. Ipak je stigao iste noći u Brsečinu. bez veze, prema sopstvenoj intuiciji. U Brsečini je lutao dva-tri dana tražeći vezu. Neki naši aktivisti su ga vidjeli, ali nisu znali koje. Čak im je bio sumnjiv nepoznati čovjek čudnog ponašanja koji se sklanja iza kuća.

⁸⁰ Poneki talijanski vojnici-naročito finanei, rado su prodavali bombe^{2a} pola litre vina. Tu priliku koristili su naši aktivisti i nabavljali po nekoliko sanduka bombi.

Trećeg dana, poslije podne, tačno 15. juna, na katolički Vidovdan, Pjer se prišunja u blizinu seoske gostionice, gdje su se igrale „boče“. Najvjerovatnije je računao da će se tu s nekim omladincem povezati. Bio je pocijepan, prašnjav — resigniran. Sna ga gaje izdala. Neko je sigurno obavijestio žandarmerijsku stanicu u Trstenom jer je nakon kraćeg vremena stigla patrola, na čelu s narednikom Bjelobrkom. Pjer nije imao snage da se odupire ili bježi. Na licu mjesta je bio vezan i sproveden u Trsteno. Onda je predat Talijanima, u Dubrovniku.

Zamisli samo na koji način ovakav čovjek i ličnost da padne u ruke neprijatelju. Kakva brzopletost i neodgovornost osloniti se samo na neiskusne omladince, a da mu se ne obezbijedi više veza i skloništa na putu do otoka Šipnja. Na slične načine su još mnogi naši izgubili živote. Dosta da ti veza zakasni pet minuta ili da bude spriječena da dođe. Pogotovo, ako je kratkovidan čovjek, bez naočara u nepoznatom kraju. Još prije no što su vas ovamo doveli, Pjer je bio mučen i isprebijan na saslušanjima. Draga su takođe nemilosrdno tukli i zvjerski mučili. Suočavali su ih. Ali ni jedan ni drugi nijesu ništa odali. Nijedno ime od drugih drugova niti bilo šta. Draga su premjestili u Lovrijenac. Ko zna hoće li izvući živu glavu.⁸¹

S nestrpljenjem sam čekala da saznam hoće li stići te spasonosne tablete za Pjera i Spasoja. Čim se nešto čuje u muškoj ćeliji, odmah trčim vratima da zavirim. Ali nema ništa . . .

Još stalno osjećam bolove od četničkih batina i moram ležati potrbuške. Ponekad mi se čini da su mi se od vlage bolovi povećali, kao da su mi prodrli u srž. Ali Dadine priče me zanimaju i slušajući nju, lakše podnosim bol. Hvalim se Spasoju kako mijе lijepo pored nje. Koliko ona zna interesantnoga da ispriča iz istorije ove zemlje, sve meni dosad nepoznato.

Jednom me Spasoje opomenu:

— Pitaj Dadu neka ti priča o Bori Prodanoviću, publicisti i advokatu koji je branio komuniste. Oni su u srodstvu. I o njenim

⁸¹ Drago Milošević je bio sproveden u Šibenik gdje ga je fašistički vojni sud osudio na višegodišnju robiju. Zatim je prebačen u logor u Parmi. Poslije pada Musolinija, negdje decembra 1944. vratio se kući. Ali teško je obolio od tuberkuloze, od posljedica zatvora i logora, ubrzo je umro.

poznanstvima s našim velikim revolucionerima. Biće ti interesantno da čuješ. Mnogi su dolazili kod nje i u Cavtat.

Uveče rekoh to Dadi. Ona se nasmiješila, rekavši:

— Sa svojom rodicom Micom bila sam nerazdvojna, a i kada se udala za Boru, često sam boravila kod njih. Moša Pijade je bio njihov stalni posjetilac, kad god nije bio na robiji. Uvijek je bio u društvu s Borom. Jednom prolazim kroz sobu, a za stolom: Moša, Bora, Vesa Masleša i Brana Nedeljković. Pred njima na stolu stoji šah, a ja čujem da uopšte ne igraju, nego diskutuju o Marksu i Engelsu i o nekim njihovim pismima.

A što se tiče onih drugova koji su dolazili kod nas u Cavtat, ko će se sviju sjetiti.

Sjećam se Vukmana Kruščića i dr Mića Zečevića. Poslala ih je meni Julija⁸² da bi se oporavili poslije Višegradskog logora.⁸³ Sjećam se, Vukman se odmah po dolasku razbolio od malarije. Morali smo ga kriti u našem stanu.

Dobro se sjećam Koste Novakovića. Mogla sam zbog njega službu izgubiti i otići u zatvor. To je bilo 1927. godine, taman pred moju udaju za Vlaha.

Bora je tada bio dopisnik „Politike“ u Zagrebu. Zbog toga sam se i ja preselila u Zagreb, mada sam tamo imala manju službu i nižu platu no u Beogradu. Košta Novaković je upravo tada bio osuđen na pet godina robije. Uspjelo je njegovo organizovano bjekstvo iz zatvora. Jedan drug, šofer kamiona, dovezao ga je u Zagreb. Sačekale smo ga na Tuškancu, Mica i ja. Nijesam ga prepoznala u prvi mah jer je radi kamuflaže obrijao brkove i obukao radničko odijelo. Odvela sam ga u svoj stan i predstavila ga gazdarici kao svoga vjerenika. Objasnila sam joj daje došao zbog pisanja nekog seminarskog rada i da mu je potreban mir i tišina. Nigdje neće izlaziti dok rad ne završi.

⁸² Julija Marić, studentica medicine, je pripadala grupi naprednih studenata. Sada dr. Julija Marić-Govezdenović.

⁸³ Početkom 1935. policija je u studentskoj menzi i na Pravnom fakultetu u Beogradu pobapsila u dva maha studente koje je smatrala kolovodama bunta na univerzitetu. Napravila je za njih logor u Višegradu. Tamo su bili podvrgnuti maltretiranju i strahovitom mučenju. Pušteni su tek krajem aprila.

Ja sam se preselila kod Bore i Mice, ali svaki dan sam dolazila u svoj stan. Donosila sam Kosti hranu i sve troškove plaćala.

Sjećam se, tih dana, kod Koste su dolazili: Krleža, Duka Cvijić, August Cesarec i još mnogi kojima više imena ne pamtim. Sa svima njima sam se tada poznavala. Kuvala sam im kafu, čašćavala. Bila sam mlada, kao i oni svi. Sviđali su mi se što su posvetili svoj život za bolju budućnost svoje zemlje i nijesu traćili vrijeme u lumpovanju. Jednog dana ga nisam zatekla u stanu — konspiracija!

Kasnije, kada je već bio u Beču, slao mi je pozdrave preko Fredija Bergmana. Ne znam šta je Fredi radio i koju je funkciju imao. I on se krio kod nas u Cavtatu kad god mu je prijetila opasnost od hapšenja. Maček je predao ustašama sve političke zatvorenike. Nedavno sam čula da su Fredija uhvatili u Zagrebu, negdje aprila prošle godine. Strijeljali su ga skupa s nekolicinom drugova - istaknutih komunista, u Dotršćini kraj Maksimira.⁸⁴ Njegova žena, dr Braina pos, bila je negdje iz tvojih krajeva. Čini mi se iz Rige-Letonija'. O toj ženi su se pričale legende. Negdje 1937. bila je uhvaćena u Boki prilikom neke provale. Bila je optužena daje kurir Centralnog komiteta i da je pomogla organizaciju prebacivanja brodom grupe dobrovoljaca za Španiju. U Beogradu je bio veliki proces povodom toga. Znam da se ona izvanredno držala i njen branilac Vlado Simić bio je kao što ponekad samo na filmovima možeš vidjeti. Povodom tog suđenja dr. Braini stigli su protesti iz cijelog svijeta. Razna ljekarska društva su garantovala za nju i sva svjetska štampa je o tome pisala. Na kraju, zbog „nedostatka dokaza“, nijesu je osudili no su je pravo iz sudnice s pratnjom odveli na aerodrom i protjerali iz naše zemlje u Prag. Ko bi ti sve sada nabrojao koga sve poznajem i ko nam je sve dolazio.

⁸⁴ Tada su strijeljani (9. VII 1941.): Božidar Adžija, star 50 godina, novinar, Ognjen Priča, star 41 godinu, profesor, dr Ivo Kun, star 38 godina, advokat, Zvonko Richtman, inž. star 39 godina, profesor Tehničkog fakulteta, Ivan Korski, star 32 godine, službenik, Viktor Rosenzweig, star 27 godina, apsolvent agronomije, Sigismund Kraus, star 31 godinu, službenik, Otokar Keršovani, star 32 godine, novinar, Simo Crnogorac, star 40 godina, radnik i Alfred Bergman, star 39 godina, službenik.

Ali, to je prošlost. Sada moramo gledati da iz ovog pakla dostojanstveno izvučemo glave.

U našoj velikoj zajedničkoj ćeliji u „Kazbeku“, većina žena je sa sela. Taoci zbog sinova, muževa, braće, vjerenika, koji se nalaze u partizanima.

Jedna žena, srednjih godina, biće zbog slabe ishrane, uzbuđenja ili klimaksa, stalno je krvarila. Primijetile smo, prilikom naših izlazaka u dvorište kako je jedan stražar-karabinjer posmatra. I ona je to primijetila pa se krije iza nas. Krv joj curi niz noge i ostaju tragovi za njom . . . Jadnica nema nikakvog zaštinog sredstva niti joj ko može pomoći. Sva je skrušena.

Završilo se vrijeme „šetnje na čistom vazduhu“, a i karabinjerima je došla smjena. Ne prođe ni pola sata, evo taj isti stražar, ovoga puta bez gornjeg dijela uniforme, u samoj majici. Prilazi našem prozorčetu, osloni se na rešetke i prstom pokazuje na nesretnicu da mu priđe. Ona se uplašena približila, a on joj je brzo pružio zamotuljak i odmah se udaljio. U zamotuljku: dva para muških gaćica i paket vate. Ženi se lice ozari, a nama ostalima ote se iz usta prijatan uzdah.

—Ima i među njima ljudi — dobaci jedna iz ugla.

Dok druga, iz ugla dodade:

—Biće se sjetio svoje majke ...

Jednog jutra, kada smo se umivale u dvorištu „Kazbeka“ (česma je bila pored kanti za đubre), primijetila sam da nešto meni poznato viri iz đubrišta. Izvukla sam jedan nazuvak. Odmah sam prepoznala da je to lijepi šareni šumski nazuvak Dragice Pravice. Uzela sam grančicu i dalje čeprkala. Pronašla sam i drugi. Oprala sam ih na brzinu i osušila na prozorčetu s rešetkama.⁸⁵

Prošla je nedjelja dana. Nepoznato lice je predalo stražarima za Spasoja odijelo, košulju, veš i cipele, a za mene žensku robu i veš. Karabinjerima u komandi je to bilo sumnjivo. Ispitali su zatvo- renice i jedna je izdala Dadu da se preko termos a dopisuje. Dadi

⁸⁵ Kasnije na Prevlaci sam to predala Dragičinoj sestri Danici.

su odmah naredili da se spremi, jer će biti premještena iz „Kazbeka“ u stroži zatvor, u tvrđavu Lovrijenac.

Brzo je spakovala svoje stvari. Ja sam je samo izdaleka gledala. Jedva sam se uzdržala da ne zajecam i da se izdam pred ostalim zatvorenicama. A Dada nije ni pogledala u mom pravcu. Umjelaje da se uzdrži, samo da bi sačuvala konspiraciju.

POGIBIJA

Osvanulo je jutro 21.jula. Oko 9 sati sam primijetila daje dosta cokula prošlo pored mog prozorčeta. Uznemirila sam se. Odjednom dolaze dva karabinjera s puškama i izvode Spasoja. Kada bi vodili na saslušanje, obično bi samo jedan došao bez puške. Očekujem, sada će i mene. Ali niko ne dolazi...

Sjutradan su odveli sve ostale žene iz „Kazbeka“. Ostale smo samo Katica Gluhajić i ja u desnoj polovini tog groznog podruma. U drugoj zgradi, u nekom sobičku, nalazila se zatvorenica Anka Nazečić, žena profesora Salka Nazečića. Nju sam viđala samo za vrijeme kratkih izlazaka u dvorište. Bilo nam je neobično. Katica je očekivala puštanje kući. Jako je brinula za svoju djecu. A ja sam naslućivala zlo. Noću sam sanjala grozne snove. Danju sam stalno virila iza rešetaka i brojala koliko pari cokula prolazi dvorištem od kapije do kancelarije. Bolovi u leđima nijesu prestajali.

Kad, evo, dolazi ridi tumač. Nešto je vrlo blag. Vrlo učtivo mi kaže da pođem s njim. Ne vodi me uz stepenice u kancelariju gdje ispituju, no desno u neku drugu sobu. Spasoje sa karabinjerima stoji nasred sobe. Blijed je u licu. Ispitivački ga gledam i naslućujem. On tiho priča i gladi mi kosu ...

— Ti ćeš živjeti. Onaj Talijan kome si previjala ruku, kao zarobljeniku, spasao te. Rekao je da si pješačila po snijegu 10 km do Konjskog da bi ga spasla, a to oni cijene. Mene vraćaju četnicima. Budi hrabra. Nemoj da plačeš ...

Tumač je potvrdno klimao glavom.

—Osvetićeš me. Naši će pobijediti... .

Počela sam jecati i vikati tumaču razne besmislice, kao:

— Nemojte ga dati četnicima. Oni će mu kosti lomiti, mučiti i ubiti kao Dragicu, Rada i Steva i još mnoge . . . Hoću i ja da idem ...

Začudo, tumač je bio neobično blag i samo me tješio.

— Neće mu četnici ništa učiniti. On je omiljena ličnost u svome kraju i veliko je pleme Spaića. Prije bi oni vas ubili. Oni vas uporno traže, ali mi ne damo. Mi ćemo zasada vas u logor, a docnije, prvom prilikom, vrat ćemo vas u domovinu Litvaniju. Tamo su sada naši saveznici, Nijemci ...

Ja sam se uhvatila za Spasoja i jecala dalje a on mi je brisao suze novom maramicom koju mu je profesor Salko Nazečić dao pred odlazak.

Na kraju je tumač rekao da je samo bila njegova dobra volja što je udovoljio Spasojevoj molbi da se pozdravimo i da više nema vremena. *

Ja sam Spasiju govorila na francuskom neka pokuša da mi pošalje po pratnji pisamce ili ugovoreni znak da bih znala da li ide na strijeljanje ili na mučenje kod četnika u Ljubomir.

- Dobro — šapatom mi je odgovorio. Ako vidim da me vode na strijeljanje, naći ću načina da ti vratim ovu maramicu. Maramica će biti znak da me niko više ne muči...

Stražari su me otrgli od njega. Stavili su mu lisice. Jecala sam u sav glas dok me je tumač vodio natrag u ćeliju.

Kada sam ostala u podrumu, tek onda sam dobila lude napade. Urlala sam i plakala.

Većina Talijana su u suštini blagi ljudi. Teško podnose tuđi plač. Stražari su bili snuždeni, a i oni gore, u kancelarijama. Moj plač im je smetao da rade.

Drugovi u susjednoj ćeliji su ćutali.

Uskoro su Talijani doveli Anku Nazečić da bude sa mnom da me smiri. Ali to nije pomoglo. Poslije su dozvolili i profesoru Salku da bude s nama. Anka je govorila talijanski. Majka joj je Talijanka. Zbog toga su Talijani prema njoj imali poseban odnos. Ona je pokušala da me tješi, ali je i sama stalno plakala.

Ostalo mi je u sjećanju iz tih dana lice jednog talijanskog pukovnika. Ličio je na kralja Emanuela, nešto deblji. Došao je u ćeliju i pružio mi pomorandžu. Ja sam je zgrabila i bacila je na njega uz glasnu viku. On je tiho izišao bez riječi. Anka se bila uplašila za mene. Niko me nije zbog toga kaznio. Daje bio Nijemac, sigurno bi me ubio na licu mjesta.

Sve vrijeme sam vikala i tražila da hoću da znam gdje su odveli Spasoja. Vratne žile su mi nabrekle, ali bila sam svjesna da je moje jaukanje jedino moje oružje da nešto postignem, ukoliko se uopšte može bilo šta postići. Vikom i kuknjavom stvarala sam nelagodnu atmosferu za rad u susjednim kancelarijama.⁸⁶ Oni su puštali radio, ali moj glas je nadjačao i tu njihovu muziku.

Negdje poslije podne, ugledala sam opet kroz rešetke više pari cokula. Vraćali su se stražari koji su Spasoja pratili. Napregnula sam posljednju snagu da mi grlo izdrži ...

Jedne cokule su stale kod mog prozorčeta. Tek kada se sagnuo, vidjela sam lice mladića od 18 do 19 godina u uniformi karabinjera. Blago je rekao na talijanskom:

-Nemojte plakati. Vaš muž vas je pozdravio i evo poslao ovu maramicu.

Počela sam čupati kosu i vikati:

- Neka kaže mjesto gdje su ga strijeljali.

Ni Anka ni Salko isprva nijesu shvatili smisao mojih riječi. Tek kada sam im objasnila da je ova maramica naš dogovoreni znak i Anka ga je molećivim glasom pitala za mjesto gdje je Spasoje strijeljan.

U početku se mladi stražar branio da ne zna ništa i bio je zbunjeno. Mi smo dalje žustro insistirali i obećala sam da ću prestati s jaukanjem i vikom ako kaže. Anka mu je objasnila daje ova maramica naš dogovoreni znak i da sada znam da je strijeljan.

Na kraju je mladi Talijan popustio i ispričao ovo što mi je Anka prevela:

- Odveli su ga samog u Trebinje. U trebinjskom zatvoru su ga priključili još desetorici zatvorenika — partizana.⁸⁷

Uz talijanske karabinjere, pridružila se jedna grupa četničkih stražara. Svi zatvorenici su bili vezani lancima. Četnici su nekolicini stavili fesove na glave da ih narod ne bi prepoznao. Vozili

⁸⁶ Kasnije su mi pričali da se moja vika čula i izvan kapije „Kazbeka“, te su se prolaznici zaustavljali.

⁸⁷ Iz Zubaca su bili: Vico R. Milo (31 g.), komadir čete u II. udarnom hercegovačkom bataljonu. Član KPJ. Kod četnika u zatvoru mučen i zlostavljan, pa onda predan Talijanima. Vico L. Stojan (19 g.), skojevac, borac u bataljonu „Luka Vukalović“. Zarobljen od četnika i predan Talijanima.

su ih kamionom i nekoliko puta mijenjali pravac da bi zavarali trag... Onda su ih odveli u šumicu blizu sela Mosko⁷³ (na putu između Bileće i Trebinja). Tu ih je čekala veća grupa naoružanih četnika. Četnici su bili izvrsioci strijeljanja a Talijani su prisustvovali kao posmatrači.

Istog dana, samo jedan sat kasnije, povelu su luksuznim autom iz trebinjskog zatvora za Mosko samog vezanog Miloša Kisina.⁸⁸ Da li ga je neko htio spasiti, pa ga nije poveo skupa s ostalima ili su ga zaboravili povesti? I Miloša su isti dželiti ubili jedno tridesetak metara dalje od prve grupe.

Mladi Talijan više ništa nije znao da kaže.

Prestala sam da jaučem jer su moje glasne žice otkazale.

Te noći i narednog dana više nijesam mogla ni plakati niti govoriti. Ni sa Ankom. Ujutru je nepoznato lice predalo stražaru na kapiji paketić za mene i odmah se izgubilo. U paketiću je bila crna haljina. Stražar i komanda su bili zapanjeni, otkud se već u gradu zna da je Spasoje Spaić ubijen i ko mi to šalje crnu haljinu.

Vukalović D. Rade (23 g.), komadir čete u bataljonu „Luka Vukalović“, član KPJ. Zarobljen od četnika i predan Talijanima. Vučurević V. Veljko (23 g.), zamjenik komesara čete u 11. udarnom bataljonu. Član KPJ. Ranjen u bici na Borču, uspio da pobjegne iz bolnice ispred četnika. Oni su ga uhvatili, držali u zatvoru i onda predali Talijanima. Kisin J. Spaso (21 g.), komesar u 11. udarnom bataljonu. Član KPJ. Ranjen u bici na Borču. Zarobljen od četnika i predan Talijanima. Krčum B. Tomo (24 g.), član KPJ i član Opštinskog i Sreskog komiteta SKOJ-a za Trebinje. Zarobljen od četnika i predan Talijanima. Ratković P. Gojko (32 g.), zamjenik komandira čete u II. udarnom bataljonu. Član KPJ. Zarobljen od četnika i predan Talijanima.

Iz Lastve: Gobović P. Mićo (30 g.), član KPJ od 1939. Komandant mjesta Lastve. Zarobljen od četnika i predan Talijanima. Gobović M. Drago (17 g.), član Opšt. komiteta SKOJ-a u Lastvi. Zarobljen od četnika i predan Talijanima. Šegrt S. Veljko (18 g.), član Opšt. komiteta SKOJ-a u Lastvi. Zarobljen od četnika i predan Talijanima.

⁸⁷⁰ Na Moskvu su strijeljani: Vico R. Milo, Vico L. Stojan, Vukalović D. Rade, Vučurević V. Veljko, Kisin J. Spaso, Kisin K. Miloš, Krčum B. Tomo, Gobović P. Mićo, Gobović M. Drago, Ratković P. Gojko, Šegrt S. Veljko.

⁸⁸ Kisin K. Miloš (23 g.), zamjenik komesara bataljona „Luka Vukalović“, član KPJ. zarobljen od četnika i predan Talijanima.

Nijesu ni pokušavali mene da ispituju. U stvari nijesam ni ja znala ko mi šalje crnu haljinu. Ali ovaj čin mi je ulio hrabrosti da ipak imamo van ovih zidova drugove koji bdiju i misle na nas ...⁸⁹

Narednih dana sam samo ćutala. Mislila sam da će otok na mojim vratnim žilama ostati trajno.

Jedno večer čula sam komešanje u muškoj ćeliji i među stražarima. Stigla su kola hitne pomoći. Onesviješćenog Pjera Grubišića odnijeli su u bolnicu.

U LOVRJENCU

Poslije nekoliko dana su me preveli u zatvor „Lovrijenac“. Kada sam se našla opet s Dadom, pala sam joj u naručje i počela da jecam. Opet mi se glas povratio. Više nijesam mogla ni od koga da krijem da se poznajemo, niti je Dada krila. Dada je plakala i sve žene u ćeliji su plakale sa nama. Stražar je lupao na vrata i vikao da prestanemo, ali niko ga nije slušao.

Odjednom otvoriše se vrata. Upravnik zatvora sa dva stražara. Ljutito je saopštio da smo zbog toga što smo plakale i remetile mir, kažnjene. Nećemo cio dan dobiti hranu.

Žene su se učutale i nas dvije smo dalje tiho jecale. Kako je odmicao dan i glad je više stezala, neke žene su bile sve nervoznije i ljuće na nas dvije. Neke su nas počele psovati što zbog nas i one moraju da gladuju cio dan.

I narednih dana, čim bi nas dvije počele da plačemo, žene bi na nas vikale: „Ćutite, umrijećemo sve od gladi zbog vas...“

Tih dana u Lovrijencu je bilo oko 35 žena sa Korčule, Hvara, Pelješca. Sve su to bile žene čiji su muževi bili u partizanima. U jednom kraju ćelije sjedjele su na kamenom podu sve skupa. Često su tiho pjevale pjesme. Stihove su samo u toku pjevanja sastavljale. Jedna od njih, Domina Gugić iz Račišta sa Korčule, bila je prava Pjesnikinja. Napisala je veliku poemu koju je nazvala „Pjesma interniranih“.

⁸⁹ Haljinu je poslala Anka Prosenica.

Prvih dana njihovog boravka u Lovrijencu, ove žene prosto su se topile od gladi jer nijesu imale nikoga ko bi im slao hranu.

... U pržunu slaba nam je hrana
Hrana znate što je pržunjera
Bar to vama pisati ne treba . .

Onda je dubrovačka organizacija svaki dan počela da šalje hranu za njih.⁹⁰ Anka im je to dijelila na jednake dijelove. Svakoj bi pripala jedna ili dvije kašike, ali i to je značilo:

. . . Ljudi dobri nama pomoć daju
I od svoga nama dijele hranu -
To doktorova Dada za nas prima
Anka poslije podili nam svima ...

Dada je znala da će nju uskoro voditi za Šibenik na suđenje i nadala se da će biti oslobođena. Njen muž dr. Vlaho je uzeo dobrog advokata u Šibeniku i uspio neke sudije da potplati. Od dubrovačkih advokata nijedan se nije htio prihvatiti da je brani.

U nadi da će Dada uskoro izići na slobodu, Domina joj je dala svoje stihove da sačuva.⁹¹

Meni je Dada obećavala, čim se oslobodi, da će sve učiniti da mi olakša život u zatvoru i da me izbavi. Čvrsto sam vjerovala u njene riječi i to mi je dalo snagu da istrajem.

PJEROVA SMRT

U mušku ćeliju Lovrijenca uskoro su doveli dr. Petra Grubišića. On je poslije Spasojeve pogibije uspio da se dočepa bolnice. Ali omladinci Nikola Vukušić i Aleksa Prizmić nijesu uspjeli da ga ukradu. Bili su pohvatani. Student Nikola Vukušić je ubijen, a

⁹⁰ Hranu su slali na Dadino ime.

⁹¹ Dada je krijući stihove iznijela iz zatvora i sačuvala. Poslije rata ih je predala Domini.

Aleksa Prizmić je otišao na robiju.⁹² Pošto se njegovo planirano bjekstvo iz bolnice tako tragično završilo, više nije bilo nade za njegovo spasenje.

U žensku ćeliju je dovedena Pjerova drugarica Milka sa dvogodišnjim sinčićem Mišom. Milka je došla s djetetom u Dubrovnik da bi organizovala Pjerovo bjekstvo iz bolnice. Smjestila se u kuću svojih drugova i prijatelja, porodice Radeljević. Kuća Radeljevića je već odavno bila kompromitovana kao komunistička. Bruno Radeljević, kao predratni komunista strijeljan je u Jasenovcu. Kćerka Marija, studentkinja, strijeljana je u Trpnju (Pelješac) - na rivi. Junački se držala i pred samo strijeljanje je uzviknula svojim dželatima „Ubijte me, zvijeri - Smrt fašizmu!“ i mlađa kćerka, Anuška, učenica, ubijena je na Pelješcu jer nije htjela da izda gdje joj se nalazi sestra. Zbog svega toga, kuća Radeljevića je stalno bila pod prismotrom te je Milka brzo otkrivena. Računalo se kad je majka s djetetom, niko neće posumnjati i neće je dirati. Ali fašisti i ustaše nisu bili ni humani niti sentimentalni prema majkama s djecom.

Mali Mišo je imao velike plave oči i plavu kovrdžavu kosu. Bio je vrlo lijepo dijete. Sve zatvorenice su ga voljele. On je tu imao drugaricu za igru, svoju vršnjakinju Hidu Čamparu. I ona je bila zatočenik Lovrijenca skupa sa svojom majkom Masnom. Hidin otac je bio u partizanima a majka Hasna je očekivala dijete.⁹³

Djeca su bila željna sunca i čistog vazduha. Čim bi koji stražar otvorio vrata ženske ćelije, djeca bi potrčala prema sunčanom dvorištu. Ali stražari bi ih odmah grubo ubacili natrag u ćeliju. Onda bi djeca plakala.

- Zar su im i ova mala dječica opasna — gundale bi zatvorenice.

Jednog jutra je jedan od stražara donio malome Miši jedan grozd rekavši:

— Ovo ti je tvoj otac poslao. Možda je to posljednji put što nešto primaš od njega.

⁹² Aleksa Prizmić se poslije rata vratio s robije.

⁹³ Mala Hida je odvedena s majkom u logor na Prevlaku. Tamo je Hasna rodila drugo dijete - sina.

To poslijepodne pustili su Milku i maloga Mišu u dvorište da se sastanu sa Pjerom. Dugo su pričali. Stražari im nijesu smetali. Mali Mišo je trčao po dvorištu i bio veseo što je na suncu.

Poslije podne Milku su vratili u ćeliju. Bila je tužna i ništa nije govorila. Miša joj je zaspao u naručju i ona je legla držeći ga.

Sjutradan ujutru je jedan stražar predao Milki Pjerov ručni sat rekavši.

- Muž vam je to poslao. On je otišao na daleki put...

NA PREVLACI

Iz Lovrijenca su me odveli u logor na Prevlaku. Poluostrvo skoro nepošumljeno. Nigdje sjenke. Tako je u mojim očima izgledalo. Tu nema kamenih zidova. Samo bodljikava žica okružuje poveći četvrtasti teren na morskoj obali. Stražarnice sa izvidnicama i s mitraljezima nalaze se na svim ćoškovima. Naoružani stražari šetaju s druge strane bodljikave žice. Unutar logora ima nekoliko baraka. S lijeve strane od kapije nalazi se kuhinja. Do nje je ambulanta. U sredini je veliki prazan prostor. Tu se logorašice skupljaju radi primanja hrane ili radi prozivke. Ovaj logor namijenjen je samo za žene — iz Hercegovine, Dalmacije i drugih krajeva. Za Bokeljke i manji broj muškaraca postoje drugi, zasebni logori, na istom ovom poluostrvu.

Stravično prijeteci djeluje tamnosiva tvrđava na grebenastom ostrvu Mamula. Sa Prevlake ostrvo i tvrđava Mamula odlično se vide i blizu su. Izgleda kao da je Mamula iznikla na hridinama samog mora i da oko nje nema ni metra zemlje na koju bi se moglo kročiti. Tu su smješteni muškarci.

Nenaviknuta na svjež vazduh i toliku svjetlost, moram da žmurim. Unutar logora žene se slobodno, skoro neograničeno, kreću. Poslije onih grozota, kod četnika na Grabu, u trebinjskom zatvoru, Kazbeku i u Lovrijencu — u prvi mah logor Prevlaka nije mi djelovao strašno.

Tuga i bol ublaženi su susretom sa Radojkom Krčmar i Fatimom Tikvinom, omladinkama iz Mostara s kojima sam se prije nepuna tri mjeseca sprijateljila na savjetovanju AFŽ-a, u Zagori.

Čim su me ugledale, odmah su me odvele u „svoju“ sobu gdje su živjele u kolektivu sa još nekoliko drugarica iz Mostara.⁹⁴

Čude se moje sobne drugarice što mi se ne jede. U Lovrijencu nijesam izglednija. One već odavno oskudijevaju u hrani, a izvana još nije dozvoljeno primanje paketa. Ubrzo je glad raširila svoja krila. Najgore, velika oskudica u vodi. Voda se dovozi u cisternama. Dijeli se svakoj u vojničkoj porciji. To je za cio dan, za piće, umivanje i pranje. Na ovoj sunčanoj žegi — to je užasno. Kada ujutru stiže cisterna s vodom, oko nje je uvijek gužva i svađa. Sve se guraju da bi što prije ugrabile ovu dragocjenu tečnost i još koju porciju prošvercovale. Često se u tom grabežu posvađaju najbolje prijateljice, pa se po koja porcija vode i prospe. Jedini je spas kiša. Ali tu su rijetke kiše u augustu mjesecu. U očekivanju kiše uvijek stoje u pripravnosti sve moguće kutije od konzervi, veće i manje.

Ubrzo je dozvoljeno primanje paketa jednom mjesečno. Dada je održala riječ. Po povratku iz Šibenika postala je još aktivnija u radu za NOB. Slala je u logor Hasni Čampari opremu za novorođenče. U logor je slala pakete hrane ne samo meni.⁹⁵

U svakom paketu, poslatom meni, vješto je umjela da mi dostavi koju riječ i vijest, što nikakva cenzura nije mogla otkriti.

Sa Prevlake su mi ostale u nezaboravnoj uspomeni nekolike drugarice koje davno više nijesu među nama.

DRUGARICE

Radojka Krčmar, osamnaestogodišnja učenica gimnazije iz Mostara. U logoru smo bile nerazdvojne i skupa smo zagrljene spavale na podu pod istim ćebetom. Zašto smo je svi u sobi zvali Baja, ne mogu da se sjetim. Valjda zato što je bila najmlađa.

Radojka je bila malog rasta kao i ja. Imala je divne zelenosive oči i guste trepavice, crnu lijepu kosu i bijeli ten sa simpatičnim

⁹⁴ Nadida Nuri Hodžić, Fatima Đinović i njena svekrva Đuisa, Dragica Rašo, Hilda Mrgan.

⁹⁵ U muzeju u Trebinju ima puno pisama i dopisnica koje su logorašice Pisale Dadi. Svima je isti sadržaj: zahvaljuju se na poslatim paketima.

sitnim pjegicama po nosu. Kada bismo nas dvije šetale skupa, bile smo različite. Ali kada bi nas sa strane odvojeno vidjeli, mnogi bi nas zamjenjivali. Radojka je bila življa, govorljivija, žustrija i veselija od mene. Bila je vrlo načitana i zrelo razmišljala o raznim problemima, kao da joj je tridesetak godina.

Do tada iz njene porodice sam samo nju poznavala. Ali iz Radojkinih priča sam odlično upoznala njenu majku, apotekaricu Lujzu, njenog oca pok. pukovnika Stijepa, Varaždinca, brata Batu, mlađu sestru Peku, ujaka Fredija, ujnu Brainu Fos, o kojima sam već u „Kazbeku“ čula od Dade. Puno mi je pričala o svojoj tetki Berti Bergman, poznatom pedijatru u Mostaru, ubijenoj od ustaša, tetki Mici Kon, profesoru, teći, rođakama, drugaricama i drugovima, profesorima gimnazije i njenom voljenom dečku Ranku Mihiću, koji je nedavno poginuo u partizanima. Nije bilo dana a da mi nešto o svom Ranku nije ispričala. Naučila sam od nje i pjesmice da pjevam sa zagorskim narječjem.

Kada bi Radojka govorila o svojoj gimnaziji, često je spominjala razrednog starješinu, profesora Danila Vukajlovića. Ko zna gdje li se sada nalazi i da li je živ.

— Kako smo voljeli našeg profu Danila, a i poštovali smo ga. Bio je pravi drug s nama — govorila je Radojka.

— Išli smo skupa s njim iz Mostara — u partizane.

S nama u sobi i kolektivu nalazi se drugarica profesora Vukajlovića, profesorka Jelka. Ona je porijeklom iz Šibenika i jedina zna tečno da govori talijanski.

I Radojka je slično poznavala cijelu moju porodicu: oca, majku, sestru, djeda, babu, strica iz Norveške sa njegovom porodicom, svih pet ujaka i ujni s njihovom djecom, tetke, teče, sve ostale rođake i mnogobrojne školske drugarice i drugove iz Litve, Norveške, Pariza i ratne drugarice iz Zubaca.

Radojka je bila puna životnog poleta. Bila je hrabro otvorena. Umjela je istog trenutka da sa gordošću odvrati talijanskom oficiru:

— Nijesam pošla u partizane zbog dečka, nego da se borim protiv okupatora.

Ili:

— Niko vas nije zvao da dođete u našu zemlju. Mrzim vas jer ste nas porobili. I vi biste nas isto tako mrzili ako bismo došli kod vas da vas okupiramo. — I to bi sve izgovorila tečno na talijanskom. Kako li je brzo naučila jezik. Kada bi joj koja riječ nedostajala, upitala bi svoju profesorku Jelku.

Zbog takvih i sličnih njenih izjava, često je kažnjavana samicom. Desilo se nekoliko puta da su mene umjesto nje odveli jer bi nas zamjenjivah.

Osamnaestogodišnja Ljubica Mićunović iz Lastve bila je ruмена i zdrava seljančica, sa divnim, kao biseri, zubima. Čedna. Pravi anđeo. Bistra i željna znanja. Iako tako mlada, mnoge starije su je poštovala. Svi su Ljubicu voljeli. Bile smo privržene jedna drugoj. Poznavale smo se još iz Zubaca, kada smo tamo imali našu slobodnu teritoriju.⁹⁶

DOBRA VIJEST

Bez vode i slabo hranjene, mnoge žene su se razboljele. Još je teže sa malom djecom. Njihova krhka tijela tope se i gase kao svijeće.

Januar mjesec je bio pun kiša. To nam je dobro došlo, te smo se malo oprale i očistile kišnicom.

Stara baka Mordin,^{96c} iskrivljena, pogrbljena i skorčana od teškog života, sa dalmatinskog kamenjara, od jutra do mraka pere rub-

⁹⁶ Nakon godinu dana, kada sam ponovo bila u partizanima i iznenada se u Crnoj Gori našla s Dragicom Ratković, ispričala mi je o našim zajedničkim drugaricama iz logora. Nekoliko mjeseci kasnije, Fatima Tikvina mi je još detaljnije sve opisala.

Po kapitulaciji Italije, moje su se drugarice sa Prevlake priključile slovenačkim partizanima. Bile su u sastavu XIV. divizije. Radojka Krčmar - naša vesela Baja, tragično je izgubila život 17. decembra 1943. kod mjesta Rakitnica.

Za vrijeme jedne borbe s Nijemcima, bila je lakše ranjena u nogu. Dok je trajala borba, naši su nastupali i odstupali nekoliko puta. Na Radojkinu molbu, drugovi su je sakrili u nekoj šumici. Kada se borba završila i naši ponovo zauzeli selo, pošli su da prihvate Radojku. Našli su je ubijenu.

- I dobra naša Ljubica Mićunović - pravi anđeo, poginula je u borbi sa Nijemcima, završila mi je priču Dragica Ratković.

^{96b} Majka narodnog heroja Ivana Mordina Crnog sa Pelješca.

lje logoraša-muškaraca. Nema sapuna. Ona svakog dana uzima lug iz kuhinje. Iskuvava ga u vodi kišnici, te sa tom vodom - zvanom liksija - pere.

Kako su joj logoraši dodavali svoj prljavi veš, a ona njima isti čist vraćala - ostala je njihova tajna.

Druga starica, Đulsa Đinović iz naše ćelije, redovno je klanjala nekoliko puta dnevno. Tada bismo mi ostale izišle napolje da joj ne smetamo. Ona je govorila da se moli za sve nas, za sve partizane i za našu pobjedu. Vjerovala smo u njena iskrena osjećanja.

Početak februara. U logoru je prava uzbuna. Karabinjeri tjeraju da se brzo čisti logor. Navodno dolazi komisija, na čelu s generalom, da vidi stanje logora.

Podne. Tek što su nam podijelili dnevno sljedovanje hljeba. Neke žene, uzdržljivije, stavljaju taj skupocjeni komadić u džep, ali većina ga se oslobodi u dva zalogaja ...

Komisija zaista stiže. General srednjih godina uz brojnu pratnju. Svi su nakićeni, namirisani, utegnuti. Kosa im se sija od prekomjernog briljantina. Sve logorašice su poredane u krugu logora. I bolesne su se morale dići. Jelka je ispred nas.

General obilazi barake i onda krug. Jedva čekamo da napusti logor i da prođe napetost.

Ali, evo Jelke. Prilazi generalu. Vadi iz džepa svoje dnevno sljedovanje hljeba i kaže:

— Gospodine generale, u logoru je velika glad. Dječica (bambini) nam umiru od gladi. Evo, vidite, to je naše dnevno sljedovanje hljeba. Zašto nam barem ne pustite djecu iz logora? Šta su vam ona kriva?

General, s grimasom negodovanja na licu, pogleda Jelku, pa hljeb i ljutito odgovori:

— Dobro vi ovdje živite. Cio naš talijanski narod dobija toliko sljedovanje hljeba.

Brzim koracima, general produži prema kapiji i njegova svita za njim. Ali, Jelka ne miruje. Nije zadovoljna ovim odgovorom. Prati generala hitrim korakom i odlučno dodaje:

— Baš ste mi neka sila kada sa ovoliko hljeba vodite rat. Vidi se da vam pobjeda ne gine!

General se više nije okretao.

Ne prođe ni pola sata, dođoše dva karabinjera po Jelku. General je naredio daje vode u samicu.

Znamo dobro kakva je to samica. Prljava rupa, puna nečistoće i smrada. Tamo ne daju ni hrane ni vode. Jelku odvođe, a mi joj trpamo u džepove suhe smokve, da joj se nađu. Ove smokve, iz paketa Radojkine mame Lujze, čuvale smo kao rezervu za slične nevolje.

Ode Jelka. Ostadosmo tužne. Razgovaramo i brinemo koliko li će je tamo držati i koliko će se napatiti!

Još se nije spustio mrak, kad evo Jelke u pratnji jednog vojnika — stražara. Uzbudena je i vesela. Posjedale smo po podu oko nje. Ona uzima riječ:

— Zaista su me odveli u onu groznu, napuštenu štalu. Tamo je bilo hladno i puno govana. Iako sam dobro ogladnila, sve mi se gadilo. Možete zamisliti kako mi je bilo kad ni ove divne smokve nijesam mogla u onom smradu ni pipnuti. Onaj vojnik, koji me je dovde dopratio, bio je na straži i čuvao me u štali. Čim se čulo da su automobili s komisijom napustili Prevlaku, stražar je otvorio samicu i rekao:

— Hajde, izlazi, vrati se u logor. STALJINGRAD JE JUČER OSLOBOĐEN. Švabe su do nogu potučene. Uskoro ćemo se i mi i vi vratiti svojim kućama.

Kako su vijesti sa frontova kod nas u logor vrlo rijetko prodirale, ova vijest je za nas bila neočekivana sreća. Tuga se pretvorila u radost. Počele smo pjevati na sav glas. Neke logorašice su mislile da smo poludjele. Ali, vijest o oslobođenju Staljingrada se brzo širila po logoru.

Uskoro poslije ovoga došlo je naređenje da se djeca puste iz logora.

PISMO SAVI

Dovali su Vuku Šakotić i Desu Miljanović. Desu nijesam poznavala odranije, dok sam prema Vuki, još otprije gajila simpatije i poštovanje. kao prema starijem revolucioneru i borcu.

Sada, kada sam Vuku ugledala, bila je još sitnija. Sva pogrbljena. Za kratko vrijeme se jako promijenila i oslabila.

Odmah su na moj prijedlog drugarice iz našeg kolektiva Vuku prihvatile da bude s nama. Desa je pošla u drugu baraku gdje su bile sestre Aleksić, takođe majka i sestre braće Krunić - njene poznanice iz Trebinja.

Tih nekoliko dana Vuka i ja se nijesmo razdvajale. Vuka mi je stalno govorila da će je strijeljati, ah da se ona ne boji smrti. Teže od smrti joj pada saznanje da će do Save stići glasovi o njenom kukavičkom držanju za vrijeme saslušanja u Lastvi. Sa gorčinom i suzama pričala mi je daje posrijedi bila četnička smicalica na koju su neki skojevci i omladinci nasjeli i povjeravah. Tvrdila je da ona nikoga i ništa nije izdala, niti išta slično potpisala. Četnici su napisah sami što su htjeli i falsifikovali njen potpis. Skojevcima su to pokazivah i tvrdili da je to ona potpisala. Govorili su im:

— Kad je učiteljica — stari član Partije sve ispričala, zašto vi da čutite i gubite svoj mladi život...

Tako je iz dana u dan, iz noći u noć Vuka meni jedno te isto pričala, preklinjući me da poslije njene pogibije ispričam Savi istinu. Jedino što ju je tištalo bilo je da se Sava ne razočara u nju. Sava Kovačević mora da sazna da je ona do kraja života ostala postojana.

— A odakle si tako sigurna da ću ja tebe preživjeti? — govorila sam Vuki.

— Četnici uporno traže da me Talijani njima vrate. Svake noći, kada po hodniku počinju da lupaju njihove cokule i da zveckaju ključevi, kad nas baterijama osvjetljavaju na spavanju, preživljavam strah da su došli po mene, da me vode četnicima. Šta je Talijane više briga za moj život negoli za tvoj ...

— Ne, ti ćeš živjeti i uživaćeš u slobodi. Sigurna sam — govorila je Vuka ...

— Tako mi je i Dragica Pravica govorila — odvrtila bih ja.

— Odakle vam takva predviđanja? Nikada se ne zna ko će prije, ni u miru ni u ratu.

Poslije nekoliko dana, Vuka je tražila hartiju i olovku. Ispružila se na pod potbuške i prilegla da piše Savi pismo. Pisala je dugo i polako. Kada je završila, pružila gaje meni, ovim riječima:

—Preklinjem te da ovo pismo predaš Savi u ruke.

- Dobro, pretpostavimo da ću preživjeti ovaj logor i rat. Ali šta ako Savu ne nađem među živima? — upitala sam je.

- Nemoguće je da Savu ne nađeš među živima, ali ako bi se i to desilo, onda pismo uništi — odgovorila je Vuka.

Uz njeno učešće, zavijala sam pismo koliko se moglo i ušila ga u duplu gumu koja vezuje čarape za pojas.

Svega nedjelju dana je Vuka bila sa nama, kad javiše iz komande logora da Vuka i Desa budu spremne sa svojim stvarima jer će ih poslije podne voditi na drugo mjesto.

Znale smo da tako Talijani obično javljaju kada vode na strijeljanje. I Vuka je to znala i očekivala. Ipak, skupile smo malo hrane i cigareta da bi one ponijele sa sobom. Vuka je uz osmijeh primijetila:

— Ne treba mi ništa, drage moje drugarice. Zadržite hranu za sebe. Trebaće vama. Jedino cigareta se neću odreći.

Desa, visoka lijepa plavuša bujne kose. Ona uopšte nije ni slutila gdje će ih voditi. Prala je i zavijala kosu. Očistila i uredila sebi haljinu.

Poslije podne došli su stražari da ih vode. Sve logorašice, njih nekoliko stotina, izašle su da ih isprate do kapije. Izljubile smo se bez suza. Na rastanku mi Vuka opet šapnu:

- Obećaj da ćeš ono izvršiti!

—Obećavam — prihvatih.

Po povratku u baraku dugo nijesmo međusobno razgovarale.

Došla je noć. Nijednoj se nije spavalo. Bdile smo u nekom iščekivanju.

U zoru smo čule plotun.

Jednoj od nas ote se glasno „Slava im“. Ostale prihvatise.

Dogovorile smo se da će Jelka, naša predstavica u logoru, ispitati stražara. Priželjkivale smo da je možda plotun u zoru bio namijenjen nečemu drugom. Muški logor Mamula je bio u blizini. Sa Mamule su dovodili žrtve da strijeljaju na Prevlaku ili na tvrđavu Španjolu, iznad Herceg-Novog. Na Prevlaci su sahranjivali i one logoraše i logorašice koji su pomrli od gladi ili od bolesti. Poluostrvo Prevlaka je bilo pravo groblje bez spomenika i bilo kakvih oznaka.

Ujutru je Jelka otvoreno nastupila s direktnim pitanjem. Stražar je poslije kraćeg kolebanja potvrdio da su Vuka i Desa u zoru strijeljane.

- Dok su sjedjele na klupi u hodniku naše kasarne i čekale, ona crna mala je samo ćutala i pušila, rekao je stražar.

- Ali ona „bella bionda“, kada je vidjela da će ih strijeljati - nije prestajala da plače.

Kada su nam to poslijepodne dozvolili da van logorske žice beremo travu zakuvanje, vidjele smo najednom mjestu svježu humku. Da li su tu bile Vuka i Desa? Na Prevlaci je bilo puno humki bez ikakvog natpisa.

Kako su njih dvge bile različite, a poginule su skupa za istu stvar.

Pismo za Savu Kovačevića nosila sam uvijek ušiveno.

Negdje krajem juna 1943. dobile smo, preko Dadinog paketa, užasnu vijest da je legendarni komandant Sava poginuo na Sutjesci.

Šta da radim s Vukinim pismom, pomislila sam.

Moram da se posavjetujem sa svojim drugaricama.

Neke drugarice su bile mišljenja da treba i dalje čuvati pismo. Druge su smatrale da to nema svrhe. I ja sam bila ovog mišljenja. Pamtila sam Vukine riječi: „Predaj to samo Savi u ruke. U protivnom slučaju ga uništi..

Izvadila sam pismo iz „skrovišta“ i odvila ga. Sjele smo u krug nasred sobe: Jelka, dvije Fatime, Nadida, Hilda, Dragica, Radojka i ja. Šibica je kresnula. Pismo je za tren postalo gar i pepeo.

Samo što je prošla godina dana od Spasojeve pogibije a preko Dadinog paketa mi stiže, po običaju „šifrirana“ vijest:

U lijevom gornjem uglu kutije je pisalo sitnim slovima D. V. U desnom gornjem uglu iN. Olovkom nacrtana batina. U donjem lijevom uglu nacrtan mali krst (+), a u desnom uglu dolje riječ „Gračac“, jasno Dadinim rukopisom napisano.

Vijest smo lako dešifrovali: „DUŠAN VUČKOVIĆ I NOVICA BATINAŠ POGINULI SU U GRAČACU“

Poslije kratkog vremena, opet su stigle za mene dobre vijesti, da se uporno radi na tome da me oslobode iz logora. Zbog toga su me nekoliko puta zvali u komandu na razna saslušanja. Uglavnom su me ispitivali gdje su mi sakrivene dragocjenosti i krzna, a ja sam odgovarala da je to negdje u planini i niko ne bi to mogao naći osim mene. U stvari nijesam imala nekih specijalnih dragocjenosti. U Prašištu je bio samo dio moje djevojačke spreme, kakve kod nas imaju djevojke iz bogatih kuća. Iz Dadinih pisama sam zaključila da se ona povezala čak i s ljubavnicom nekog talijanskog glavešine i shvatila sam da je za moje oslobodenje obećana moja bunda, kep i nakit. Kakva li je to sitnica prema slobodi!

LIBERA, VIA, VIA

Ogoljela sam i skoro ostala bez odjeće. Jedina tanka svilena haljina na meni raspadala se da je nemoguće bilo dalje krpiti. Zaokupljena sam razmišljanjem kako doći do haljine.

Dozvoljavano je jednom mjesečno pisanje dopisnicom. Riješih da napišem Dadi:

„... Draga moja, tvojoj drugarici ovdje, haljina se raspada ... ostala je u dronjcima. Ako imaš mogućnosti, pošalji nešto ...“

Stigao je odgovor:

- „Nema ništa za kupiti. Radnje su prazne a tačkica nemamo. Ali, ipak, dobićeš materijal. Poslala mi gaje Mica⁹⁷ iz Beograda za Jovanu (Joku) Kovačević iz Grahova. To je majka brojnih sinova. Borini prijatelji. Trebala sam to uputiti preko N. Đ.⁹⁸ ali prekinute su sve veze ... Osim toga, saznala sam da se Joka nalazi na sličnom mjestu kao ti, ali na Cetinju. Zbog toga mislim da mi niko neće zamjeriti ako ti sada iskoristiš ovaj materijal za haljinu. Ako proživimo ovaj rat, kupićemo majci Joki bolju haljinu ...“

Uskoro je pristigao paket — nekoliko metara crnog satineta^s bijelim sitnim cvjetićima. Sve je divno, ali kako doći do haljine Nikada nijesam ništa šila.

⁹⁷ Milica Prodanović

⁹⁸ Nikola Đurković

Fatima Tikvina bila je spretna. Raširila je satinet na patos. Šakom je uzimala mjeru i komadićem sapuna bilježila. Makazicama za nokte hitro je skrojila haljinu. Sjedjele smo na patosu i šile polako šav po šav. Za tri dana, haljina je bila gotova. Obukla sam je ispunjena čudnom radošću.⁹⁹

Krajem jula smo osjetile prema držanju stražara da se napolju nešto značajno odigrava. I zaista, i do nas je stigla vijest daje Musolini svrgnut i maršal Badoljo došao na vlast. Ali, poslije nekoliko dana ponovo smo bile razočarane zbog vijesti da će nas voziti brodom za Italiju u neki drugi logor.

Skinuše me sa broda pred sam odlazak. Od radosti nijesam znala šta da činim i prije no što sam napustila brod, podijelila sam drugaricama sve što sam imala.

Brod ode. Ostadoh sama. Ali ovo stanje potraja svega nekoliko sati. Dođe kamion sa novim logorašicama. Smještene smo u jednu baraku na drugoj strani poluostrva Prevlaka.

Tako sam produžila još desetak dana na Prevlaci. Nijesam imala šta da presvučem, niti češalj, sapun, peškir. Sve sam od novih drugarica - opet Mostarki — „pozajmljivala“. Bolje rečeno, uzimala i nikada vraćala. Nije mi to bilo prijatno. Iz te grupe izuzetnu predusretljivost upamtila sam od Tanje Milaković. Po godinama je bila najstarija među nama. Takođe žena doktora kao Dada. Nečim me je podsjećala na nju, iako su bile različite. Tanja je uvijek bila nasmijana, dok sam Dadu zapamtila samo ozbiljnu. Tanja je bila Čehinja. Odmah sam osjetila prema njoj neku bliskost, možda zbog toga što ona nikada nije čekala da ja nešto od nje potražim, nego bi me samoinicijativno preduhitрила i sama mi ponudila sapun, peškir i si. Talijani su me tada zvali „pericolosa“. Bila sam najstarija logorašica po „stažu“ u logoru.

Odveli su i ovu grupu i ja opet ostadoh sama u društvu s jednom mladom lijepom Cigankom iz Mostara, koju su toga jutra doveli na Prevlaku. Dovedi su je ovamo „greškom“ - kako je ona ob-

⁹⁹ U toj haljini dočekala sam kapitulaciju Italije i izlazak iz logora i zatvora. Čudnom „igrom slučaja“, poslije rata, postala sam snaha Jovane (Joke) Kovačević, majke triju heroja.

¹⁰⁰ Opasna

jažnjavala. Optužio je jedan talijanski potporučnik da mu je ukrala novčanik dok je spavao s njom.

Bila je vrlo lijepa i za moje tadašnje pojmove vrlo elegantna i jako našminkana, takva kakvu davno nijesam vidjela. Ali uprkos toj eleganciji i šminki, bila je puna ušiju. Kada bi češljala svoju crnu, bujnu kosu, uvijek bi to činila stojeći. Uši su, na stotine, padale na hartiju koju bi položila ispred sebe po podu. Ja sam to posmatrala i glasno se zgražavala, a nju je to prosto zabavljalo i izazivalo u glasan smijeh. Bila je nepismena. To mi je sama saopštila čim je došla. Odmah sjutradan po njenom dolasku, neki karabinjeri su joj počeli ubacivati ceduljice kroz prozor barake. Ja sam morala da joj ih čitam. Međutim, ona je znala talijanski tečno govoriti ono što joj je trebalo, i lijepo je pjevala. Sljedećih dana, po cio dan bi pjevala i flertovala s nekim karabinjerima koji su nailazili. Za to vrijeme sam ja napolju, ispred naše barake, prala karabinjerski veš koji je bio određen da nas dvije peremo. Skoro cio dan sam bila nagnuta nad koritom s vešom i ruke su mi bile nabrekle od lošeg sapuna i cijeda. Ali zato, zauzvrat za ovu moju uslugu, bila je vrlo ljubazna prema meni. S velikim poštovanjem se prema meni odnosila i ostavljala mi dio hrane koju su njoj donosili karabinjeri. Nisam bila gladna.

Poslije nekoliko dana odvezoše nas dvije u Lovrijenac. Sa uzbuđenjem sam očekivala puštanje na slobodu, ali uopšte nijesam razmišljala gdje ću krenuti kada dođe taj dugo očekivani čas.

Ne znam kako je organizacija saznala da sam stigla u Lovrijenac. Odmah sjutradan su me pozvali da imam posjetu. Došla je Zorka, sestra Dragice Pravice. Visoka, vitka kao Dragica. Takođe ima plavu kosu i plave oči. Naš susret je bio kratak, ali srdačan. A ja sam bila prinuđena Zorki da kažem da nemam ništa čime da se presvučem i da sam puna ušiju.

— Jutros sam izbrojila tačno 94 vaši — rekla sam Zorki. Sve što sam imala robe, ostavila sam drugaricama na brodu.

— Evo, donijela sam ti veš koji mi je dala gđa Santa Driak za tebe. Ona tebe ne poznaje, ali je čula o tebi - reče Zorka.

Nelagodno sam se osjećala, pomislivši na to dokle sam stigla, da mi nepoznati svijet dodjeljuje milostinju.

— A, evo, Dada ti je poslala korpicu voća i druge hrane i rekla mi da te poljubim mjesto nje— reče Zorka.

Kad čuh Dadino ime, obradovala sam se.

— Molim te, Zorka draga, nemoj reći Dadi da opet nemani ništa. Sramota me je. Koliko mi je toga slala u logor, a sada nemam ni češalj, niti četkicu za zube — tiho sam rekla Zorki.

— Samo reci Dadi da se tu nalazi mlađi brat Save Kovačevića

— Ljubo. Jedna drugarica koju sam tu našla, kada su nas doveli sa Prevlake, rekla mi je to. Ta drugarica je Hercegovka Kimeta Redžić iz Stoca. Bile smo tu samo nas tri a jutros su Kimetu odveli odavde. Ona mi je pričala da su Ljuba strašno tukli i mučili. Vješah su ga za noge. Ali, neki stražari su govorili da ga neće ubiti, no će ga čuvati, kako bi ga dobro mogli zamijeniti za neke zarobljene talijanske oficire.

Treba Ljubu hitno poslati hranu i pantalone jer je sav pocijepan. Samo reci Dadi da nađe najveći mogući broj. To je brat Save Kovačevića. Mora dajati i on krupan. Sjećam se njihove majke. I ona je bila krupna žena.

Tako završih sa Zorkom razgovor, a daje nijesam upitala kako su njena majka Milica, sestra Danica i ostali. Takođe nije mi palo na pamet da upitam Zorku za njenu adresu u slučaju neke potrebe.

Izgleda da ni naša ilegalna organizacija u Dubrovniku nije očekivala da će me uskoro pustiti jer nikakvih poruka nijesam dobila. Grad Dubrovnik uopšte nijesam poznavala.

Kada su se otvorila vrata ćelije i karabinjer, pokazujući na mene viknuo: „LIBERA! VIA, VIA...”¹⁰¹ ja sam se uplašena digla i pošla za njim ...

Kuda ću sada? Kakva mi sloboda! Idem u bespuće i nadanja.

¹⁰¹ Slobodna, idi, idi., tal.

PONOVO S BABA MILICOM

Tvrđava Lovrijenac štrči visoko na morskoj hridini zapadno od grada Dubrovnika. Opkoljena je vodom. Vezana je za obalu uskim mostićem. Unutra je sve goli sivi kamen. Zidovi, pod, tavanica. Za vrijeme drugog svjetskog rata to je bio zatvor i mučilište ustanika, boraca protiv fašističkog okupatora.

U kamenim ćelijama je uvijek hladno i vlažno. Samo za vrijeme onih pola sata šetnje u dvorištu tvrđave mogla sam ocijeniti da u Dubrovniku ima puno sunca i svjetlosti. Provedeni dani u Lovrijencu danas su mi daleki i nestvarni.

Vijesti koje sam dobijala od ilegalne organizacije nagovještavale su napore za moje oslobođenje. Ali to je bila ne tako bliska budućnost. Strahovala sam jer sam upala u neizvjesnost ne manje rizičnu od samog boravka u Lovrijencu. Pomišljala sam da ni sama organizacija koja je pregnula da me oslobodi nije to očekivala ovog trenutka niti je pripremila moj prihvrat. Pretrčala sam mostić. Nijesam bila sigurna daje to život — stvarnost.

Za vrijeme studija u Parizu čula sam o divnom sunčanom Dubrovniku. Sanjarila sam da ga vidim i da tu provedem bezbrižno ljeto. Susret sa „bijelim gradom“ bio je mračan. *Sama!* Sa vrlo slabim znanjem jezika. Bez prebijene pare, bez dokumenata, *tuđin...*

Ne znam kamo da krenem niti koga da tražim. Ne poznajem grad.

Krivo mi je što nisam od Zorke jučer uzela njenu adresu, da je mogu naći primila bi me barem da prenoćim.

Skoro će se smračiti i počće policijski čas. Trčim bez cilja. Bježim od Lovrijenca. Plašim se da sa zidina Lovrijenca nevidljiva ruka ne baci laso na mene i opet me uvuče u tu džinovsku kamenu ćeliju.

Trčim. Moram se negdje skloniti. Tražim kuću. Željno bih se uvukla u kapiju i prestajala do jutra . . . Nema kuća. Sve kameni, visoki zidovi. Opet me obuzima nada da ću sresti žensku osobu koja bi me uputila na adresu moje poznanice Zorke. Utopljenik se hvata za slamku, tako i ja vjerujem da bi mi neko znao reći adresu žene u gradu Dubrovniku.

Ko zna, možda je već počeo policijski čas. Nigdje žive duše ...

Uopšte ne znam kako sam se našla na rivi, na plaži. Nemam kud dalje. Moram natrag da tražim drugi put ili u more. Zar sada u more poslije prebrođenih strahota logora i zatvora? Zar sada kada je naša pobjeda na pomolu? Moram se snaći barem za večeras a sutraje dugi dan. Ali kuda da krenem? !!!

Odjednom sam izdaleka ugledala dvije figure u crnom, polako se kreću prema meni. Raspoznala sam da su to dvije žene. Trčim prema njima. Svejedno mi je ko su. Samo da nijesam sama. Neću se odvajati od njih i pratiću ih. Cipele su mi pune sitnog pijeska i kamenčića, ali podnosim ...

Čini mi se da sam poremetila pameću. Pričinjava mi se nešto nemoguće. Visoka starica koja ide prva liči mi na majku poginulih drugova - babu Milicu. S njom kćerka Danica! To je nemoguće! Ja sam sigurno poludjela ... Ni kao dijete nijesam vjerovala bajkama o nemogućim čudima, čarobnim palicama i anđelima spasio-cima. Ali, sad se to događa. Najednom se one okameniše, stadoše. Kao da se međusobno provjeravaju. Možda i one doživljavaju utvaru, pomislih ... Ubrzano krenuše prema meni...

Osmjelih se. Pojurih k njima. Grlimo se, ljubimo Plačemo sve tri ... Ja u jednom dahu izgovorili da trčim iz Lovrijenca, da ne poznajem grad, lutam u bezumlju i baš vas dvije ...

— Ići ćeš sa nama, kod Zorke, izgovorile su obje uglas. Žurimo. Danica i ja pridržavamo ispod ruku babu Milicu. Puna sam sreće. Bogata. Nijesam sama. U mislima dočaravam kako ću večeras biti u prvoj kući. Opustila sam se. Koračam. Ne znam kuda. Nikoga ne sretamo. I Stradun je pust. Samo čujem bat naših koraka .. . Okrenusmo lijevo u Antuninsku ulicu. Uvedoše me kod Zorke. U kući sam među prisnim prijateljima, istomišljenicima, borcima.

Postavljaju mi bezbroj pitanja. Odgovaram. Osjećam se blaženno . . . • Naide mi val strahovanja da to može brzo proći. Jeziva pomisao da se mogu opet naći u hladnoj kamenoj ćeliji Lovrijenca.

Baba Milica priča o našem poznanstvu. Dijelom mi je teško padalo slušati ove priče, jer govore o najtežim trenucima moga života. Ujedno i neko olakšanje što priča potvrđuje daje to već prošlost. Osjećam se snažnom među ovim hrabrim prijateljima i raste u meni vjera u bolje dane. Pobjeda se bliži.

Želim da prekinem ovaj razgovor o tužnoj prošlosti od prije četrnaest mjeseci. Vidim Daničine vlažne sažaljive oči. Ona i baba već odavno znaju za sudbinu svojih dragih. Zato su nju i Danicu pustili iz zatvora. Bile su u zatvoru i logoru kao taoci preko pola godine poslije pogibije Dragice i Rada.

Ne znam koliko je bilo sati kada smo legle i usnule. Ujutru, kada sam otvorila oči, Dada i Vlaho su stajali pored mog kreveta. Zorka ih je obavijestila. Izljubili smo se. Nijesam se s Dadom vidjela trinaest mjeseci tj. otkako smo se rastale u zatvoru Lovrijenac - prilikom mog prvog boravka u tom zatvoru, odakle su me odveli u logor. Njenog muža, doktora Vlaha, vidjela sam prvi put baš tada, prije trinaest mjeseci. Po Dadinom opisu sam onda Vlaha poznala. Krupni sijedi gospodin, dobrućudnog izgleda, sa bijelim slamnim šeširom na glavi, stajao je na pločniku kada su me sprovođili iz zatvorske kapije prema zatvorskim kolima. On je znao preko veze kada će me sprovesti u logor, a mene je takođe samo znao po opisu. Zamolio je karabinjera da mu dopusti da se pozdravi sa mnom.

— Pozdrav, ali bez riječi, rekao je karabinjer koji je prethodno dobio mito.

Doktor je prišao kada sam jednom nogom kročila u kola. Podigao šešir u znak pozdrava i pružio mi ruku.

— Ja sam doktor Novaković, primite moje saučešće...

Karabinjer nije dopustio više riječi. Ugurao me u kola i zalupio vratima. Tako sam bila zbunjena od neočekivanog susreta i pozdrava sa doktorom da sam novčanicu od 500 lira uočila u ruci tek kada su kola prešla kilometar puta.

Kod Zorke je sada moj drugi susret s doktorom Vlahom. Dada i Vlaho - to su bili moji brižni i stalni zaštitnici. Znam daje njihova zasluga što se sada nalazim tu.

Vlaho je veseo, pun šala. Ne voli da Dada i ja govorimo o zajedničkim tužnim časovima iz zatvora „Kazbek“ i Lovrijenca. Skreće razgovor na vedriju temu i nadanja u srećnije dane.

— Donio sam jedinu flašu pravog francuskog šampanjca koju sam imao u kući. Čuvao sam je da bismo to popili kada dođe konačno oslobođenje od okupatora. Ali ne mogu dalje čekati. Tvoj povratak iz zatvora takođe je za nas veliki praznik. Vjesnik konačnog oslobođenja!

Vlaho otvori flašu. Pjena se prelijeva ...

Svi se kucamo ... Pijemo ... I baba Milica ...

KRUG

Dadino lijepo lice je zabrinuto. Smišljala je plan za moj dalji opstanak dok se ne stvori veza za partizanski odred. Neizvjesno je koliko će to potrajati.

U Dadinoj blizini osjećam se sigurnom kao dijete uz majku.

Zaboravljam da je i ona kompromitovana kod okupacionih vlasti i da i njoj prijeti opasnost od ponovnog hapšenja.

- Prvo ćeš sa mnom poći kod frizera da se malo urediš, progovori Dada. — Onda kod fotografa da se slikaš. Moraš imati ličnu kartu. Novo ime i prezime. Mjesto rođenja sam već smislila. Sve slično pravim imenima da ne bi zaboravila. Od sada sve do partizanskog odreda tvoje ime će biti Mira umjesto Mina. Prezime ti je Bravarski mjesto Braude. Mjesto rođenja je Kovin u Vojvodini umjesto tvog dalekog Kovna u Litvaniji . . . Noćima nijesam spavala dok sve to nijesam iskombinovala . . .

Meni je svetinja što Dada kaže. Bez dvoumljenja prihvatam prijedloge.

Oko sat poslije podne, kada su sve radnje zatvorene i rijetki su šetači na Stradunu, krenule smo Dada i ja u salon „Vera“ na friziranje. Salon je zatvoren za mušterije. Roletne na prozorima su

spuštene. Ali vlasnik salona Žika iz Šapca čeka na nas. On se već jutros dogovorio s Dadom. Ništa ne pita. Svi ćutimo. Uredio mi je majstor Žika kosu. Dada vadi novčanik da plati. Žika odlučno odbija.

- To činim iz prijateljstva, iz simpatija . . .

Ne usuđuje se da kaže misao do kraja.

- Mi se razumijemo . . . Niko ne smije znati . . . Naravno ...

Od frizera fotografu. Opet Dadina veza. Ljubazno nas dočekuje. Obavili smo posao.

Ispunile smo plan. Hitamo u stan da se sklonim od znatiželjnih očiju. Ko zna odakle vreba opasnost.

Moji prijatelji Dada i Vlaho preselili su se u Dubrovnik. Dubrovnik nema turista. Prazne radnje. Tuga na licima. Puno vojске. Ali ipak tu se osjećaju manje na udaru. A Cavtat je malo mjesto. Sve se zna. Svaki se korak prati. Inače, Vlahov sanatorium u Cavtatu je zatvoren. Inventar opljačkan. Dada je optužena da je pomagala partizane. Bila je u zatvoru . . . Puštena je zahvaljujući podmitljivosti okupatorskih sudija. Sud je formulisao obrazloženje puštanja „zbog pomanjkanja dokaza“.

Sada su stanovali u jednoj vili Vlahovog odustnog kolege. Vila ima baštu. Jedina nezgoda je u tome što su tu dva stana. U drugom stanu je vlasnik sa porodicom, sinovima, kćerkama i unucima.

Kod Dade i Vlahu sam zvanično kućna pomoćnica. Nosim bijelu kecelju. Radim kućne poslove. Spavam u pravom krevetu. Puno jedem. Nikako da se zasitim. Pravo blagostanje.

No, san mi je isprekidan. Lako se budim. Snovi grozni. Čujem jecaje i zveket stražarskih ključeva. Noći su preduge . . .

1 Dada je nemirna. Noćima ne spava. Ima češće srčane napade. Mora i danju da leži. Ja kuvam i perem. Pranje mi još nekako ide, ali s kuvanjem imam muke. Dok sam živjela u roditeljskoj kući, nikada nijesam kuvala, skoro ni ulazila u kuhinju. Naša stara kuvarica Julija bi govorila: „Ti ne moraš znati da kuvaš jer ćeš uvijek imati kuvaricu“ . . . Sada za svaku sitnicu trčim da pitam Dadu.

Prolaze dani u neizvjesnosti. Stižu nam samo zabrinjavajuće vijesti. Naša ilegalna organizacija u Dubrovniku je provaljena. Po-

hapšeni su neki kuriri. Prekinute veze sa najbližim partizanskim odredom. Neizvjesno je kada će se veza opet uspostaviti. Svake noći se vrše pretresi kuća, hapšenja. Ustaše i četnici su se združili. Svaki čas mogu doći po Dadu ili po Vlaha. Ako bi i mene tu našli —dvostruko zlo za sve troje.

Jedno jutro, dok sam u bašti vješala rublje, primijetila sam starijeg debelog gospodina s naočarima. Šetao je s malim djetetom.

Kada sam to ispričala Dadi, rekla mi je:

- Čuvaj se. To je gazda kuće. Vrlo je opasan. Priča se daje potkizivač, stari lisac ...

U baštu više ne izlazim.

Kuhinja mi se nalazi u suterenu. Čini mi se da sam tu najbezbriznija. Da me tu niko ne primjećuje . . .

Prevarila sam se.

Sjutradan, dok sam radila u kuhinji, odjednom sam osjetila neku neugodnost. Kao da nijesam sama. Okrenem se. Gazda stoji nagnut nad otvorenim prozorom i smiješi se.

- Sinjorina, što ste tako poblijedjeli. Ovaj posao u suterenu nije za takvu lijepu curu.

Ne smijem riječ da izgovorim da ne bi u mom naglasku poznao strankinju. Ni da ga pogledam. Zgrabim činiju sa salatom i nosim je u trpezariju. Ruke mi drhte. Trčim uz stepenice Dadi. I Dada je zabrinuta. Digla se, obukla kućnu haljinu i sišla dolje. Ja stojim iza vrata. Čujem razgovor Dade i gazde. Žali se Dada na današnje mlade kućne pomoćnice. Ne znaju čistiti ni kuvati.

- A ja sam bolesna žena. Potrebna mi je pomoć u kući.
- Odakle ste je doveli, gospođo, pita gazda.
- Zagrepčanka je. Neće dugo. Uzela sam je samo na probu.

Ode gazda. Meni laknu. Svejedno nemam više mira ni u suterenu.

Sjutradan oko podne, opet je debeljko prišao prozoru. Ostala sam okrenuta leđima. Pretvaram se da ga nijesam primijetila. On se nakašlja i počinje s komplimentima, a onda nagovještava da mu je moja gospođa rekla da nijesam dobra na poslu . . .

— Ti nijesi za ovaj posao sinjorina. Moramo da se nađemo negdje pa da ti obezbijedim bolju egzistenciju. Dođi oko pet sati u park. Čekaću te na klupi s desne strane od ulaza ...

Ja kiptim od bijesa. Ne odgovaram. Žurno opet izlazim iz kuhinje . . . Kako da se oslobodim ove napasti? Inače bih mogla duže ovdje ostati, ali zbog ovog tipa moram se udaljiti što prije.

Odluka je da odem u Trebinje, iako me tamo mnogi poznaju. Neprijatelj neće slutiti da se mogu kriti baš u njihovoj sredini. Ugovoreno je. Kod male porodice jednog zanatlije. Nijesu kompromitovani. Žena je rodom iz Cavtata. Nadoknadiće im se trošak za moje izdržavanje.

Krenuli smo na željezničku stanicu. Vlaho ide nekoliko metara ispred mene. Sa sobom nosi svoju ljekarsku tašnu. Ja samo tašnu s lažnom legitimacijom. U crnoj haljini — sva moja garderoba je na meni. Dada će mi nešto naknadno poslati. Nosim crne naočare da me slučajno koji četnik ne bi poznao.

U Trebinje stižemo pred mrak. Moje novo skrovište je na periferiji. Na spratu. U prizemlju je smještena neka talijanska vojna kancelarija.

Vlaho se nije zadržavao u Trebinju. Pri odlasku očinski me poljubi. Mene obuze tuga. Uzdržavam se da ne briznem u plač ...

Domaćini su ljubazni. Mala bolešljiva djevojčica Smilja moje je društvo. Pravimo lutke od krpa, siječemo likove od hartije. Pričam Smilji bajke. Nešto i sama izmišljam. Iz kuće ne izlazim a za čitanje ne mogu da se koncentrišem. Mislim na svoju složenu situaciju, dokle će to trajati. Nikakvih vijesti nemam. Ne znam za situaciju na frontovima niti o našima u partizanima. Stalno sam gladna. Vjerovatno se moji domaćini čude koliko pojedem.

Odomaćila sam se.

Jedno veče mi domaćin povjeri da ima skriveni radio-aparat na tavanu i da svako veče možemo slušati vijesti. Komšija Beg, koji je u vlasti i cijenjena ličnost u gradu, takođe zna za ovaj radio. Reče da ovaj neće izdati jer je pomagao u nabavci dijelova za aparat.

Kada mala Smilja legne, svako veče popeli bismo se na tavan da slušamo vijesti. I Beg dolazi. Ne baš svako veče. Ne progovara-

mo ni riječi međusobno. Pratimo vijesti. Iz Njemačke se čuju marševi i histerični Hitlerovi govori ... Od toga me jeza hvata. Ali zato glas našeg spikera sa stanice „Slobodna Jugoslavija“ djeluje na mene kao melem, jer on cijelu emisiju posvećuje nama. Takođe rado slušamo i Radio-London o opštoj svjetskoj situaciji. Vijesti na svjetskim frontovima ulijevaju optimizam. Saveznici gospodare Sredozemljem i zagazili su na kopno preko Sicilije prema sjeveru ...

Na sovjetskom frontu strateška ofanziva ne jenjava od sloma Paulusove armije pod Staljingradom. I dalekoistočni front nago- vještava crne dane za japanskog agresora.

Ipak monotono prolaze dani. Od drugova iz Dubrovnika nikak- vih vijesti. Čini mi se da sam zaboravljena.

S vremena na vrijeme mi navraća gimnazijalka Rajka. Ona je pravi tip dinarske ljepote i uvijek je sa divljenjem posmatram. Rajka mi je jedina veza s našim simpatizerima i aktivistima u Trebinju. Inače poznajem cijelu njenu porodicu. Majka Zorka bila je sa mnom u logoru a otac Mirko mučen i zatvaran na Mamuli.

Rajka tiho ulazi na sporedna kuhinjska vrata. Na brzinu, stoje- ći u hodniku, ispriča mi vijesti o našim drugovima partizanima u Šumi Trebinjskoj, o ponašanju četnika u gradu i okolini, i žuri da se što prije udalji. Svaki susret s Rajkom djeluje na mene kao melem. Preko nje sam saznala da se u Šumi Trebinjskoj nalazi organizovana ilegalna grupa partizana, koja je prerasla u bata- ljon.¹⁰² Šumski partizani uspješno vrše diverzantske akcije, naroči- to na komunikacijama i prugama. Napadaju transporte, kidaju te- lefonske linije i vrše druge sabotaže. U narodu se o njima pričaju legende i pjevaju pjesme.

Poručujem po Rajki: „Da li postoji mogućnost za moje pre- bacivanje kod njih?“

Opet prolaze dugi dani i besane noći u iščekivanju.

Evo Rajke. Donosi mi vijesti. Drugovi me pozdravljaju i raduju se što sam ostala živa. Poručuju da se strpim tu gdje sam jer oni ži- ve pod teškim uslovima, gonjeni kao zvijeri od svakodnevnih potje-

¹⁰² Bataoljon „Sloboda“.

ra i zasjeda. Stalno su u akciji i što su akcije brojnije — teror se sve više pojačava. Moj iscrpljeni organizam ne bi to izdržao. Čim se ukaže mogućnost za mene, stići će mi poruka ...

Ćutim. Rajka me poljubila i otišla. Do kasno u noć razmišljam
O svemu ali ništa pametno da smislim. Šta ću im ja tamo, iscrpljena
I tako nevjesta po kršu. Bila bih im samo na teretu.

Italija je kapitulirala! Gledam iza zavjese. Talijani su očajni. Nose ruksake. Idu pognutih glava na zbornu mjesto, a dalje u zarobljeništvo ...

Ustaške zločine od prošle godine sada nastavljaju četnici. Četničke crne trojke počele su da ubijaju. Noću upadaju u kuće. Jedne noći su ubili uglednog trgovca simpatizera partizana, druge noći ljekara.¹⁰³ Ustaše i četnici se takmiče. Zločini na sve strane ...

Uznemirenost je i kod mojih domaćina. Vrhunac je bio onog jutra kada je domaćinu Lazaru stiglo anonimno pismo sa znakom crne trojke ... Ove trojke prekraćuju život svoje žrtve nožem ...

Ne smijem noć sačekati. Moram što prije dalje od Trebinja. Dogovoreno je. Putujem za Dubrovnik skupa sa domaćicom Paulinom. Ona će kod svojih u Cavtat, a ja kod Zorke u Dubrovnik. Ko zna šta se sve tamo zbilo ovih dana. Da li su Dada i Vlaho na slobodi? Nijemci su u Dubrovniku ...

Pola sata do našeg polaska. Vrijeme sporo odmiče ... Nemam strpljenja da se igram s malom Smiljom. Ona me gleda tužnim velikim očima ...

Trglo me je jako zvonjenje na vratima. U ovu kuću rijetko ko sa strane dolazi. Da je došla poruka za mene, došla bi tiho, bešumno, preko bašte na kuhinjski ulaz.

Pogledala sam kroz odškrinuta vrata. Pretrnula sam od straha ... Na vratima stoji žandarm Nezavisne Države Hrvatske ... Visok, preplanulog tvrdog lica. Domaćica Paulina se prijateljski rukuje i vodi ga u kuhinju ...

Zloslutna sumnja. Možda je posrijedi izdaja. Znoj me oblijeva. Baciću se sa sprata, pomislih, ali neću dopustiti da me hapsi. Inače su Nijemci tu. Života mi nema. Bolje da ginem tako ...

¹⁰³ Miloš Gudclj i dr. Pavićević.

I mala Smilja je u nevolji. Ovo dijete često povraća. I sada se uhvatila objema ručicama za stomačić. Zovem majku. Domaćica Paulina uletjela je u sobu. Sva je zajapurena ali vedra lica. Brzo i vješto pružila je pomoć svojoj djevojčici. Jaje ispitivački gledam.

— Dobro je, šapuće mi ona. Ovaj žandarm je moj rođak Jozo. I on putuje za Dubrovnik istim vozom. Rekli smo da se zoveš Marica, kćerka naše kume, i da se nas dvije baš spremamo da pođemo na voz ...

Laknulo mi je ...

Vozovi su bih tako rijetki i netačni onih dana. Nije čudo. Ratno je stanje. Stare lokomotive jedva vuku rasklimatane vagone. Osim toga, vozove ugrožavaju partizani. Ko danas brine o civilima! I ovakav prevoz je kao milostinja.

Stojimo na malom peronu željezničke stanice. Naš visoki uniformisani pratilac je veseo i vodi glavnu riječ. Priča daje sprovodio jednog partizana zatvorenika radi suočenja. Ostavio gaje u trebinjskom zatvoru.

Paulini se mijenja boja lica. Čim njen rođak spomene riječ „zatvor“, ona se trgne i pogleda me ... Ja okrećem glavu na izgled ravnodušno. Mislim u sebi: — Vala ne umiješ da se držiš smireno!

Konačno je stigao voz. Smjestili smo se u kupe. Ja do prozora, Paulina do mene, a Jozo preko puta nas. Njegove dugačke noge zauzimaju mnogo prostora. Uniforma nova, širiti, razni gajtani — sav nakićen. A iz usta mu se širi miris rakije kojom je bio počašćen kod mojih domaćina.

Ne pratim njegov razgovor sa Paulinom. Gledam kroz prozor i razmišljam šta li me još čeka na stanici Hum. Tamo moramo mijenjati voz i čekati sat vremena.

Stigli smo na Hum. Nasuprot trebinjskom tihom peronu, ovdje je galama i puno svijeta. Odvikla sam se od galame pa mi je nelagodno. Pred željezničkom stanicom naredani su kafanski stolovi. Sjeli smo. Evo i bradatih četnika . . . Jeza me hvata. Koliko god mogu sakrivam lice da me ne prepoznaju.

Naš uniformisani pratilac je stalno dobrog raspoloženja. Lice mu je crveno i suncem obasjano. Naručio je nama dvjema kafu, a sebi duplu lozu. Ova „Jcafa“ je u stvari prženi ječam. Gorka je. Mjesto šećera je neki surogat.

Svemu ovaj rat daje svoj pečat.

Gorko mi je i pri duši.

Tik uz nas, za stolovima sjede četnici Većina nosi brade i dugu kosu. Crne šubare sa značkom mrtvačke glave. S lijeve strane među četnicima prepoznajem pravoslavnog popa. Dobro ga pamtim još od onog dana kada smo nas četvoro ležali vezani i pretučeni u školi na Tulima. Otada je proteklo skoro godina i po — zatvor, logor, ilegalstvo. Sve je svježije u sjećanju. Zar da sada upadnem u klopku?

Naopako. Izgleda da me prepoznaju. Zagledaju nas Došaptavaju se. Jedan se diže ...

Šeta polako i gleda u nas. Očekujem da će me zgrabiti. Pop netremice osmatra prema nama. Pravim se da zainteresovano slušam priču saputnika žandarma. On je govorljiv i ne obraća pažnju oko sebe. Paulina je blijeda. Strahujem da će se onesvijestiti...

Napokon voz. Smireno krećemo. Četnici nas samo odmjera-vaju pogledima . . .

Voz kreće. Olakšanje.

Žandarm Jozo je nesvjesno bio moj spasilac. Sigurno su četnici računali da smo nas dvije zatvorenice koje Jozo sprovodi u drugi zatvor. Jedino se time može objasniti da su se uzdržali od intervencije. Istina, imali su respekta i od visokog žandarma.

Stigli smo u Dubrovnik. Tu je manje znanaca. Paulina je kraj-nje nestrpljiva:

- Ja ću odmah na brod u Cavtat. Ti, Jozo, otprati Maricu. Ona ne poznaje grad.

Polazimo. Jozo i dalje puno priča. Jezik mu se na momente zapetlja. Ne razumijem šta govori. Na Stradunu smo. Svraćamo kući do Zorke. Zvonimo. Na spratu se prozor otvara. Pojavi se Danica. Uplašila se! Vidi me u pratnji žandarma. Ja brzo u smijeh punim ustima i veselo joj mašem.

Žumo pružim ruku pratiocu. Žandarm Jozo se teatralno pokloni i salutira ...

- Hvala vam, sinjorina, na časti koju ste mi učinili da vas pratim ...

MORSKA KUĆA ¹⁰⁴

Niko od mojih prijatelja se ne raduje mom povratku. Nijemci su u Dubrovniku. Gestapo harači. Zatvori ispražnjeni poslije kapitulacije Italije opet su prepuni. Svakog časa mogu i naspohapsiti.

Gdje da se sklonim? Vlaho se već dogovarao sa svojim drugom i kolegom doktorom Orličem, šefom zaraznog odjeljenja. Doktor Orlić bi me primio na svom odjeljenju ali prethodno treba odobrenje upravnika bolnice. Upravnik je apolitičan. Bavi se samo naukom. Ali i apolitični ljudi počinju da pomažu narodnooslobodilački pokret. Dogovoreno je.. Plan je obrađen do detalja. Isto večer sam prešla u Vlahov i Dadin stan. Vlaho mi je dao injekciju od koje sam dobila visoku temperaturu. Započela je teška noć. Uz temperaturu dobila sam i groznicu. Vlaho je ujutro rano pozvao hitnu pomoć. Javio da je njegovoj gošći pozlilo i da simptomi upućuju na trbušni tifus.

Poslije obavljenih formalnosti, prenesena sam kolima hitne pomoći u „gorsku kuću“. Imala sam temperaturu ali sam bila pri punoj svijesti. Od tada počinjem da glumim. Neprekidno sam oprezna. Opasnost vreba.

Ležala sam na nosilima u hodniku „Morske kuće“. Mlada časna sestra mi briše znoj i govori da će odmah premjestiti tuberkuloznog bolesnika u drugu sobu a mene tamo. Nestrpljiva sam. Najzad su se otvorila vrata. Druga časna sestra izvodi visokog mršavog mladića obučenog u bolničku odjeću. Časna ga vodi ispod ruke a on nosi knjige i novine. Toga trenutka mi je zastao dah ... Poznadoh čovjeka. Baldo Katić, moj ratni drug! Konavljani!

¹⁰⁴ Stara prizemna kuća na morskoj obali u krugu Dubrovačke bolnice. Tu je bilo (a i sada je) smješteno zarazno odjeljenje. Odomaćeno ime „Morska kuća“.

Šta se to događa! Otkud on tu? Samo da me ne prepozna pred časnim sestrama ...

Poznavala sam Balda od početka ustanka u Zupcima. Bio je vrlo aktivan u radničkom pokretu stare Jugoslavije. Koliko se sjećam bio je među prvim Konavljanima koji se aktivno priključio bataljonu „Luka Vukalović“ u Zupcima. Bio je borac Gornjepoljske čete i često je išao u Konavle noseći ilegalni propagandni materijal. Vraćao se s lijekovima i drugim potrebama za ranjenike. Uvijek je bio nasmijan i rumen u licu, iako ga je već onda mučila teška bolest na plućima. Sve se teže kretao, a pogotovo nije mogao izdržati napor za vrijeme borbi. Krajem maja 1942, pred samo naše povlačenje, štab bataljona je donio odluku da Baldo i Milan Ratković (coto) pređu u ilegalstvo u Konavle. Otada više nijesam ništa o njima znala ...

Baldo se osvrnu. Poznao me ... Hoće k meni. Taman da izusti moje ime. Ali, ja sam se stravično izbečila u njega i stavila sebi prst na usta ... Baldo je razumio ... Istog trenutka ruke su mu pokazale ... Knjige i novine su se rasule po podu. Priskočile su obje čase da pakuje knjige. Dok su zabavljene knjigama, Baldo me gleda ispitivački, a ja opet prst na usta ...

Unesoše me u Baldovu sobu. Vrlo uska a dugačka. S jednim prozorom prema moru. Iznad kreveta crna tabla na kojoj je kredom ispisano: JOZO VESELIĆ, rođen 1913.

- Znači i Baldo je ovdje pod tuđim imenom kao ja. Možda ovdje ima još drugova!?

Položili su me u krevet i uzeli krv iz vene i prsta ... Ostaviše me samu. Groznica me muči. Visoka temperatura. Brinem se za laboratorijski nalaz. Hoće li baš laborant, naš simpatizer, dati „podatke“ o nalazu. Da ne padne u ruke drugom laborantu? Onda sam gotova.

Meni je konačno svejedno. Postala sam apatična prema životu. Ko zna da li su živi i moji najbliži u Litvi? Tamo su sada Nijemci. U moj grad Kovno ušli su prvog dana rata sa Sovjetskim Savezom. Ko zna, moji bi mogli biti u nekom logoru, u getu? Teško je vjerovati da su se bezbjedno sklonili, jer nijesu imali vremena da odstupe. Ipak prva su mi briga Dada i Vlaho. Čim bi se otkrila ova obmana, njima bi došao kraj ...

To je uvertira nakon dolaska u Morsku kuću.

Dijagnoza „trbušni tifus“. Liječi se gladovanjem. Prvo vrijeme dvije šolje zaslađenog mlijeka dnevno. Krv se uzima svaki drugi, treći dan. Tako sam slaba. Ne bih mogla da hodam. Ujutro, kada mi časna namješta krevet, pridržavam se da ne padnem . . . 1

Trenuci najveće napetosti su oko 10 sati. Tada dolazi ljekarska vizita. Samo doktor Orlić zna pravo stanje. Sijedi doktor Orlić odlično glumi...

Najvredniji djelić dana je kada se doktor Vlaho pojavljuje, jedno pola sata poslije vizite. Dolazi da mi „prekontroliše“ srce i pluća. On je sa drugog, grudnog, odjeljenja. Ako je časna prisutna, on to i čini; ako nije, onda mi šapatom prenosi Dadine pozdrave i poruke. To mi vraća hrabrost i volju za život...

Blagotvorno djeluje i sendvič koji Vlaho vadi iz džepa. On odlazi. Sendvič pod jorganom u slast pojedem sa polovičnim žvakanjem. Baš kao gladno kuće.

Napregnuto kontrolišem sebe u svakom postupku. Kupim najmanju mrvicu da ne ostane traga. Svaku riječ provjeravam za izgovor.

Iznad mog uzglavlja visi ranija crna tabla. Sada na njoj piše: MIRA BRAVARSKI iz Zagreba, rođena u Kovinu 1920.

Dadina mašta je aktivna i lucidna. Poslala mi je uramljenu šarenu sličicu, Ticianova kopija „Bogorodica s djetetom“, i malu brojanicu s krstom. Bogorodici je mjesto na noćnom stočiću. Brojanicu ne ispuštam iz ruku.

Dani su dugi, noći beskrajne. Nepodnošljivo. Ponekad Baldo prošeta pored mog prozora i progovori koju riječ. On ne simulira bolest. Stvarno je težak plućni bolesnik. Preko raznih veza su ga u teškom stanju ovamo doveli pravo iz partizanskog odreda. Nosili su ga noću Jozo Valjalo i Pero Pušić (Đido) preko Konavoskog polja. Ujutru su ga donijeli u hotel Kupare. Iz hotela su zvali hitnu pomoć. Nabavili su i za njega lažnu legitimaciju pod imenom Jozo Veselić.

Preturila sam nekoliko dana u Morskoj kući. Počela sam češće da se žalim Vlahu na dosadu u samoći.

- Piši svoje doživljaje iz rata, reče Vlaho, Činićeš nešto korisno i neće ti biti dugo vrijeme.

- Kako da pišem? Na kom jeziku? Osim školskih zadataka i pisama nikada u životu drugo nijesam pisala. Nijesam uopšte sposobna za takav posao. Naročito u ovim okolnostima.

— Piši srpskohrvatski onako kako govoriš. Razumjećemo. Piši sve čega se sjećaš. Baci to na hartiju. Ko zna hoće li se preživjeti. Ono što se zapiše, ostaje. Sada ti je sve svježije u pamćenju. Poslije se to zaboravlja. Sada imaš priliku.

— Dobro, pisaću kako budem mogla i umjela, zaključila sam u mislima. Učiniću to Dadi i Vlahu za ljubav. Neka samo oni to znaju. Imam puno šta da kažem. Počecu od ustaških zločina i završicu sa četnicima ...

Vlaho mi je ostavio malu olovku i blok za recepte.

Svako veče, okrenuta zidu, s olovčicom u ruci i blokom, pisala sam. Vlaho je dolazio svaki dan i odnosio ispisane blokove a donosio druge. Noći sam podnosila lakše, a danju sam spavala.

Časne su me puno voljele. Govorile su da još nikada nijesu imale mirniju i pobožniju mladu bolesnicu. Svaki dan bi mijenjale cvijeće u sobi i sve više mi pričale o njihovoj kapelici u krugu ove bolnice.

Počela sam se navikavati na „Morsku kuću“. Organizam mi se takođe navikao na dvije šolje mlijeka i sendvič dnevno. Ne trošiiri energiju. Izdržaću glad.

Jedno jutro me je sendvič skoro izdao. Uzbudila sam se ali kratkotrajno. Stajala sam pridržavajući se za krevet dok je časna namještala posteljinu. Ugledala sam na čaršavu prilično veliku mrvicu od hljeba i pretrnula sam . .. Gotovo! Šta će sada biti! Ali, časna nije reagovala. Samo je istresla čaršav. Ipak, cio dan sam bila nemirna i iščekivala nešto ... Te noći nijesam se mogla usredsrijediti na pisanje.

Sjutradan, poslije vizite, prekinula se monotonija. Otвориše se vrata i zakoračiše dvije mlade Konavoke. Jedna visoka, tanka, rida. Druga sitna, ljepuška, prćastog nosa. Stale su iznenađene.

¹⁰⁵ Kasnije sam saznala da joj je ime Luce Valjalo.

Pogledaju tablu, pa mene I ja sam u nedoumici. Pomišljam:
- Da li da progovorim. Mora da su to neke naše djevojke. Možda su iz partizanskog sela Dunava, odakle je i Baldo. Vjerovatno traže Balda ... Riskiraću, pa neka bude šta bude ...

Došaptavaju se i krenuše. Ja se odlučih:

—Molim vas, koga tražite?

— Tražimo Joza Veselića, odgovoriše obje uglas . . . Nastade kratko ćutanje. Rukom dadoh znak da priđu krevetu.

—Jeste li iz Dunava, tiho izgovorih.

—Jesmo.

Djelić sekunde kolebah se ali upitah:

—Poznajete li Jovana Ratkovića?

—Kako da ne. Mi smo prijatelji...

Djevojke djeluju prisno. Znatiželjno me gledaju.

—Baldo je premješten u drugu sobu, rekoh. Zgledaše se.

— Da li biste vi mogle meni nešto učiniti? Ali, u povjerenju.

—Hoćemo! Ne brini.

— Molim vas, recite Jovanu da je Mina tu i da čeka vezu za odred što prije.

Djevojke pritvrdiše da će sve biti najbolje urađeno. Cio susret trajao je koji minut. Uskoro naiđe Vlaho kao obično u to doba. Uzdržala sam se da Vlahu bilo šta kažem o susretu sa Konavokama.

Cio dan sam razmišljala o svom postupku. Kasno u noć jedva zaspah.

Pred zoru probudi me galama u hodniku. Glasan razgovor, lupnjava teških cipela . . . Naglo se otvoriše moja vrata. Dvije ručne baterijske lampe uperiše svjetlo prema meni. Osjećam da šaraju snopovima svjetlosti po mom licu, krevetu, po svim predmetima u sobi. Pomislih i na svoju Bogorodicu . . . Niko ne izgovara riječi. Vrata se zatvoriše uz psovku. Čujem otvaranje drugih vrata u hodniku. Galama ...

Više nemam sna. Nešto se dogodilo. Jedva čekam jutro da se pojavi časna . . .

Došla je časna sestra sa šoljom mlijeka. Smišljam kako da počnem razgovor. Ona preduhitri:

—Jeste li čuli noćas galamu?

- Jesam ... nešto.

— Zamislite! Ko bi rekao da je onaj fini mladić partizan, bandit!

- Koji mladić?

—Pa onaj koji je ranije ležao u ovoj sobi.

Savladujem se i mirnim glasom pitam:

- Kako to?

— Eto, Bjelokosić iz Čilipa, koji je na staljingradskom frontu izgubio nogu, poznao ga je prilikom šetnje i prijavio ga. Gestapo je bio tu, nastavi časna. Našli su ga. Iako pod drugim imenom, nije mu bilo spasa. Upravnik nije pustio da ga vode u zatvor. Ionako su mu izbrojani dani. Upravnik je nekako uspio kod njemačkih vlasti da ga zadrži ovdje pod stražom. Još nam je i to trebalo! Sada nam tu šeta straža po hodniku. Zamislite samo te drskosti. Partizan, a mi ga tu liječimo i hranimo . . . Gestapo ga ispituje, ali on ne progovara. Samo psuje ustaše i poglavnika. Jastuk mu je sav u krvi. Oni bi htjeli da ga oporavimo da bi im mogao pričati. Svejedno, njemu je kraj ...

Časna se prekrsti i izađe. Ostadoh kao paralizovana u krevetu. Dakle, dobri naš drug Baldo, oprašta se sa mladim životom. Prevelika će biti tuga Baldove majke kada to sazna. Stvarno ne znam da li je Baldu živa majka. Znam da ima vjerenicu Janju. I ona je aktivno uključena u narodnooslobodilački pokret. Kad god bi Baldo zavirio kroz moj prozor da progovorimo koju riječ, nikada nije propustio da spomene svoju Janju. Ona će sada biti u dubokom bolu i nesrećna . . . Tužni će biti svi njegovi drugovi... Sjećam ga se kako je dolazio iz Konavala u naš štab partizanskog bataljona na Zupcima. Uvijek je bio nasmijan i rumen u licu. Nosio je urednu novu konavosku nošnju. Njegove široke gaće bile su mi tako smiješne. Uvijek, kada bih ga ugledala u tim pantalonama - pozadi visi kao dvostruka kesa - jedva bih se uzdržala od smijeha. Ležim i razmišljam o Baldu i ostalima koji su izgubili živote boreći se nesebično za oslobođenje svoga naroda. Odjednom primijetili da mi je jastuk sav mokar od suza . . .

¹⁰⁶ Baldovi drugovi, konavoski partizani, osvetili su se za Balda. Ni Bjelokosić nije dugo živio.

Tog dana nije me posjetila ljebarska vizita. Ni Vlaho. Samo se hodnikom čula povremeno galama.

Zazvonila sam časnoj sestri mimo svog običaja. Uvijek sam željela da one što manje budu u mojoj blizini, ah danas ne podnosim samoću. Došla je druga časna. Opet priča o Baldu. Ova se ne čudi što se on ovdje krio, samo se pita kako je stigao ovamo iz partizana. Ko ga je doveo, ko je za njega plaćao, odakle mu lična karta.

— Znače, ovi partizani svuda se uvlače. Jučer su podmetnuli dinamit pod željezničku prugu. Lokomotiva i dva vagona puna robe za Njemačku odletjeli su u vazduh. Čak u podrumu njemačke komande je nađena bomba i još na mnogim mjestima . . . Čovjek danas više ne zna odakle vreba opasnost. Gestapo sada sve pretražuje i ovdje. I nas su ispitivah o svakom bolesniku ponaosob. Kažu da je nemoguće da se samo jedan bandit ovdje krio. Čim je otvoren put za jednoga, mora da ih tu ima više.

Vijesti o dinamitu i bombama me ohrabruju. Znači, ipak nije svi u zatvoru. Konavoski partizanski odred živi. Ali se ježim pri ponavljanju riječi časne sestre: „Kažu da je nemoguće da se samo jedan partizan ovdje krije“ ...

Prošla su dva mučna dana. Nedostaje mi Vlaho i sendvič . . . Njegova bilježnica od recepata leži na stočiću netaknuta. Moje raspoloženje i pisanje ne mogu zajedno.

Oko šest poslije podne, kada je časna unosila u sobu obrok mlijeka i čaja od kamilice, začula se škripa po hodniku. Časna je zastala kod otvorenih vrata. Progurali su bolesnička kolica. Časna se prekrsti. . . Odvezeše Balda u mrtvačnicu . . .

Opet je bila mučna noć. Osvanuo je sunčan dan. Časna je donijela svježeg cvijeća i širom mi otvorila prozor da se nadišem čistog vazduha. Došao je laborant i uzeo mi krv.

Dokle ću se zdrava patiti, gladovati, davati krv i glumiti tešku bolesnicu. Samo da Vlaho dođe. Reći ću mu da ne mogu više ovako. Valjda je već uspostavljena neka veza sa odredom.

Prošla je vizita, Vlaha opet nema . . . Zadrijemala sam. Ne znam koliko sam spavala. Trgla sam se iz sna kada sam osjetila da je neko tiho ušao u sobu. Ne vjerujem svojim očima! Pored mog

kreveta stoji katolički pop a iza njega najstarija časna sestra. Pop je niskog rasta, debeo, okruglog mekog obrijanog lica.

—Hvaljen Isus...

Sestra mu pruža stolicu pored mog kreveta. Ja sam prosto šokirana ovom neočekivanom posjetom.

Velečasni se bolje namjestio na stolici, a časna nas napusti. Grčevito držim brojanice u ruci . . . Misli mi se strelovito vrzmaju:

— Gotovo! Nema izlaza! Ovaj će odmah ocijeniti da sam strankinja. Biću mu sumnjiva . . . Moram ćutati.

Vjerovatno sam vrlo loše izgledala. Velečasni je tiho, blago počeo:

— Časne su mi pričale o vama. Došao sam u posjetu. Spreman sam da vas ispovijedim . . .

Dok on to govori, ja u mislima pritvrđujem odluku da ćutim i da se prikažem jako iscrpljenom. Inače, nijesam daleko od toga.

Velečasni prstom pokaže na tablu iznad mog uzglavlja i produži:

—Vidim da ste rođeni u Kovinu.

Klimnula sam glavom potvrdno.

— Baš mi je drago, reče on. Ja sam u Kovinu sedam godina služio u parohiji. Imam tamo puno prijatelja.

Znoj mi oblijeva čelo. Za trenutak zatvorim oči. . .

— Da li znate onog trgovca gvožđarijom u glavnoj ulici? Da li je živ?

Klimam glavom.

—A onaj drugi visoki do njega koji je držao kafanu?

Opet sam pokretom glave jedva potvrdila. Sve mi je to preveliki napor. Zatvorila sam oči. Kao u buniu sam se prebacila i okrenula prema zidu uz polujauk . . .

Velečasni se nagnuo nada mnom. Ja sam prošaputala.

—Velečasni... Zlo mi je ...

Velečasni zazvoni. Časna se pojavi.

— Vaša bolesnica je vrlo slaba, reče on i dodade: — Ona još nije sposobna za razgovor. Šta ste me ubjeđivale da se može ispovijedati . . .

Časna stoji. Njoj je nelagodno. Meni obraze ovlažiše suze . . .

Velečasni završi:

— Smirite se. Oporavite se. To je najvažnije. Moliću se za vas.

Ode u pratnji časne.

Danas je četvrti dan kako Vlaha nema. Jako sam uznemirena. Strahujem za njega. Za Dadu još više. Nemoćna sam ovdje. Kao u kavezu. Čujem u susjednoj sobi komešanje, škripu kreveta. Nikada do sada slično se nije čulo. Časna mijе pričala daje susjedna soba velika i da ima deset kreveta. Neke su promjene. Stalno neko šeta na pločniku pored mog prozora i povremeno zaviruje u moju sobicu. To su neki mladići. Nesimpatični. Časne sestre su nervozne. Dolaze kod mene da se žale. Dovezli im njemačke vojnike na liječenje. Navodno imaju dizenteriju.

— Dobacuju nam razne bezobrazne riječi i postavljaju nemoćna pitanja ...

Očajna sam. Dan polako odmiče. Komšije su sve drskije. Lupaju u zid baš do kreveta. Zaviruju kroz prozor i kucaju u staklo. Viču, deru se. Poslije podne još su gori. Morska kuća se ori od njihove pjesme „Lili Marlen“.

Noć. U susjednoj sobi galama. Pokrijem se ćebetom po glavi, da bih ublažila buku urlanja.

Sjutradan se isto ponavlja.

Oko podne dođoše mi u sobu časna sestra skupa sa čistačicom. Obje su uznemirene.

— O vama samo razgovaramo! Šta da radimo, reče časna.

Čistačica dodaje:

— Zamislite, ovi vojnici su mi jutros rekli: „Ona mlada bolesnica do naše sobe uopšte nije bolesna. Doći ćemo joj večeras u posjetu ...“

Šta da radimo? Sve tri smo zabrinute.

— Nećemo vas ovako nemoćnu ostaviti, reče časna.

— Iako nijesam dežurna, ostaću sa vama. Zaključaćemo se.

— Nijesu ih imali gdje smjestiti no baš tu kod nas. To su sve zabušanti da ne bi išli na Istočni front, kaže časna sestra.

Zahvalna sam časnoj za njenu požrtvovanost i toga trenutka sam je iskreno i predano zavoljela.

Cijelu noć je sjedjela na stolici pored prozora. Niko nas nije uznemirio.

Osvanuo je vedar dan. Meni je donio radost i zračak nade. Prvo mi je časna donijela uz mhjeko malo pirea od krompira. Važnije, Vlaho se pojavio.

Čim nas je časna napustila, na brzinu sam mu ispričala sve prethodne događaje. On je već znao o Baldu. Takođe je znao o bezobrazlucima vojnika u mom susjedstvu. Dobro su bili on i Dada, ali zbog ustaša i Gestapoa nije mogao doći. Plašio se da svojim dolaskom na zarazno odjeljenje ne izazove sumnju.

Ne puštam Vlahu da mi dalje objašnjava no sklopljenih ruku ga molim da me što prije izbavi iz ovog pakla. Boravak u „Morskoj kući“ mi je postao nesnosan . . .

Vlaho razumije. Tješi me. Apeluje na strpljenje. Veza sa odredom je uspostavljena, ali još nije redovna. Samo su u pitanju dani. Vlaho mi ulijeva nadu. Menije to dugo i teško mi pada.

Poshje Vlahove posjete pribranja sam. Čak me naročito ne uzemiruje lupkanje na prozor i noću u zid. Ležim pokrivena ćebe-
tom po glavi. Hoću da zaboravim trenutke nevolje i mogućnost pogibije. Želja za životom i pomisao na budućnost podstiču me da predstavim sebi viziju slobode. Sanjarim. Podići će se kuće na zgarištima. Stići će do sela bolji putevi i sjaj elektrike. Biće više prosvjećivanja i zabave. U prvim godinama slobode, tražiće se preživjeli cijelim svijetom. Pomiješaće se tuga i radost. Prvi put za sve ovo vrijeme u bolnici pomislila sam na svoje u Litvi.

Nijesam ni osjetila kako su ušli Vlaho i časna. Vlaho je vrlo zvaničan. Uvijek se pravio takav u prisustvu časne.

— Ovu vašu bolesnicu vodim na rendgen i premještamo je na grudno odjeljenje. Analiza pokazuje da nije više zarazna a jučerašnji pregled daje sumnje za pluća.

Strpala sam u džep od penjoara sliku Bogorodice, brojanice, četkicu za zube, češalj.^{106a} Pridržavajući Vlaha ispod ruke, polako smo napustili „Morsku kuću“.

^{106a} Sliku Bogorodice i brojanice sam sačuvala. Poslije rata sam to poslala Muzeju grada Trebinja.

SPIRITISTI

Osjećala sam se kao pravi bolesnik dok me je Vlaho vodio do glavne zgrade bolnice. Ali, kada mi je ispričao da su primili poruku od Jovana Ratkovića da će za koji dan doći vodič po mene, snaga mi se povratila. Znači, one dvije mlade Konavoke su ispunile obećanje . . .

Pošli smo u rendgenski kabinet. Tu je Vlaho izvukao iz pisaćeg stola svežanj gdje su bili rublje i haljina za mene. Sva drhtim od sreće dok se oblačim. Čekam Vlaha dok piše otpusnicu za Miru Bravarski . . .

Vlaho skida svoj bijeli mantil, uzima torbu i slamni šešir. Polazi. Ja idem za njim na odstojanju od nekoliko metara.

Isto večer me je Dada upoznala s prosjedim gospodinom srednjih godina. On treba da me prebaci do svoje vile u Mlinima. Ranije ovog čovjeka nijesam poznavala. Dada mi je ispričala da je inženjer po zanimanju. Ima svoju kancelariju u gradu i vilu u Mlinima. U vili mu živi žena sa kćerkama. On je anglofil i mason. Kao anglofil pomaže naš pokret. Inače je Hrvat po narodnosti i nije kompromitovan. Takva ličnost je vrlo dragocjena za naš pokret. U vili u Mlinima će za koji dan doći po mene vodič za odred. Predstaviće se imenom „Višeslav“. Radujem se što se primičem nekoj slobodi.

—Šteta što nijesi više napisala, reče mi Dada.

— Ali, i ovo je dragocjen materijal.¹⁰⁷ Sve sam blokove sakri-la u odžak naše kuće u Cavtatu jer se vraćamo ovih dana tamo.

Pozdravila sam se s Dadom i sjela u barku. More je bilo tiho i brzo smo stigli do male plaže. Inženjer je tu vezao barku i kroz baštu me proveo prema kući.

¹⁰⁷ Ono što sam pisala na listićima bloka od rcecpata, sačuvalo se u Odžaku. Poslije je Vlaho ispravio ortografske i jezičke greške.

Kuća je spolja izgledala lijepo. Okružena čempresima. Inženjer me ja upoznao sa svojom suprugom i kćerima studentkinjama. Zbog rata ne studiraju. Sve tri su vrlo ljubazne.

Domaćin se nije zadržao. Napomenuo je da budemo oprezne. Odobrava da šetam po bašti, ali ni korak dalje.

Iznutra je kuća vrlo skromna, bolje rečeno nedovršena. Rat je to omeo. Okrećena u bijelo i namještena skromno. Spavam u sobi s mladom kćerkom. Vodimo konvencionalne razgovore.

Počeli su monotoni dani u iščekivanju „Višeslava“. Moju sobnu drugaricu nešto psihički pritiska. Nijesam pokazivala znatiželju da saznam razlog. Ni ona o meni ništa ne pita. Ona se danju stalno žali na glavobolju a noću se budi, skače iz kreveta preplašena, u snu više ...

Nezadovoljna sam. Poslije tri dana boravka ovdje, niko se nije javio. Osjećam se suvišna u ovoj kući. ...

Sljedeće jutro, prilikom šetnje po bašti, moja sobna drugarica je započela sa mnom razgovor o mistici, o spiritizmu, o snovima i slično. Upitala me šta mislim o tome. Kratko sam joj odgovorila da ne vjerujem u te stvari.

Poslije ručka, kada smo šetale utroje, opet je započeo razgovor o ovoj temi i to mnogo konkretnije.

— Vidimo da ste vrlo ozbiljna osoba i ulijevate povjerenje. Moramo vam reći veoma važnu stvar. Mi vjerujemo u duhove mrtvih i njihovu moć. Ubijedile smo se u to. Naš otac ne zna ništa o tome i ne smije da zna. Prije no što vas je doveo, rekao je da ćete ostati samo dva-tri dana. Međutim, vaš boravak se odužio, a mi sjutra uveče imamo ovdje kod nas spiritističku seansu . . .

Bila sam iznenađena ovom neočekivanom pričom. Nešto sam čitala o spiritizmu, ali me to nikada nije zanimalo. Tretirala sam ga kao svako sujevjerje. Vjerojatno je moje začuđeno lice sagovornicima dalo povoda da mi opširno obrazlože svoje ubjeđenje.

Počele su redati razne primjere, čak do Napoleona.

Ispričaše mi kako su uspjeli na seansi da „stupe u kontakt“ baš sa Napoleonom . . . Upitan za mišljenje o ishodu rata, odgovorio je. Seansi su bili prisutni odlični poznavaoци francuskog jezika i nekoliko naučnika. Ali, nijesu mogli sve razumjeti što im je

Napoleon govorio s obzirom na to da se i jezik izmijenio od toga doba. Jedan od prisutnih je napravio stenografsku bilješku i sjutradan je u starom rječniku iz dubrovačke biblioteke našao sve nepoznate riječi. Tako su protumačili Napoleonov odgovor ...

— A da li vaša mama sve ovo zna, upitala sam još više iznenađena.

—Mama u to duboko vjeruje ...

Za vrijeme večere su sve tri počele da me ubjeđuju. Predložile su, ako do sjutra uveče ne odem, da ja budem medijum.

— Imate sve vrline da budete. Ozbiljni ste. Imate plave oči. Samo, morate vjerovati. Do sada je uvijek bila medijum moja mlada kćerka, ali previše je nervozna i ima glavobolju.

Ja sam se i dalje odupirala. Ali što je naš razgovor više odmićao, bila sam znatiželjnija da provjerim ove tvrdnje. Ako je sve tačno što su mi one ispričale, onda moj odlazak u partizane nema nikakve svrhe. Onda su sve moje dosadašnje ideje promašaj. Ništa drugo mi ne bi preostalo no da se skrasim u neki samostan i počnem vjerovati... Ozbiljno me sve to zaokupilo.

Naredne noći nijesam spavala. Razmišljala sam o našem razgovoru. Više sam bila iznenađena zbog majke koja je na mene ostavila utisak razborite i pametne žene.

Sjutradan sam se upoznala s „tehnikom rada“ za seansu. Okrugli stočić na kojem je ispisana abeceda i brojke od nule do stotinu. Na stočiću se nalazi mali porculanski bijeli tanjirić na kojem je crnim tušem napravljena strelica. Medijum tihim glasom poziva duh i postavlja mu pitanja. Ako se duh odazvao, tanjirić počinje da se miče i klizi po stočiću. Strelica prelazi od slova do slova . . . Prisutni zajednički tiho čitaju odgovor na pitanja . . .

Moja sobna drugarica mi je u razgovoru dodala da je još boli desno rame od prošle seanse.

—Kakve veze ima desno rame s tim? upitala sam.

— Kako da ne, tanjirić te vuče kao magnet . . . Jednom sam mislila da će mi istrgnuti ruku, odgovori ona.

Poslije podne saopštila sam da prihvatam ulogu medij uma i da ću najozbiljnije vršiti taj posao. Koncentrisaću se samo na to. Hoću da se ubijedim u istinitost njihovih tvrdnji.

Došlo je veče. Iščekivanje ...

Počele su stizati barke. Stigle su tri jedna za drugom u malim razmacima. Sa terase sam posmatrala tamne siluete koje su se približavale kući. Bila sam uzbuđena. Toga časa nijesam mislila na svoj ilegalni položaj niti na vodiča koga sam nestrpljivo iščekivala.

Bilo nas je desetak, ljudi i žena, mlađih i starijih. Svi ovi meni nepoznati izgledali su ozbiljni i pristojni. Domaćica je jednog bradatog visokog čovjeka srednjih godina oslovila sa „profesore“, a drugog sa „doktore“. Mene je predstavila gošćom, rođakom iz Mostara.

—Ona će večeras biti medijum. Ima sve uslove da to bude.

Na mjesečini obučena u crninu koju sam tih dana inače nosila, vjerovatno sam izgledala impresivno.

Sjela sam do okruglog stočića. Električno osvjetljenje su ugasi i upalili svijeću. Prisutni su stali okolo u krug nagnuti prema stolu obgrljeni rukama preko ramena . . . Atmosfera tajanstvena ... Seansa je započela ... Tiho izgovaram ime duha koga skupljena družina želi izazvati . . . Tanjirić se ne miče s mjesta . . .

—Neće da se odaziva, čujem mrmljanje prisutnih ...

Zovem opet . . . Ništa! Zovem druga imena ... Ništa! Atmosfera je sve više napeta ...

Vidim da se tanjirić neće maknuti ako ga sama prstom ne gurnem.

Odjednom sam se vratila u stvarnost i osvijestila se ...

Počela sam polako desnim kažiprstom da guram tanjirić prema slovima i da „odgovaram“ na pitanja postavljena duhu. Odgovarala sam što mi je god tog trenutka padalo na pamet. Kako su sva pitanja bila usmjerena na ishod rata, davala sam uglavnom svoju verziju.

Ali gle! Prisutni vjeruju! Ne vide da sama guram tanjirić. Nagnuti nad stočićem osvijetljenim jednom svijećom, čitaju „odgovore“ .. . Neki padaju u trans... Neke žene briznuše u glasan plač. To se desilo kad sam podesila da na poziv jednoga duha ovaj odgovara „nemojte me uzemiravati“.

Osjećam se vrlo neprijatno, ali se dalje igram tanjirićem . . .

Ova besmislena igra je trajala nekoliko sati.

Umorila sam se. Na kraju sam rekla da ne mogu više . . .

Kada su upalili svjetlost, vidjela sam uzbuđena, oznojena lica...

Tog trenutka sam opet zaboravila na svoj položaj i izgovor strankinje koji me može izdati. Ustala sam i rekla:

— Molim vas. Ovo je besmislica! Tu nema ništa! Tanjirić se nikako nije micao sam. Ja sam ga svjesno gurala prstom . . .

Odjednom se cijela družina bijesno okrenula prema meni. Ovi ljudi koji su dotada djelovali pristojno i uglađeno, počeli su najpogrdnijim riječima da viču i da me nazivaju lažljivicom i ludom ... Svi ogorčeni što se usuđujem tako nešto da tvrdim . . .

Bradati gospodin, koga je domaćica oslovljavala sa „profesore“, spasio me od agresivnih napadaja i grdnji, koji su nagovještavali da se bliži linč . . .

- Pustite medijum na miru. Živci su joj bili prenapeti, pa joj se sada pričinjava daje gurala tanjirić prstom ...

Vidjela sam da je riskantno dalje uvjeravati ih u istinitost mojih tvrdnji — učutala sam. Intimno sam doživjela olakšanje i radost što sam se uvjerila u ovu besmislenost.

Izgleda da spiritizam dobija u širini u izuzetno teškim i neizvjesnim vremenima. Takav je rat. Ljudi traže neka smirenja u mistici. •

Društvo se razišlo. Barke su otplovile prema Dubrovniku. Domaćice su otvoreno negodovala na moju interpretaciju seanse. Pokušala sam opet da bar njih tri uvjerim u istinitost, ali uzalud ... Bilo mi je neprijatno . . . Legle smo u svanuće.

Prošlo je podne kada smo ustale. Nikako ne mogu opet da uspostavim ni uobičajeni konvencionalni ton sa domaćicama. Dan je prošao u ćutanju i mojoj usamljenoj šetnji po bašti.

Došlo je vrijeme večere. Atmosfera nelagodnosti uporno se održava. . .

Odjednom smo začule blago kucanje u prozorsko staklo. Zgledale smo se. Ko bi mogao biti? Domaćica je otvorila prozor i upitala.

-Koje?

— „Višeslav“, čuli smo odgovor ...

— Uđite, pozva ga domaćica. — Taman da večeramo.

— Ne mogu da uđem. Žurim se, glasio je odgovor.

— Moramo da krenemo odmah ...

Brzo sam ustala. Obukla mantil i stavila maramu na glavu.

Domaći su bili malo zbunjeni ah nijesu prikrivah dobro raspoloženje što ih napuštam. Prijateljski smo se oprostile ...

PUTUJUĆI TRGOVCI

Višeslav se nije pozdravio. Izišli smo iz bašte i krenuh putem. Oktobarska noć je bila mračna. Nijesam mogla ni da vidim kako moj vodič izgleda.

Uzalud sam pokušala da se raspitam o Konavoskom partizanskom odredu, o broju partizana, smještaju i slično. Odgovor je samo glasio:

— Vidje ćeš sama ...

Požurivao me, jer u zoru smo morali stići na određeno mjesto. Moj vodič je škrt na riječima, a korača brzo. Nenaviknutoj da toliko hodam, nije mi bilo lako ići ukorak. Ali, nijesam se usudila da to kažem, niti da predložim kratak odmor.

Poslije hoda od nekoliko sati, stigli smo na jedno raskršće. Spustili se dolje u jarak pored puta i sjeli. Ni tada Višeslav nije riječ izgovorio. Zora je. Tek tada sam uočila da je moj vodič vrlo mlad, oko sedamnaest godina. Mršav, sitan, plave kose i pje-gavog lica. I pored mladosti djelovao je ozbiljno i strogo.

Sjedjeli smo u jarku na rosnoj travi i čekali. Okolo tišina ... •

Odjednom smo začuli diskretan zvižduk. Višeslav je ustao i odgovorio takođe zviždukom. Nije potrajalo, a pred nama je stajao visok crnomanjast, mršav mladić. Ljubazno se rukovao sa mnom i predstavio se „Janko“. Pretpostavila sam da mu je to sigurno ilegalno ime kao moje „Vlatica“.

Višeslav je predao Janku neku poštu i bez pozdrava otišao. Nas dvoje krenuh smo dalje. Odmah je započeo razgovor. Na moju

primjedbu da je Višeslav strog, Janko je odgovorio daje nedavno primljen u SKOJ. A takvi su skojevci, te se savjesno pridržava svih uputstava za konspiraciju. Inače, vrlo je vrijedan i odan. Nikada kao vodič i kurir nije zakasnio niti što pogriješio. Janko nije na sva pitanja odgovarao bez ustručavanja. Čak mi je rekao daje rodom iz Uskoplja i da mu je pravo ime Mato.

Idemo paralelno sa morem prema Pridvorju, mada nam je more zaklonjeno kamenitim bregovima visokim oko 150 metara. Janko reče da od Pridvorja imamo još trećinu puta do sela Dunava, našeg cilja. Išli smo polako. Na putu smo rijetko koga sretali. S obje strane puta su polja. Kamene ograde i vinogradi. Tu i tamo rastu masline i smokve. Prvi put otkako sam u ilegalstvu, bila sam komotna kao na slobodi. Kako od jučerašnjeg ručka nijesam jela, glad je umanjivala dobro raspoloženje. Uostalom, glad i nesanica stalni su pratioci partizana.

Manastir Pridvorje nije bio daleko. Janko nije ispričao da u manastiru imaju odličnog meda, ali ga ne prodaju za novac koji inače nije na cijeni. Vrš razmjenu za robu.

— Tu ima jedan mladi fratar u koga se djevojke zaljubljuju, te najviše zbog njega dolaze na svečanosti manastira, šalio se Janko.

Tek što smo prošli pored manastira, začusmo tutanj motorizacije iz pravca našeg dolaska. Zgledali smo se.

— Moramo se skloniti, za svaki slučaj, reče Janko. Idemo u manastir. Ti samo ćuti i pusti mene da govorim. Ja znam šta ću reći. Ja se poznajem s fratrom i već sam trgovao s njim.

Požurili smo i utrčali kroz kapiju manastira. Našli smo se u prostranom četvrtastom dvorištu, okruženom zgradom i balkonima. Nigdje žive duše . . . Putem do kapije čuju se tenkovi i motorizacija. Stali smo usred dvorišta i gledah prema balkonima razvučenim duž cijelog sprata. Nije vrijedjelo dozivanje pored ove jeke motora.

Najzad se pojavi visok mlad fratar. Ljubazno se pozdravi sa nama kao sa starim znancima Janko mu je ispričao da želimo kupiti veću količinu meda u zamjenu za bijelo posteljno platno što imamo u rezervi od prije rata. Fratar nas povede uz stepenice

u prostranu sobu. Uzgred nas je pitao odakle sam. Janko mu je odgovarao. Rekao je da sam njegova kuma iz Hercegovine ...

Fratar nas prvo ponudi rakijom — lozom. Nijesmo htjeli ni da okusimo. Janko mu reče da bismo željeli probati med i malo bismo ponijeli sa sobom.

—Svakako, ljubazno nam reče fratar.

—Možda ste ogladnjeli?

—Pa nijesmo baš ni siti, reče Janko.

Fratar nam je donio zdjelu meda, dva komada tople pogače i narezanog sira. Nijesmo žurili i jeli smo s apetitom.

Dogovorili su se o razmjeni robe i datumu isporuke. Janko je uzeo teglicu meda za uzorak.

Sve vrijeme riječ nijesam izustila. Bilo je tri poslije podne kada smo krenuli.

Čim smo izašli kroz kapiju, rekoh Janku:

— Pa, čovječe, zar nije dosta što smo se ovdje sklonili i najeli? Nije trebalo da tražiš „uzorak“.

— Kako da ne, reče Janko. Ja ću ga ponijeti svojim kući, jer oni zaista namjeravaju nabaviti ovdje meda. Pa, eto, ujedno sam obavio i ovaj posao ...

Put je opet bio pust i slobodan.

Pred sam mrak stigli smo u selo Dunave. Razbacane kamene kuće, kamene ograde. Gaziš po kamenu. Svaki korak se čuje. Janko me je ostavio ispod jedne masline da čekam, a on je pošao da potraži nekoga.

Nakon desetak minuta, Janko je prilazio s jednom Konavom. Poznadoh u njoj visoku riđokosu djevojku koja me je posjetila u „Morskoj kući“. Pozdravile smo se prisno kao stare poznanice... Mlada Konavoka mi se predstavila: „Seka“ a ja njoj „Marića“.

—Nijesi više Mira, reče ona.

—Ne, odgovorili ja, u takvom smo vremenu.

Janko se oprostio od nas. Seka mi reče da mora smisliti šta će reći svojim kod kuće. Hoće da spavam kod nje, jer reče da nema večeras vodiča za planinu.

Opet ostadoh sama. Neprijatno u mraku i u nepoznatom. Drukčije sam sebi predstavljala dolazak u odred . . . Mislila sam da u selu postoji štab odreda kao što smo imali štab bataljona u Zupcima. A sada, evo, problem je i za samo prenočište u selu.

Prema Sekinom pričanju shvatila sam da se odred ne nalazi u selu nego u Dunavskim rupama, u planini. Znači, ima još pješaćenja do cilja.

Seka se vratila i povel me kući. Rekla je ukućanima da sam švercerka. Navodno da zamjenjujem raznu robu za maslinovo ulje, rakiju i smokve. U to vrijeme je bilo puno takvih trgovaca po konavoskim selima. Ljudi se snalazili.

Sekina majka Kate dočekala nas je ljubazno ispred kućnih vrata. Ušle smo u prostranu polumračnu kuhinju. Samo gas-lampa je gorjela iznad dugačkog stola. Za stolom je bila cijela porodica. Kate mi je ponudila da im se pridružim za večeru, što sam rado prihvatila. Sjela sam na drugom kraju stola, pored Seke.

Posmatrala sam okupljenu porodicu. Otac Đurko dostojanstveno je sjedio na čelu trpeze. Do njega s lijeve strane sjedjela je majka Kate. Djelovala je otmjeno u konavoskoj nošnji.

Ove konavoske ženske nošnje očaravaju. Konavoske žene su inače čuvane po ljepoti, ah kada se nagizdaju, izraze struk i vitkost, onda sve djeluju otmjeno, a mlađe i graciozno. Zimi nose crne dugačke haljine a ljeti bijele. Suknje su nabrane. Obavezan konavoski vez na gornjem dijelu izrađen je svojeručno. Opasane su širokim pojasom a preko njega, kao ukras, tanka šarena tkanica. Djevojke nose na glavi okrugle crvene kapice a udate žene bijele uštirkane marame koje se u ovom kraju zovu pošice. Velika žuta kita ispod izreza takođe spada u domaću radinost. Za ovu svrhu se u Konavlima gaje svilene bube.

S desne strane do oca sjedio je bratanac Niko koji inače živi sa stricom u zajednici. Tu su bili najstariji sin Jozo, visok, plav, plavih očiju. Do Joza je sjedio mlađi sin gimnazijalac Božo, takođe visok, plav. Za stolom su bili dvanaestogodišnja mlađa kćerka Nike i najmlađi — mezimac cijele kuće, četvorogodišnji Ivica.

Iz velike pune činije skuvanog kupusa i mesa širio se prijatan miris.

Majka Kate je svima sipala u tanjire. Jeli su i razgovarali o poljskim radovima i sjutrašnjem poslu.

Sve vrijeme večere ćutala sam. Željela sam da što manje skrećem pažnju na sebe.

Odjednom, pri kraju večere, Kate se obrati meni:

- Šta švercujete? Šta nam nudite, gdje ste ostavili vašu robu?

Ostadoh u neprilici ne znajući šta da izustim. Ovo pitanje je došlo tako neočekivano i u prvi mah se ne snaдох ...

- Pa trgujem svačim ...

—Kako svačim? upita otac.

U to Seka priskoči u pomoć:

— Ma ona je u stvari šnajderica, ali uzgred zamjenjuje duvan za ulje i rakiju ...

Mali Ivica me spase od daljeg ispitivanja.

- Imaš li igračaka? upita me on.

—Daj hartiju, napraviću ti, odgovorih mu vedro.

Seka je donijela stare novine. Uzela sam mališana u krilo i počela mu praviti kape, brodiće, avione . . . Poslije pola sata bili smo najveći prijatelji. Ivica je uživao sa „igračkama“ od hartije, a roditeljima je bilo drago što se mali zabavlja. Stekla sam njihovu naklonost.

Seka i ja spavale smo skupa na krevetu u njenoj sobici do terase. Iako sam bila jako umorna od tolikog pješačenja, nijesam htjela zaspati dok mi Seka ne ispriča koje sve gore u odredu.

Većina članova odreda su bili mladići seljaci iz ovog sela. Zasadu oni žive legalno u svojim kućama. Takvih ima i u drugim selima. Gore, u Dunavskim rupama nalazi se mali broj ilegalaca iz drugih mjesta. Oni silaze dolje radi sastanaka i dogovaranja o diverzantskim akcijama koje vrše zajedno. Teritorija nije oslobođena. Blizu, na Mrcinama i na Grudi ima puno vojske, domobrana i Nijemaca. Kako su učestale diverzantske akcije, tako i ovom selu prijeti opasnost od uništenja. Ali, sva sreća je u tome što je selo složno, osim nekoliko izuzetaka od kojih se paze. Muškarci, žene, djevojke, čak i djeca — svi izvršavaju razne zadatke. Umiju da se čuvaju i konspirišu. Jedino nekoliko starijih ljudi plaše se borbe i teških posljedica. Rado bi hranili i veći odred, samo da ne vrše akcije .. •

— Moji roditelji cijelu noć ne bi spavali od straha da su saznali ko si ti. Zbog toga sam morala reći da si švercerica.

U to se začu udar kamička u prozor. Seka skoči iz kreveta i pritrča prozoru. Njen momak Ivan. Seka sjedi na prozoru. Kosa joj je rasuta. Njen Ivan stoji s druge strane prozora. Tiho razgovaraju.

Usnula sam.

Odjednom me probudi tresak i vrisak . . . Skočih uplašena. U prvi mah ne mogu razjasniti šta se događa. Onda vidim Joza, Sekinog najstarijeg brata, kako viče na Seku i tuče je zbog mladića s kojim se sastala . . . Seka plače ali mu se ne odupire ... Čak i u takvoj situaciji poštuje starijeg brata. Skočila sam među njih da ih rastavim. Uzgred grdim Joza kako može da bude tako surov prema sestri. Jozo me je pogledao malo iznenađen, ali bez riječi se udaljio iz sobe. U ovim krajevima braća mnogo paze na sestre i mnogo im je stalo do njihovog ugleda.

Uplakana Seka legla je do mene. Ona se odavno voli sa Ivanom koji je jedan od najboljih lovaca i najhrabrijih partizana u selu. I njen brat Jozo je takođe jedan od najhrabrijih partizana u selu. On i Đido su nosili bolesnog Balda preko Konavoskog polja. Istomišljenici su on i Ivan — drugovi su. Ali svejedno, neće sestru da da za Ivana. I njena cijela porodica se protivi ovoj vezi..

Romeo i Julija, pomislih .. Sjetih se i sopstvenog slučaja . . .

Cijelu noć sam tješila Seku. Zbližile smo se kao sestre.

U PLANINI

U Dunavske rupe ¹⁰⁸ i natrag partizani su se kretali iz opreznosti samo noću. Otuda je bilo prirodno da danju ostanem u selu. Do noći sam provela u Sekinoj sobici. Cijela porodica je već znala ko sam...

Uveče se pojavio Jovan Ratković. Sada mu je ilegalno ime bilo Vjekoslav. Nijesmo se vidjeli od majskih događaja 1942. Koliko drugova smo u ovo vrijeme izgubili i šta smo sve do sada izdržali... Zagrlili smo se i zaplakali... Tih kobnih dana, maja 1942. od naše grupe iz Zubaca Jovan jedini nije pao neprijatelju u ruke. Jedno vrijeme se sam krio u ovoj planini i živio kao zvijer... Poslije mu se pridružiše još nekoliko ilegalaca. Jovan je bio srednjih godina, ali najstariji od svih. Svi su ga zvali „stari Jovan“. Njegova kćerka Draga bila je moja drugarica iz partizana i logora. Osjećala sam u Jovanu zaštitnika i radovala sam se što je tu.

Krenuli smo za Dunavske rupe. Teško je objasniti kako ta surova planina izgleda. Za mene, nenaviknutu da hodam po kamenjaru, ovo penjanje u mraku oteglo se u vječnost. Svaki čas bismo zastajkiivali. Usput naizmjenično pričali svoje doživljaje u proteklom vremenu. Jovan je pričao o diverzantskim akcijama odreda, o agitaciji, sastancima, teškoćama. On je seljak i radnik, samouk, bistar, i pravi filozof.

Moje espadrile su se već skoro raspale i osjećam svaki oštar kamen što nagazim.

— Lako ćemo ti druge opanke napraviti, šali se Jovan. Zaklaćemo kozu, odrijeti, pa njene papke, eto tebi obuća... Tvoja

¹⁰⁸ Dunavske rupe - predio u planini iznad sela Dunava gdje su ljetnje kolibe stočara.

stopala su kao kozji papci ... A to što ne možeš po kamenju, i tu ćemo naći iješenje. Ako bi trebalo bježati od potjere, tebe bismo u ruksak pa na leđa ...

Okolo sivo ogromno kamenje. Penjemo se. Prije zatvora i logora, više od godinu dana sam se napješačila po hercegovačkom kamenjaru, ali nikako da se naviknem. Ne raspoznajem put. Ponekad primijetim izgaženu vrlet - i to mi je neki put... Gradsko sam dijete a Litvanija je inače ravna i šumovita. Ovo što ovdje nazivaju šuma, u mojim očima uopšte nije šuma.¹⁰⁹ Prvi put sam vidjela stijenu kada sam s ocem putovala u Norvešku kod strica. Tada sam imala nepunih 18 godina. Putovali smo spavaćim kolima. U zoru me otac probudio riječima:

—Šteta bi bilo da ne vidiš ovo čudno kamenje.

Oboje smo raširenih očiju gledali stijene koje su promicale. Nijesam tada pomišljala da ću se stijena i kamenitih brda kroz život nagledati još puno, puno. A otada je prošlo svega pet godina.

Cijele noći je trajalo naše penjanje — visinska razlika oko 800 m. Stigli smo visoko u predio zvan Jarova glava . . . Nigdje kuće ni kolibe . . . Čak ni šatora. Drugovi leže na livadici, pokriveni raznim komadima robe i spavaju.

Jovan je vješto naložio vatru i skuvaio lipov čaj. Šećera nije bilo, ali ova topla tečnost i bez šećera prija. Produžili smo razgovor dok su drugovi spavali. Nakon buđenja rekoše mi da je skoro ova-mo došla Fanika. Sada je na terenu i treba večeras da se vrati skupa s Mladenom. Faniku poznajem još iz logora. Ona je izišla iz logora po kapitulaciji Italije. Ne znam kako je stigla do ovog odreda. Radujem se što neću biti jedina od drugarica.

Svi ovi drugovi imali su puške i bombe okačene o opasače. Pohvalili su se i mitraljezom . . . Svak drži svoje oružje uza se i kad spava i kad jede. Ja nemam nikakvog oružja, niti sam imala, a ubrajaju me u borce . . .

Osim oružja odred posjeduje radio aparat na baterije, malu pisaću mašinu, malo hartije i indiga. Čak i presu za umnožavanje . . . To se sve najpažljivije čuva i svako veče obezbjeđuje od vla-

¹⁰⁹ Tek kasnije sam u maršu sa divizijom vidjela prave šume po mom kriterijumu. U Bosni i u Sloveniji.

ge, u skrovištu. Ovim materijalima nas snabdijeva naša ilegalna organizacija u gradu. Imamo cijelu mrežu preko koje se to nabavlja i prenosi do nas.

Kraj oktobra. U planini je hladno. Osim golog sivog krša okolo, rijetko se vidi žbunje i šumarak.

Živimo kao najsiromašniji čergaši. Mislim još gore, jer čergaši se slobodno kreću a mi šapućemo u planini i držimo straže . . . Zaziremo od čobana i svakog nezvanog posjetioca ...

Vodu uzimamo na kamenicama.¹¹⁰ O kupanju, pranju kose, umivanju i slično — nema govora! Poslije nedjelju dana, moja crna haljina nije bila crna nego siva ... Skoro nije ličila na haljinu. Sreća što imam topao mantil od tvida. Na meni je danonoćno. Najgore je kada pada kiša. Nema se gdje čovjek skloniti. Odjeća oteža. Nevolja dok se osuši.

Dolazi još drugova. Stigli su Fanika i Mladen. Bili su na terenu. Naši rukovodioci su Peko, student prava, i Jovan. Peko je po godinama mlad ali djeluje kao stariji. I brkove je pustio. On je sekretar Opštinskog komiteta i član Kotarskog. Jovan je njegov zamjenik i sekretar partijske organizacije ovdje. Svi ga poštuju. Pasko i Marijan skoro nikada nijesu tu. Oni su se već nekoliko puta istakli kao vješti borci. Pasko je stručnjak za dinamit. To se dokazalo prilikom rušenja mosta na Pločicama.¹¹¹ I Pava vidam tu s vremena na vrijeme. I on ima svoje dužnosti, ali ne znam koje. Oni dođu ovdje samo da se sklone koji dan poslije izvršene akcije. U odredu se nalaze još dvojica iz Zubaca. To su Blagoje i Milan. Obojica su radili po seljačkim kućama po Konavlima i priključili su se konavoskim ilegalcima. Obojica mnogo vrijede ovoj našoj skupini jer najbolje poznaju ovdašnje prilike — svako selo i svaku kuću. Blagoje je uvijek nasmijan i pun šala. Nosi crno obojenu vojničku bluzu i po njoj ga izdaleka prepoznamo. Ima čvrsto zategnut kajiš oko pasa, nekolike bombe okačene. Kreće se po kamenju s takvom lakoćom, kao da mu to pričinjava zabavu. Ponekad zabo-

¹¹⁰ Kamenice - udubljenja od atmosferske erozije u kamenu gdje se akumulira kišnica.

¹¹¹ Pločice - selo u Konavlima.

ravlja da smo ilegalci, pa zapjeva. Drugi ga stišaju. Milan, koga svi zovemo „Milan coto“. Jedna noga mu je kraća od preloma iz djetinjstva. Rano je ostao siroče bez roditelja te je odmalena radio po tuđim kućama u Konavlima. I pored invalidnosti, došao je dobrovoljno i sa sobom donio pušku s municijom. On nigdje ne izostaje. Kada naši partizani idu u koloni, Milana svak izdaleka poznaje po hodu. Milana sam i ranije ponekad vidjela u Zupcima, kada je dolazio iz Konavala u oslobođene Zupce, na zadacima relacija Zupci-Konavle. I Milan je uvijek nasmijan kao Blagoje. Ali dok se Blagoje smije, zablistaju mu zdravi zubi. Milan u gornjoj vilici ima samo dva očnjaka.

Fanika i ja bavimo se radom u „tehničici“. Slušamo vijesti, bilježimo, sastavljamo, kucamo i umnožavamo. Ove vijesti se poslije raznose po selima. Ponekad pišemo proglase. Nije rijetkost da u mjestima Mrcinama i Grudi osvanu naši proglasi . . . Narod to grabi i čita iako ljudi znaju šta ih čeka ako im se takav proglas nađe u džepu.

Jovan koji umije razne poslove da radi pa čak i da rezbari, napravio je divan pečat našeg odreda. Na svim otkucanim vijestima i proglasima udaramo pečat. Leci sa pečatom više se poštuju na selu i duže kruže iz ruke u ruku.

Cesto mijenjamo mjesto logora. Obično svake druge noći. Iz „Jarove glave“ selimo se u „Rapat“. Iz „Rapata“ u „Marića doljinu“. Svukuda je isti smještaj. Bez krova nad glavom. Imamo crni kotlić u kojem kuvamo i iz kojeg jedemo svi istovremeno. Svaki dan kuvamo puru (palentu) ili krompir. Mesa ima vrlo rijetko. Često se ne dokuva. Razlog je što smo gladni i nestrpljivi. Posjedamo po kamenju oko kotlića. Ko prvi put ovako objeđuje obično sporije jede i svega upola manje pojede nego onaj koji grabi. Ubrzo se pribire pa grabi i vruće da bi postigao prosjek u jelu. Kotlić ne treba prati. On ostaje čist, ogreban poslije svakog objeda. Takvo „pranje“ kotlića bila je nagrada, ili po nekom redoslijedu. Hranom nas snabdijevaju dobrovoljno seljaci, naši simpatizeri i pristalice narodnooslobodičkog pokreta. Ima ih puno koji to čine iz istinskih rodoljubivih pobuda, a ima ih koji to čine iz straha.

Ima i takvih koji su, mira radi, predusretljivi prema jednoj i drugoj strani. Za svaki slučaj, da se ne bi zamjerili. . .

Veliko je osvježenje za mene doći u selo na partijski sastanak. Van sastanka boravim u kući Valjala, Sekinih roditelja. Tu sam se odomaćila. Mogu da se okupam i presvućem. Predanim u kući a naveče se vraćam u Dunavske rupe. Takav danje meni praznik, pravi odmor i blaženstvo . . . Ivica i ja najbolji smo prijatelji. Crtamo, pišemo slova, pravimo sve komplikovanije igračke. Cijela porodica je pažljiva. Najstariji sin Jozo je partizan, pripadnik našeg odreda. Učestvuje u akcijama, ali stanuje u selu dok se može. Mlađi Božo je aktivan omladinac. Izvršava razne kurirske zadatke u raznošenju vijesti, letaka i pošte. Seka je među najaktivnijim djevojkama u selu. I ona obavlja kurirske poslove, skuplja hranu, plete čarape za partizane. Dvanaestogodišnja Nike željela bi da bude kao Seka, ali nju svi smatraju premladom.

Jednog dana desio se događaj koji je dao povoda svima u kući da se slatko smiju. Stigla je jedna žena iz Zubaca radi trgovine baš kod porodice Valjala. Stari otac Đurko zapodjenuo je razgovor:

— Šta bi sa onom strankinjom, poginulog doktora Spaića?

Ova četnički nastrojena žena kao zapeta puška izdeklamova:

— Ona kurva! Odmah se udala za nekog italijanskog oficira i sada je u Rimu. Uživa.

Ja sam bila koji korak udaljena u Sekinoj poluotvorenoj sobici. Po odlasku gošće, u kući je nastao urnebes od šale i priznanje ocu Đurku daje bio pravi umjetnik u izboru pitanja.

Penjanje do Dunavskih rupa sada mi lakše pada. Ipak treba nekoliko sati.

Novembar mjesec. Smrzavamo se. Spavanje na otvorenom teško pada. Ponekad mi se čini da će mi pete otpasti. Dobila sam od omladinki vunene čarape. Jovan mije napravio opanke. Ali svejedno, stanje mojih nogu se ne mijenja. Kao da sam bez obuće. Ujutru je sve bijelo od inja. I brkovi Jovana i Peka. Ruke mi se takođe lede. Jedva kucam sjedeći na kamenu i držeći pisaću mašinu na krilu ... I pisanje rukom velikih slova u proglasima pričinjava mi velike teškoće, jer hoću da i slog pozitivno djeluje.

U tome uspijevamo više nego što smo jaki. Čini mi se da naši proglasi izgledaju autoritativno. Pozivamo sve Konavljane da

nam se pridruže u borbi protiv okupatora. Narod u nas vjeruje. U svako selo, u svaku kuću stižu vijesti o nama, tamo u planini“. Nekad su i pretjerane o našoj snazi, opremljenosti i naoružanju ... A u stvari, mi smo tu bez krova nad glavom. Odrpani, polubosi, gladni. . .

Iskoristim svaku vezu da pošaljem pisamce Dadi. Ne pišem kako živimo. To može biti opasno ako pismo dopadne drugom. Pišem alegorično sa potpisom ^Marica“. Jednom u pismu Dadi spomenula sam njeno kuće, Tužura, i rekla da mi se mnogo sviđa njegov tanjir i njegova kada...

Nove nevolje zadesiše Faniku i mene. Svrbež po tijelu, kosi . . . Čim sunce ugrije, nas dvije se udaljavamo iza ovećeg kamena. Pregledamo odjeću, kosu . . . Pronalazimo odvratne parazite . . . Znala sam za vaši, ali ih nijesam na sebi osjetila. U logoru i u zatvoru su se nekad pojavljivale kod zatvorenica, no ja sam uspijevala da se sačuvam.

Decembar mjesec. Nemoguće je dalje tako izdržati. Moramo naći bolje rješenje za zimovanje. Čobani sa stokom već su se povukli dolje. Tu i tamo ima praznih staja. Najzgodnije za smještaj su one u „Kućištu“. Tu su staje starog Iva i Ivana Bagoja.

Jovan je pronašao malu pećinu u „Konjeglavu“. To je oko jedan kilometar udaljeno od „Kućišta“. Na pola puta ima velika kamenica s vodom. Jovan je vješto opleo ležaj od hrastovih grana, odigao ga od tla. Donijeli smo nekoliko vreća sijena, razastrli i prekrili cijeli „krevet“ velikim gunjem. Krevet je širok - kraljevski. Zauzima najveći dio pećine. Ali krevet nam je i radna prostorija sa radiom, pisaćom mašinom, hartijom. Na mjestu je tehnika našeg odreda.

Pored kreveta prema ulazu imamo kvadratni metar prostora za loženje vatre. Prava zgoda. To je naš kamin. Kroz ulaznu rupu danju imamo prilično svjetlosti a uveče pišemo pri svjetlosti vatre. Vatra je dobra stvar. To nas spasava od hladnoće. Ali užasno dimi . . . Stalno izgledamo kao uplakane Poslije napornih radova, Jovan je uspio da iznad vatre probije rupu. Veliko poboljšanje.

Prijatnost! Dada je uspjela da mi dostavi mali lavor i gust češalj. Dragocjeni predmeti za nas. Istog dana sam dobila nove talijanske oficirske čakšire. Kao za mene šivene.

Povećava se brojno stanje našeg odreda. Stigla je grupica partizana iz Boke Kototske na čelu sa Lukom Matkovićem. U Boki nijesu više mogli opstati zbog potjera četnika Pavla Đurišića.¹¹² Ovdje u Dunavskim rupama trebalo bi mnogo vojske da nas otkrije. Jedino ako bi neprijatelj prethodno tačno utvrdio naš položaj.

Bokelji su umorni, iscrpljeni. Ali njihovim dolaskom ušla je živost. Luka Matković, komandant, ulijeva povjerenje.

SA RANJENIKOM

Poslije nekoliko dana, preko veze sa Mladenom, iz Boke je stigao Ljubo. On je još sredinom februara bio ranjen u bok kod Prozora.¹¹³ Rana mu je zarasla. Međutim, za vrijeme pete ofanzive na Sutjesci¹¹⁴, opet mu se rana otvorila. Negdje krajem juna je stigao do svog rodnog sela Svrčuga u Boki, ali uslovi za život bili su nemogući. Propatio se oko pola godine i konačno uspio da se domogne našeg „raja“ u Dunavskim rupama. Jako je iscrpljen. Smjestili smo ga u pećini kod nas. Nas dvije ga negujemo.

Sada živimo u pećini odvojeno od ostalih. Sa nama je i Jovan. Odvojeno kuvamo. Od sudova imamo vojničku porciju, nekoliko konzervi — „čaša“ i oveću plehanu kutiju od marmelade. U kutiji kuvamo jelo a u porciji čaj.

Jelovnik nam je svaki dan isti. Palenta (kačamak) začinjen sa malo ulja. Kako nas je više u odredu, manje imamo hrane. Seljaci daju hranu dobrovoljno, ali ni oni nemaju dovoljno. Nekad nam daju ono što ni oni sami ne mogu da jedu. Jednog dana smo se obradovali promjeni jelovnika. Dobili smo boba. Dugo smo ga kuvali, ah je ostao tvrd kao kamen. Skoro smo zube polomili . . .

¹¹² Pavle Đurišić - Žlica i najsposobniji četnički komandant, koji je predvodio Vasojevičke četnike.

¹¹³ Bitka kod Prozora, sredinom februara 1943. - četvrta ofanziva.

¹¹⁴ Peta ofanziva je trajala od polovine maja do polovine juna 1943.

S vremena na vrijeme nas posjećuju moj djever Dušan, Spasoje Obrenov Spaić i Vuksan Spaić iz Zubaca. Tamo sada haraju četnici. Ovi ljudi pješače po pola dana preko planina dok stignu do nas. Uvijek donose pomalo suvog mesa, sira, hljeba, iako i sami oskudijevaju. Pričaju nam o situaciji kod njih i o kretanju četnika. Kod nas čuju najnovije vijesti. Nose od nas naše biltene s vijestima i naše proglase jer pišemo proglase i za Zupce.

Dani su kratki a posla ima dosta. Ustajemo rano da bismo uhvatili prve vijesti. Pošto nam je radio-aparat tako loš, dešava se da cio dan vijesti ne uhvatimo ili čujemo samo po koju riječ. Ali ima dana kada se dobro čuje Radio-Moskva, London i Slobodna Jugoslavija.

Počeli smo izdavati list „Glas Konavala“. Osim rada oko vijesti, spremamo i drugi materijal za list. Peko i Jovan pišu članke. Ja prevodim vijesti koje sam čula na ruskom jeziku, a Fanika vrši jezičku korekturu.

Naš ranjenik Ljubo spartanski podnosi ranu, koja ne zarašćuje. Naprotiv, pogoršava se. Kada ga previjam, teško mi pada. Grijanje vode i pranje zavoja nije teško.

Jedne noći je dobio visoku temperaturu. Zabrinuli smo se. Odlučeno je da se dovede lekar. Nijesam vjerovala da će to uspjeti i bila sam zapanjena kada su se poslije dva dana pojavila dva druga s mladim doktorom Bušom, sinom starog upravnika „Morske kuće“ i jednom meni nepoznatom drugaricom. Mladi doktor je inače naš simpatizer. Da ne bi kasnije imao nepritika bilo je ugovoreno s njim da će ga kidnapovati pred svjedocima . . . Kidnapovanje su vrlo vješto izveli. Ujutru rano zaustavili kola kojima se doktor vozio. Pozvali doktora i odveli ga sobom. Ostale putnike pustili da putuju za Dubrovnik. Iako je simpatizer, ipak su ga do naše pećine doveli vezanih očiju.

Rana se provalila i počeo je da kulja gust gnoj. Doktor je pregledao i rekao da je to dobro. Drugarica ga je vješto previla. Doktor je dao uputstva, ostavio lijekove i zavoje. Povelili su ga natrag opet vezanih očiju.

O tom kidnapovanju dugo se pričalo po Konavlima. Naši simpatizeri su širili verziju da je doktor uspio da pobjegne od partizana.

Ljubovo stanje se polako poboljšava.

Decembar mjesec se bliži kraju. Vrlo je hladno. Voda se zaledila u kamenici. Jovan je napravio od dugačkog sulundara sud za vodu. Sulundar je zatvorio s jednog kraja a na drugom kraju je načinio poklopac. Uz sulundar je pričvrstio kaiš i tako udesio da se može objesiti o rame. U takvom sudu je moglo stati dosta vode te se nije moralo svaki čas penjati po kršu radi vode. Ovaj sud smo prozvali „top“.

Jovan je često na terenu — na sastancima po selima. Nas dvije ostajemo same sa ranjenikom Ljubom. Išle smo po vodu naizmjenično. Meni je taj naš „top“ zadavao dosta muke. Bio je duži od mene i kada bih ga objesila, njegova težina bi me vukla unazad... Jednom poslije kiše, kada sam se vraćala s punim topom, okliznula sam se i otkotrljala nekoliko metara niz strminu. Nove Pantalone su mi se pocijepale na koljenima.

Još teže od nošenja vode padalo mi je spremanje drva za vatru. Potpuno nedorasla, jednom prilikom sam povrijedila i okrvavila bradu.

Tako su prolazili dani . . . Danju nam navraća po koji drug iz Kućišta da čuje najnovije vijesti. Ali uveče, kada ostanemo sami, zaklonimo ulaznu rupu šatorskim krilom da se ne bi vidjela vatra. Fanika i ja sjedimo pored vatre, kuvamo čaj od pelina, a Fanika pjevuši romanse. Imala je divan sopran. Inače je bila talenat za glumu i recitovanje. Visoka plavuša, jedno tri godine starija od mene. Njen je repertoar bogat. Ovo recitovanje i pjevanje bi me rastužilo do suza. Nekad u mislima stigla bih među školske drugove i drugarice u Kovnu i u roditeljski dom . . .

Razmišljam o njima. A uprkos svemu, ako ostanemo živi oni i ja, hoće li vjerovati da je moja priča o proteklom životu istinita!

Naš ranjenik Ljubo još je slab, ali se pomalo kreće. Prvi put smo svi skupa pošli u „glavni stan“ odreda, u Kućište. Ima puno vijesti i novosti. Došao je Janko Beko sa drugom grupom Bokelja. Sa njim su braća Čeprić i Vuko Beko. Došli su samo malo da predahnu od četničkih racija i opet se vraćaju u svoju Sutorinu.

Četnici vrše zločine u Boki. Zaklali su Novaka Porobića, uglednog seljaka iz sela Mojdeža. Takođe su zaklali Pera Grbica iz Ratiševina.¹¹⁵ Perov brat Nedeljko, jedan od organizatora ustanka u Boki takođe je ubijen od četnika još 1942. godine.

Stigle su i dvije omladinke, Milojka i Sonja. Tu je i Sonjin brat Đuro. Kurir koji ih je doveo, doneo nam je iz sela veliki komad svježeg mesa, veliki okrugli hljeb i balon domaćeg vina. Prijatno smo iznenađeni jer odavno nijesmo vidjeli ovakve specijalitete. Skupilo nas se dvadesetak ili više. Tu su i omladinci — partizani iz sela Dunava. Osim Ivana, Žige, braće Pušić, Grzila i braće Obradović — ostalima ne znam imena. Braća Obradović Stijepo i Niko su blizanci. Jedan je kao drugi. Pečemo meso na ražnju. Prijatan miris . . . Milojka i Sonja pričaju o najnovijim hapšenjima i događajima u gradu Herceg-Novom. One su u posljednji čas izmakle hapšenju.

Janko Beko priča o slobodnoj teritoriji, o Vrhovnom štabu koji se nalazi u Drvaru. O komandantu svih partizana koji se zove TITO ...

Svi ga pažljivo slušamo i gutamo njegove riječi.

Janko ima lijepo vojničko odijelo i specijalnu mašinku. Svi se divimo njegovom odijelu i mašinki.

- To nam bacaju saveznici iz aviona, priča nam Janko.

Na kraju govori Luka. On nas opominje da moramo biti krajnje oprezni. Imamo obavještenje da je na Grudi došlo veliko pojačanje njemačke i domobranske vojske, a da se na Zupcima četnici mobilišu za pretres ovog terena.

Kasno noću, pri razlazu neko primijeti:

-Večeras je Nova godina 1944.

Izišli smo iz staje. Sve bijelo. Snijeg pada ...

ODSJEČENI - USAMLJENI

Prvi snijeg se brzo rastopio ali ubrzo pao je drugi. Nema pristupa našoj pećini. Same smo nas dvije sa Ljubom. Jovan održava sastanke po selima. Ne smijemo ni po vodu da idemo. Snijeg bi

¹¹⁵ Oba sela u blizini Herceg-Novog.

otkrio naš trag. Moramo noću stražariti. Tako je naređeno na posljednjem sastanku u Kućištu.

Uzimamo snijega u porciju. Rastopimo ga i kuvamo čaj. Peli-ma ima u izobilju i to samo korak od pećine. Odgrnemo snijeg, pe-lim se zeleni. Jako je gorak ali djeluje blagotvorno. Daje nam snagu. Sve troje se u tome slažemo.

Sa zalihama hrane ne stojimo dobro. Imamo kilo šećera u kocki. Kesicu držimo obješenu ah je ovlažio. To čuvamo samo za Ljuba i dajemo mu tri kocke dnevno. U jednoj platnenoj vreći-ci imamo četiri-pet kila kukuruznog brašna. Takođe imamo i pola flaše maslinovog ulja. Soli je ostalo svega šaka. Jedino drva imamo dosta jer smo prethodnih dana, još dok je Jovan bio tu, nakupili puno granja i nabacah ispred pećine radi maskiranja.

Odsječeni smo od svijeta . . .

Niko nam ne dolazi...

Jedno jutro primijetili smo da se neko oprezno približava našem skrovištu. Ko bi to mogao biti? Poznah smo čobanče Kri-sta, od petnaestak godina. Donio je ranjenom Ljubu ubijenog kosa izjavivši time svoju ljubav i privrženost prema partizanima. Kristo nam je poželio prijatan ručak i mi smo mu se srdačno zahvalili. Kada je otišao, sve troje tužno smo gledali u ptičicu. Ocijenili smo da izglednjela ptičica neće imati ni 20 grama mesa. Bili smo dirnuti brigom mladog partizanskog saradnika, ali nijesmo ni poku-šali da kosa spremamo. Bacili smo uginulu ptičicu u krš. ..

Najteže su noći. Duge. Smjenjujemo se, Fanika i ja, na straži. Provodimo pojedinačno ispred pećine s Ljubovom puškom i osluš-kujemo. Dok čuvam stražu, volim da gledam u nebo i da razmiš-ljam. Nebo je svuda isto. Gledam zvijezde. Možda baš ovog trenut-ka moja mama gleda u istu zvijezdu i misli na mene. Uh, kad bi moji znali gdje se nalazim i šta radim . . . Ne, nikada mi neće vje-rovati da sam mogla sve to podnositi i preživjeti. A hoću li pre-živjeti?

Hladno je. Strah me hvata od lajanja i zavijanja lisica .. . Po-nekad je tu blizu ... Vidim svjetlucave oči. Možda i vuka — ne raz-likujem. Na pomisao o pojavi i opkoljavanju neprijateljske vojske jedino smo dorasli da pucnjem damo signal našima dolje. Njih sada

ima preko trideset smještenih po stajama. Svi su vješti borci a komandant Luka je vojnički obrazovan. Uvijek je uredan, obrijan. I njegov šinjel stare jugoslovenske vojske kao daje za njega krojen. Strpljiv je svakoga da sasluša i svaku molbu da zadovolji, ako se može. Ali traži disciplinu. Pogovora nema.

Kuvamo jedanput dnevno. Ujutru i uveče pijemo čaj od pe-lima. I kukuruzno brašno je ovlažilo. Kaša je gorka. Jedva je gutam. Ali stomak se mora nečim podmiriti...

Dani prolaze. Snijeg nikako da se otopi.

Podsjećam se na djetinjstvo. Voljela sam snijeg i sankanje. Bilo nas je puno djece u porodici. Moja mlađa sestra i puno braće i sestara od ujaka i tetki. Grudvali bismo se i sanjkali u našem prostranom dvorištu. Ali, najveću radost bi nam pričinio naš djed. Svake godine u ovo doba poslao bi sa svog imanja velike saonice s kočijašem i tri konja. Svi smo voljeli dobroćudnog kočijaša sa velikim brkovima. Saonice su imale tapecirano sjedište. Tu bi nas posadili i pokrili nam noge velikim teškim krznenim pokrivačem koji je bio za to namijenjen. Pokrivač bi pričvrstili da ne klizi. Onda bi kočijaš povikao konjima, pustio uzde i trojka bi okrilatila . . . Praporci svojom muzikom očaravaju . . .

Ali sada, ovaj snijeg mi nimalo nije mio. Tužno razmišljam, gdje li je moja sestra Braina. Ona sada ima devetnaest godina . . . Šta je sa ostalima, je li iko živ ...

I dalje smo sami nas troje. Slušamo vijesti i bilježimo. Naku-pilo se toga puno.

Svaki dan sve više stežemo kaiševe . . .

Jedno jutro mi se učini da je van reda šećer trošen. Ljubo sam nije mogao uzeti. To je mogla samo Fanika, pomislih.

—Jesi li uzela šećer? upitala sam je oštro.

—Jesam, odgovori tiho.

— Kako si mogla to da učiniš! Zar od ranjenika da uzmeš, povisila sam ton.

—Nijesam mogla izdržati, odgovori i brižne u plač.

Odjednom se prisjetih. Pa ona je mogla da poriče. Bila je iskrena. Kako mogu biti tako surova prema drugarici i to zbog koc-

Ice šećera da je grdim . . . Žao mi je bilo što sam to učinila. Nikada nijesmo više to spomenule.

Prolazili su dani i noći u stražarenju. Snijeg.

Oko dvije nedjelje je trajalo ovo stanje. Bili smo iscrpljeni do krajnosti i labilnih živaca. Najteži je osjećaj usamljenosti. Ako još dva dana ovo potraje, gazićemo po snijegu do staja i otkrićemo trag ...

Radost! Snijeg se počeo topiti. Više nećemo biti sami. Opet će nam dolaziti drugovi i donijeće nam hrane. Sjele smo ispred pećine i Ljubo se pridigao. Neko dolazi...

Evo Seke! Sva je crvena u licu od penjanja uzbrdo i teške torbe koju nosi na leđima. Izljubile smo se ...

Seka je prvo izvadila flašu ulja. Tako je divno izgledala flaša i žuta tečnost u njoj. Imala sam osjećaj da bih sa slašću odjednom cijelu flašu iskapila ...

SVADBA I MITING

Stalno moramo biti oprezni i tihi, jer sa svih strana stižu vijesti o eventualnom pretresanju terena od strane neprijatelja.

Iz Crne Gore je došao Vojo Ivanović. Ovdje je samo na prolazu. I naši drugovi Bokelji dolaze i odlaze. Nikada ne znamo brojno stanje u Kućištima.

Vojo Ivanović je donio raznu partizansku štampu - listova i biltena. Imamo puno materijala za čitanje i prekucavanje za naš list. Čitamo o II. zasjedanju AVNOJ-a. O Nacionalnom Komitetu Oslobođenja Jugoslavije. O proglašenju Tita za Maršala. Sada smo upravo saznali daje Titovo ime, Josip Broz . . .

Privlače moju pažnju članci s potpisom Vanda Novosel. Samo ovo ime Vanda podsjeća me na moju omiljenu poljsku spisateljicu Vandu Vasiljevsku. A i u Litvi je to često ime. Kako je ovo sve lijepo tehnički opremljeno. Tek sada vidimo kako jadno izgleda naš „Glas Konavala“. Ali, svedjedno, naš list ovdje mnogo znači. Zbog velike potražnje uvećali smo njegov tiraž na 250 primjeraka. Kada je sunčan dan, radimo ispred pećine. Ali kuku nama kad dune vjetar . . . Hartija leti i mi je skupljamo . . .

Vojo Ivanović priča da će sada produžiti za Boku a onda će za Dubrovnik. Nije mu to prvi put da se ubacuje u okupirane gradove i među neprijateljske vojnike. On je obavještajac. Glava mu je uvijek u torbi...

Jedno jutro radio nam je otkazao. Nikako ne možemo da uhvatimo vijesti. Očajni smo. Ali srećom imamo stručnjaka u odred! Rade Čeprnić je s lakoćom popravio kvar, i radio je progovorio. Pisaci materijal prenose iz grada omladinci i omladinke. Sa koliko muka ilegalna organizacija u gradu nabavlja sredstva za ovu hartiju, indigo i drugo! Preko koliko ruku sve to prođe dok stigne do nas!

Došla nam je još jedna drugarica. Zovu je „Ćuta“. Nadimak je dobila zbog govorljivosti. Ona je poslata od Pokrajinskog. Ćuta nam priča o stanju u Dalmaciji, a naročito o Korčuli odakle je rodom.

Neočekivano nam Milan-coto donese vijest da je Seka nestala... Njeni ukućani su vrlo uznemireni. Zabrinula sam se i ja jer Seku puno volim. Pomislila sam u prvi mah da je nijesu uhvatili prilikom prenošenja nekog materijala. Ali poslije se pročulo da ni Ivana nigdje nema. Smirila sam se. Poznato mi je daje u Konavlima običaj, kada djevojka pobjegne s momkom, makar na jedan dan, poslije se njena familija ne protivi udaji. Znači, ljubavje pobjedila...

Jovan se vratio s terena skupa s drugom Martinom Klarićem. Druga Martina nijesam do sada poznavala ah sam toliko o njemu čula od Dade i drugih. On je radnik, predratni istaknuti komunista ovoga kraja. Sjećam se njegove drugarice Micike iz logora. Tako je bila sićušna i napaćena.

Pri povratku, u Kućištu, Jovan je našao za sebe pismo iz Hercegovine. Pozvan je da ide tamo. Uzbuđen je. Uskoro polazi. Žao mi je što i ja ne mogu da pođem s njim.

Pojava druga Martina ulijeva poštovanje. Znatno je stariji od nas ostalih. Bio je umoran i neispavan. Skinuo je kačket i brisao maramicom znoj sa čela govoreći: „0, lako je vama mladima po ovim rupama, ali kako li je meni. Ostario sam“. Željela sam da ohrabrim druga Martina, te sam se tako spontano umiješala u razgovor: „Jruže Martine. Ti uopšte nijesi star. Ti si još balavac“. Svi

su odjednom prsnuli u smijeh, na čelu sa Martinom, a ja sam se zastidjela shvatajući da sam napravila promašaj u korišćenju nekog izraza. Dugo su se smijali. Meni je na kraju laknulo, jer sam se uvjerala da mi niko to ne uzima za grijeh. Posebno me ohrabrio glasan i skoro razdragan smijeh druga Martina.

Poslije kratkog zadržavanja, Martin i Jovan su pošli na teren.

Tek godinu ili više docnije shvatila sam u punom značenju svoj promašaj i daje pojam „balavac“ više pogrdan sinonim za mladost.

Svaki dan sve nove vijesti. Zaljubljeni su se vratili. Svadba je određena za iduću nedjelju. Svi smo pozvani. Ići ćemo. Pred samu svadbu odluka je promijenjena. Ipak se ne ide. Neprijatelj je budan i vreba zločinački.

Jovan ne može da miruje. Hoće barem revolverskim pucnjem da objavi dolazak mlade nevjeste Seke u kuću svog voljenog Ivana. Sišao je blizu Ivanove kuće. Prikrao se negdje iza velikog kamena i oglasio pucnjem iz pištolja. Samo u kuću nije išao iako gaje pečenje vuklo.

Negdje u zoru vratio se Mladen s terena. Uzbuđeno je pričao. Znao je da smo svi pozvani na svadbu i računao da će nas tamo naći. Došao, veselio se sa svatovima i dobro se najeo pečenja. Krenuo za Dunavske rupe. Već se bio prilično udaljio od sela. Odjednom zasjeda . . . pucnji ... On je uhvatio zaklon i odvratio vatrom u pravcu napadača. Zatim je odstupao uz povremeno otvaranje vatre.

Bilo nam je sve to nevjerovatno.

—Evo, vidite mi torbicu, reče Mladen.

I zbilja, njegova torbica bila je prostrijeljana metkom. On ni okrnut.

— Čuvaj ovu torbicu za uspomenu, rekla sam Mladenu. Pomislila sam na njegovu majku. Dva sina su joj četnici u Zupcima zaklali, Dušana i Jugolu pošto su se oslobodili iz italijanskog logora. Strašno bi bilo da i treći nastrada...

Ivan Sekin, odmah poslije svadbe, prešao je u ilegalstvo. Krenuo je sa ostalima u akciju na voz. Pošli su u prvi mrak prema Dubrovačkoj Župi. Nedaleko od stanice Vojski Do prikrali su se. Kada je naišao voz, bacili su nekoliko bombi i zapucali. Voz je stao. Iz voza su iskočili Nijemci i odgovorili vatrom. Čuli su se jauci ... Niko od partizana nije bio ranjen. Povukli su se u toku iste noći. U stvari, ništa s ovom akcijom nijesu postigli osim što se u narodu počelo pričati da i u Konavlima postoji jaka partizanska vojska. Osim toga, omladinci Konavljani su imali svoje prvo vatreno krštenje prije no što su pošli u operativne jedinice.

Mjesec mart je bio promjenljiv a u aprilu već je bilo toplo. Za tih šest mjeseci boravka u Dunavskim rupama navikla sam se na ovaj način života. Lakše sam nosila „top“ s vodom i spretnije spremala drva. Čak mi se i naša pećina u Konjeglavu činila udobna. Uveče pored vatre, pijući čaj od pelima i slušajući Fanikine pjesme, počela sam se osjećati prijatno ...

Prošle su još dvije nedjelje. Porastom aktivnosti našeg odreda i potjere su veće. Od Zubaca po nekoliko stotina četnika a od Grude ustaše i Nijemci. Naša organizovana omladina u primorskom pojasu vrijedi zlata. Stižu da nas blagovremeno obavijeste o pokretima neprijatelja. Uspijevamo manevrom da izbjegnemo gubitke. Ipak, stalna nesigurnost i vječito trzanje kida nam živce. Na posljednjem sastanku smo ocijenili daje nemoguće tako dalje opstojati.

Fanika polazi s jednom grupom Bokelja za Boku. Otuda će se prebaciti do Primorske grupe.¹¹⁶

I za mene dobra vijest. Poruka od Jelene Hamović da dođem na slobodnu teritoriju Hercegovine ... Još samo da se riješi problem mog prebacivanja.

Povodom Prvog maja sprema se zbor u Dunavskim rupama. Termin je uzet nešto prije Prvog maja jer su toga dana okupator i njegovi pomagači naročito budni i aktivni. Ova vijest se tajno prenosi među naše simpatizere. To će biti zbor bratstva jedinstva.

¹¹⁶ Primorska grupa upravo partizanska divizija je bila dublje u zaoblju. U dejstvima je bila orijentisana prema crnogorskom primorju i do Dubrovnika. Njen rejon je bio linija Nikšić-Bileća do linije Boka-Dubrovnik.

Biće Konavljana, Hercegovaca i Bokelja (Crnogoraca). Hoće li se naći hrabrih da dođu? Opasno je da se tako masovan skup dekonspiriše. To bi bilo pogibljivo.

Dobila sam na zajam konavosku nošnju male Nike. Kao za mene šivena, a Nike ima svega 12 godina .. . Obučena kao Konavoka neću biti upadljiva . . .

Pošli smo na zbor. Ranjenik je ostao sam u pećini.

Vrijeme nam ide u prilog. Bio je divan sunčan dan.

Zbor se održao na ledini zvanoj „pod Vrapcima“.

Došlo je oko sto pedeset Konavljana, najviše mladića i djevojaka. Uspjeh mimo očekivanja!

Zbor je otvorio Peko. Zatim je govorio Vojo Ivanović o stanju na Istočnom i drugim frontovima. Poslije Voja je govorila Ćuta o ulozi žene u narodnooslobodilačkom pokretu kod nas. Na kraju je govorio Janko Beko o našoj borbi i o bliskoj pobjedi. Pričao o vrhovnom komandantu drugu Titu i o životu na slobodnoj teritoriji, o stranim misijama i pomoći koju dobivamo od SSSR-a i saveznika. Njegov govor nam je svima ostao najupečatljiviji jer nam je ulijevao puno nade u pobjedu. Zatim je omladina pjevala i igrala kolo. Sekin brat Jozo je donio sa sobom mali foto-aparat. Govorio je da nije vješt u slikavanju te nije siguran hoće li išta od njegovih slika ispasti. Ipak je pokušao da nešto učini. Od ovog mitinga imam dvije fotografije. Jedna je sa „odsječenim“ glavama a druga je malo bolja.

Djevojke su u svojim šarenim tkanim torbicama donijele hrane. Jeli smo i mi skupa sa njima. Sve djevojke su nosile narodne konavoske nošnje.-Neke su pozajmile titovke od drugova da bi se slikale u njima.

Među ovim djevojkama mi je jedna naročito pala u oči svojom ljepotom i dostojanstvenošću. Osjetila sam da i ona gleda u mene. Upitala sam Seku, koje ova lijepa Konavoka i Seka mi reče:

- Pa to je Janja, vjerenica pok. Balda . . .

Prišla sam Janji i zagrlile smo se. Jedva smo se uzdržale da ne zaplačemo . . . Dok sam sa Janjom prisno razgovarala, primijetila sam i prepoznala Janka, svog vodiča od raskršća Zvekovice preko manastira Pridvorje do sela Dunava.

Odjednom nas pozvaše da čujemo najnoviji „vrabac“ i himnu povodom Prvog maja koju je dr. Vlaho napisao. „Vrabac“ su sastavili zajedničkim snagama drugovi u odred.

Na jedan uzvišeni kamen stao je Luka Matković i zvonkim glasom otpjevao vrapca.

Poslije „Vrapca“ zbor se razišao.

Vratili smo se u Konjeglav u našu pećinu i ispričah Ljubu o zboru. Ljubo nas je mimo saslušao i onda upitao:

- Šta ste mi donijeli da pojedem? Gladan sam ...

Tek smo se onda sjetili da smo našeg druga zaboravili Neoprostivo . . .

HAJKA

Prije dva dana su omladinci doveli u odred starijeg Konavljani- na Nika. Došao je da se priključi nama. Niko je živio skupa s bra- tom koji je bio vrlo aktivan u ilegalnoj organizaciji. Bio je odsutan od kuće kada su Nijemci uhapsili njegovog brata Antunička i iz kuće odnijeli razni kompromitujući materijal. Nije smio da se vrati kući i došao je k nama.

Što bi ovaj stariji čovjek ovdje mogao da radi? Po zanimanju je zemljoradnik. Oružjem ne rukuje. Inače pati od reume i slabog je zdravlja. Sam je predložio da bi mogao biti kuvar. Svi su to rado prihvatili. Vrlo savjesno je obavljao posao. Bio je plemenit i tih.

Prošlo je šest dana otkako je Fanika otišla. Jučer smo završi- li najnoviji broj „Glasa Konavala“. Oko umnožavanja lista pomogli su mi Milan-coto i Marijan. Danas imamo puno posla oko sakrivanja radio-aparata i drugog materijala.

Iznenadenje! Vratila se Fanika! Nije raspoložena. Priča da su bez smetnji stigli do Boke. Tamo su se sklonili iznad sela Špulje (kod Iline Kite¹¹⁷). Bila je sa braćom Čeprić, Vulom Jančićem i još nekolicinom. Podigli su šator na skrivenom mjestu i tu su sta- novali. Ali nikako nijesu mogli uspostaviti vezu sa Primorskom grupom te se ona vratila ovamo.

¹¹⁷ Na poluostrvu Kobilu kod Herceg-Novog.

Ostali Bokelji se vraćaju na svoju teritoriju. Fanika opet polazi sa njima. Pokušaće da se priključe Primorskoj grupi. Njena snaga je slična nekim partizanskim divizijama. Broji oko tri hiljade boraca i ima jaku artiljeriju.

Naš ranjenik Ljubo ostaje u Konavlima. On se već oporavio i svuda ide skupa s Paskom. Odlično poznaje teren prema Boki te će tu najbolje koristiti kao vodič. Prvi mu je zadatak da povede grupu od deset do petnaest partizana iz Dunava, sa Ivanom na čelu, prema južnoj Hercegovini. I oni će se tamo priključiti Primorskoj grupi.

Peko je pozvan u Dubrovnik na novu dužnost, za sekretara Kotarskog komiteta. Na ovom terenu će zasada ostati samo dvije, tri male grupice. Njima će rukovoditi Pasko.

Večeras imamo sastanak u selu Dunave. Intimno priželjkujem da se ne vratim u Dunavske rupe, već da produžim za Hercegovinu.

Osim Nika, našeg kuvara, svi idemo na sastanak. Niko će se odmoriti na prostranom krevetu u pećini. Od našeg inventara u pećini je ostavljen crni kotlić, porcija i „top“ za vodu.

Sastanak održavamo iza kuće Valjala. Sjedimo na nekim balvanima. Malo kasnije, kada su ukućani legli, prešli smo u prostranu kuhinju. Puno nas je. Zagušljivo je. Peko vodi sastanak. Vrlo je ozbiljno. Ima raznih primjedbi na neopreznost. Selu prijeti opasnost da će biti popaljeno, da mnoge porodice partizana odvuku u logore. Ima i paničara među diskutantima. Nije bez razloga. Naši ljudi iz Grude obavještavaju da je očito pojačanje vojske i nagovještavaju ozbiljnije poduhvate.

Dok smo u kući održavali sastanak, omladinci su držali stražu. Sastanak se završio kasno u noć. Ostala sam na spavanju u Sekinoj sobici. Prvi put spavam u ovom krevetu sama. Seka je već udata. Skinula sam samo opanke i ispružila se. Umorna sam od rada, pješaćenja po kamenju, a najviše od diskusije na sastanku.

Tek je prošlo oko petnaest minuta, lupjava na mojim vratima .. . skočih. Sekin brat Jozo zajapuren s puškom u ruci stoji na vratima.

—Marice, bježi u vinograde. Evo Nijemci dolaze . . .

Izletila sam iz kuće. Trčim u mraku prema vinogradu. Čujem bat cokula blizu . . . Trčim bez daha. Otkinuo mi se kaiš sa desnog opanka. I opanak ode. Nemam vremena da ga tražim . . . Trčim posrćući, polubosa . . .

Stigoh do vinograda. Preskočih plot i legoh među loze. Bat cokula pored vinograda. Odjekuje . . . Procjenjujem daje koja stotina Nijemaca...

Noć je vedra. Nebo puno zvijezda. Zadihana sam od trčanja. Ležim i drhtim ...

U vinogradu sam preležala cijelu noć. Zora. Razmišljam šta da radim. U selo ne smijem.

Odjednom sam začula korake i dječiji glas me tiho zove:

—Marice, gdje si?

Pridigla sam se i ugledala djevojčicu Niku, Sekinu mlađu sestru. Sreća!

—Šta se desilo? upitala sam.

— Biće zlo, reče mi Nike. Ima ih stotinu. Podijelili su se u dvije grupe. Jedna pretresa kuće a druga grupa je pošla gore u Dunavske rupe. Našu kuću su pretresli i ništa nijesu našli. Još nijesu nikoga uhapsili...

—Gdje su ostali drugovi?

— Svi su na položajima spremni za borbu, ukoliko bi neprijatelj počeo da pali kuće i odvodi u logore.

—Šta da radim? Imaš li kakvu poruku za mene?

— Nemam . . . Ali, mama je rekla da te nađem pa da ti donesem svoju nošnju da obučeš.

— Nike moja, vidi usput nećeš li naći moj opanak koji sam noću izgubila ...

—Donijeću ti svoje ako ne nađem.

Nike je pošla natrag. Laknulo mi je pri duši. Nijesu nikoga uhapsili, nijesu ništa našli . . . Možda će sve ovo proći bez žrtava . . .

Uskoro evo Nike, nosi nošnju i male dječje opanke. Obula sam opanke i obukla Nikinu nošnju. Sada sam prava Konavoka. Nike me s divljenjem posmatra . . .

—Gdje ćeš ti sada? upitala sam Niku.

—Moram čuvati ovce.

—Zajedno ćemo, rekoh.

Gonila sam stado ovaca skupa s Nikom. Kako sam taj posao obavljala, sama ne znam ... Sa nama su bila još dva dječaka i jedna djevojčica. Nike je bila najviša i najstarija među njima. Ona je odredila mjesto kamo da gonimo ovce.

Došli smo na zeleni brežuljak. Položaj brežuljka je povoljan za osmatranje. Vidi se cijela okolina i glavni drum.

Posjedali smo ispod jednog drveta. Ovce su pasle. Djeca su me znatiželjno posmatrala. Najmlađem ne bih dala više od šest godina. Onda su izvadili iz torbice sira i hljeba i svi me redom nudili da jedem ...

Prostrli su svoje kabanice.

— Lezi, Marice i spavaj. Ništa ne brini. Mi te čuvamo . . . govorila je Nike.

Poslušala sam djecu i legla, ali nijesam mogla zaspati. Zatvorila sam oči i razmišljala. Hoće li platiti selo? Hoće li biti borbe? Za sve ovo vrijeme moga ratovanja u Konavlima nijednom u mojoj blizini nije se čula puška . . .

Hoće li naći starog Nika u našoj pećini? Možda neće naći pećinu . . .

Ponekad otvaram oči i posmatram svoju družinu, ovu djecu. Lica su im ozbiljna. Šapuću da me ne probude. Razmišljam. Ova djeca su kao veliki. Sve brige starijih jednako su i njihove. Još su osjetljivija. Spremna za podvige. Ova djeca nijesu djeca. Neustrašiva su. Bez panike. Pravi junaci-borci. Vješto obmanu neprijatelja.

Čuje se motorizacija . . . Djeca su na nogama. I ja ustajem. Osmatram glavni drum . . . Velika mehanizovana kolona vijuga. Bili smo i mi i naše ovce njima na pogledu. Produžuju bez zastanka. Odoše dalje.

Dan je proticao u neizvjesnosti. Već je odmaklo popodne.

Osmatram stravičnu sivu planinu prema Dunavskim rupama. Nazire se kolona. Sad je jasno — vraća se. Blizu je. Prema nama! . . . Vode vezanog starog Nika ... On se jedva kreće. Vojnik ga udara kundakom . . . Zaklanjam oči u bolu . . . Mučiće ga.

Ubiće ga . . . Užasno. On nema šta reći o nama jer ne zna ni naša prava imena. Nekoliko dana je kuvao puru u crnom kotliću - to može reći . . .

Večernji suton. Povratak sa ovcima. Jedan dio puta idem s djecom, a onda se sklanjam u vinograd. Ne onaj raniji. Nike jedina zna gdje sam ostala.

Kasnije u noć došle su u vinograd Kate i Nike. Donijele su svoju odjeću i saopštile mi da me čeka Peko. Tužno smo se rastale . . .

Na kraju sela čekali su Peko, Pavo, Žiga i još jedan drug. Krećemo skupa. Čutimo. Stalno zaostajem. Izmrcvarena od napora prethodnih dana i od nespavanja, drijemam, snaga me izdaje. Inače, ja sam u pješačenju, ukoliko se žuri, uvijek u teškoj nevolji, jer po kršu se stalno spotičem. Ogrnuta starim mantilom, s maramom na glavi, ličim na hercegovačku seljanku.

Razmišljam o putu za slobodnu teritoriju - Hercegovinu - iako trenutno nemam vodiča ni veze. Ali ni ovdje nema uslova da se zadržavam ni dana. Peko i ostali drugovi imaju svoje zadatke i orijentaciju, a za mene treba tek da se nađe qešenje. To može jedino Peko trenutno najbolje naći put i ta ga briga zaokuplja dok se udaljujemo od područja zahvaćenog hajkom.

U zoru ostali drugovi okrenuli su drugim putem. Peko i ja produžujemo zajedno. Zora sviće. Treba se pritajiti danju. Smjestili smo se u žbunju. Ležimo i škrto pričamo, šapatom. Čuju se čobani. Dan je uveliko. Pritajili smo se cio dan, nikud s mjesta. Danas je Prvi maj 1944. Na slobodnoj teritoriji se slavi. Pale se vatre, igra kolo . . .

Naredna noć prošla je u maršu. Peko ide zaobilaznim puteljcima. On te predjele dobro poznaje. Žedni, gladni, umorni, sporo napredujemo. Skrenuli smo s puta. Na jednoj livadi, usred šume, Pekovi prijatelji su palili kreč. Olakšanje. Odmor. Prijatno se grijemo i jedemo skupa sa ovim ljudima. Prvi put sam vidjela kako se pravi kreč. Peč je izgledala u mojim očima kao vatrena tvrđava. Peko je vodio razgovor. Ja sam čutala zabrinuta.

Produžujemo. Stigli smo do jednog zapuštenog mlina. Tu je Peko imao vezu. Visoki mladić, s kačketom uzbuđeno je pričao o tragediji...

I narednog dana opet je došla vojska „Vražije divizije“¹¹⁸ u selo Dunave i krenula prema Dunavskim rupama. Tu se našao Jozo Valjalo u Dugim dolima. Opkolili su ga. On nije htio da se preda. Pucao je u njih... Jednoga ubio i jednoga ranio. Posljednjim metkom svoje berete ustrijelio je sebe...

Po odlasku od nas Bokelji sa Lukom Matkovićem na čelu imali su borbu s četnicima. Izgleda da je bilo i kod naših žrtava, ali zahvaljujući komandantu Luki, koji je i sam ušao u živu vatru, uspjeli su da razbiju protivnika. Nijesmo sigurni da nije i Luka ranjen.

Stojimo skamenjeni. Ne mogu ni da zaplačem. Nešto me steže u grlu... Smračilo mi se pred očima. Mislim na porodicu Valjalo i njihovu nesreću. Kršnog Joza više nema.

Mladić nas je poveo uz klimave drvene stepenice gore u magazin. Pod se bijeli od brašna i prašine. Legla sam u jedan ćošak na pod. Peko na drugi kraj. Nijesmo progovorili... Prethodno smo „našli“ neko rješenje za moju orijentaciju prema Hercegovini. To je za nas toliko neizvjesno, pogotovu što smo pretrpjeli udare i rastrojavanje snaga posljednjih dana. Ostalo nam je da se odmorimo malo i prikupimo snage. Nije bilo mjesta ni raspoloženja za bilo kakav razgovor. Željela sam da što prije krenem za Hercegovinu. Okolnosti su diktirale da se sve ubrza improvizacijom, ah i sa velikim rizikom. Život u Dunavskim rupama sada mi se činio tako idiličan, prema ovim pasjim nevoljama i neizvjesnosti.

„Vražija divizija“ - sačinjavali su je Nijemci i vojska NDH. Cio komandni kadar i službe bili su Nijemci. Inače ona je imala svoj naziv 369. - „Vražija divizija“. Pročula se po svojim zlodjelima.

NEOČEKIVANO - PRIJATELJ

Nakon boravka u magazinu, krenuli smo zorom. Išli smo jedno pola sata i onda smo se puzeći privukli jednom baštenskom plotu. Peko mi šapatom objasni da je to bašta kuće sestara Raše sa sporednim ulazom u kuću.

— Ako nijednu od sestara ne nađeš kod kuće, njihovu majku ćeš sigurno naći. Ona će te primiti kada čuje da si drugarica njenih kćeri.

Istom smo se pozdravili. Produžio je u pravcu Dubrovnika.

Preskočila sam plot i sagnuta pretrčala prostor desetak metara. Kucnula sam na vrata jednom . . . drugi put . . . Nema odziva. Zabrinuli se! Peko se udaljio. Stojim pred vratima. Kucam jače . . . začuh korake. Otвори se prozorče i starija žena se pojavi. Okruglo lice s blagim očima koje su me gledale preko naočara, ohrabri me da se osmijehnem i pripitam:

— Jesu li vaše kćeri kod kuće? Ja sam njihova drugarica Marica.

— Da, reče žena i dodade: Ja sam njihova majka. Kod kuće su sve tri i Jelka se sprema da pođe za Čilipe.

Majka me provela kroz polumračnu hladnu prostoriju a onda na sprat mračnim uskim stepenicama. Ušla sam u prostranu svijetlu sobu.

Poslije ovih obrta koje sam preživjela za tri godine, a sada u bjekstvu od potjere, po zemunicama, stajama i škripovima — ova soba je u mojim očima kao salon iz versajskog dvorca. Dva velika prozora prema ulici sa besprijekorno čistim zavjesama, ogledalo, sto i stolice, oman i kabinet-šivača mašina, čiste prostirke na podu, vezovi — prijatna kućna toplina, obogaćena sa tri nezaboravna

draga lica sestara Jelke,¹¹⁹Lene i Bebe. Dočekale su me tako prisno pogledima i pozdravima! Kao izuzetno dragog gosta. S Jelkom sam se poznavala odranije. Upoznale smo se još dok sam bila kod Dade pred moj odlazak za Trebinje. Jelka je već bila obučena, a Lena i Beba su bile u spavaćicama. Osjećala sam se jadno u pocijepanim prljavim vojničkim čakširama, prljavoj bluzi i šupljim opančićima. U ovu čistoću unijela sam sa sobom miris koliba, mlina gdje sam provela posljednje dane. Iz poštovanja prema čistoći i redu, ne mogu da sjednem. Stala sam nasred sobe naoko raspoložena. Njihova lica su se uozbiljila u iščekivanju da im saopštim novosti iz partizanskog odreda. Nijesam izustila riječi poslije pozdravljanja, a majka je preuzela inicijativu:

— Sigurno si gladna. Skuvaću čaj, kafu, nešto moraš pojesti.

— Hvala, hvala, ja bih najradije popila čaj, samo prije no što se založim dobro ću da se operem.

— Biće, biće tople vode, kćerke su odgovorile s majkom uglas. Razletjele su se da donesu vodu.

Dok se voda grije na šporetu, najkraće pričam o tužnim događajima, o pogibiji, hapšenju i potjerama ...

Veliki lonac s toplom vodom donesen je i korito stoji spremno iza paravana u uglu. Odmah počinjem da se perem uz priču kako je bilo nemoguće tako malom partizanskom odredu da se održi. Brojni su špijuni i izdajice, a naše akcije na vozove, leci, štampane vijesti i dr. pokrenule su veće neprijateljske snage da nas unište. Idem za Hercegovinu. Inače sam tamo pozvana. Potrebna mi je veza. Kod vas vidim za to jedinu mogućnost i nadu...

Dok sam sve to pričala, umila sam se i presvukla. Dobila sam od njih čisto rublje. Već je svanulo. Majka je postavljala sto. Meni krče crijeva, ali ne sjedam dok i kosu ne operem. Kosa mi je dugačka i zamršena.

Jelka kaže:

— Sada ćemo nešto pojesti i najbolje će biti da podeš sa mnom u Čilipe. Naša kuća ovdje je takođe nesigurna. Poći ćemo kod moje gazdarice. Imam tamo lijepu sobu. Reći ću joj da si došla autobusom iz Dubrovnika kod mene u goste na nekoliko dana.

¹¹⁹ Jelka - oko 27 g., Lena - oko 24 g. i Beba - 21 g.

Beba je unijela velik keramički bijeli bokal i stavila ga na drveni umivaonik pored keramičkog lavora. Ovaj lavor i bokal me podsjećaju na nešto davno i prijatno. Ti obični predmeti izazivaju kod mene uzbuđenje i stezanje u grlu ... Ne mogu se uzdržati a da ne kažem:

— Isti takav lavor i bokal od majolike je imala moja baka. Oh, kako me to podsjeća na nju i na njenu kuću ...

Nema vremena za čežnjiva sjećanja. Svaki minut je dragocjen, a na stolu čeka čaj, miriše svjež hljeb i bijeli se pun tanjir sira.

Lena sve vrijeme stražari kod prozora. Iza jednog kraja zavjese pogledava na ulicu. Jelka se na to smije:

— Naša Lena se najviše plaši kada nam u kuću uđe ilegalac. Odmah ide na osmatračnicu.

Lena smireno reaguje:

— Sestro, plaše se i ostali. Reci da sam najopreznija i najviše pa/im Može se desiti da neki komšija naiđe. Zar nije onda bolje da ga neko od nas sačeka dolje i zadrži?

Odmah prihvatom obrazloženje i kažem glasno da podržavam Leninu revnost.

Beba me polijeva po glavi a ja nagnuta nadAVOROM ne žalim sapuna. Prljava voda se slijeva, postaje sve bistrija. To mi čini zadovoljstvo . . . Jelka vadi iz ormara suknju, bluzu i svjetloplavi mantil od angora štofa. Taj moj mantil je kod njih odranije na čuvanju.¹²⁰

Kako dugo nijesi ovaj mantil nosila? pita me ona. Kako je divan, nov.

Po treći put sapunjam kosu i pričam:

— Nijesam ga nosila otkako sam došla iz Beograda. Inače, to je bio Fatov¹²¹ model iz Pariza. Još dok sam tamo bila, izgubila sam jedno dugme. Otišla sam u salon da kupim drugo. Odgovorili su mi da su i dugmeta rađena samo za ovaj model te su morali

120 *

Još dok sam ilegalno boravila u Trebinju, poručila sam Dušanu da jedan dio moje robe prebaci kod Dade. U ono vrijeme vrlo teško se mogla kupiti ili nabaviti odjeća. Poslije je Dada nešto od toga prenijela u kuću sestara Raše jer je njihova kuća bila jedan od punktova ilegalne organizacije koja je radila za NOB.

¹²¹ Žak Fat - čuveni modni kreator predratnih godina.

pisati u fabriku da mi naprave još jedno takvo dugme. Dugme me je koštalo kao neki lijep broš. Ako ostanem živa iz ovog ratnog vrtloga, neću nikada kupovati unikate.

Ali Lenino lice se nešto mršti.

— Ma slušajte, neki tip u šeširu se tu vrzma preko puta i sve gleda u našu kuću. Nepoznat mi je. Nije odavde . . . Sumnjivo mi je njegovo držanje.

Odjednom se utiša naš smijeh i žensko brbljanje. I Jelka pri-trči prozoru. Uozbilji se.

— Zaista, da nije neki agent!

Zamotavam glavu u peškir. Ja i Beba pridemo prozoru. Zurimo iza zavjese. Antipatična njuška, pomislih. Početkom maja u tam-nom odijelu s crnim šeširom na glavi. Upadljivo. Agent je, nema sumnje. Ali kad prije se ovdje našao? Zar je moguće da me je neko vidio kako sam ušla kroz baštu? Da nije došao zbog jedne od sesta-ra ili zbog sve tri?

Najstarija Jelka, crnomanjasta, malog rasta, hitrih pokreta i najgovorljivija, poštarica je u Čilipima. Lena, krupnija, staložena

— učiteljica. Najmlađa Beba je najviša. Uči učiteljsku školu. Sve tri aktivno pomažu partizane, služe nam kao veza i obavljaju druge važne zadatke.

Nema kad da se čeka. Nema vremena da se išta pojede ili po-pije. Na brzinu navučem suknju i bluzu. Obučem mantil iz Pariza. Premještam iz torbice u tašnu ličnu kartu, ogledalce, karmin, pu-der, češalj. Jelka zgrabi po parče hljeba i sira sa stola i na brzinu polazimo . . .

Majka stoji skamenjena. Niko riječ ne izusti. Opet izlazimo na sporedna vrata. Sagnute trčimo istom stazom kuda sam došla. Pre-lazimo ogradu i trčimo preko neke njive i vinograda. Udaljavamo se od kuće. Jelka me vodi. Ovdje je rođena. Poznaje svaku stazu i kamen. Trčeći prelazimo asfaltnu cestu. Bacim pogled nadesno. Vidi se njihova kuća stotinjak metara udaljena. I onog tipa vidim. Gleda pravo u kuću . . .

Ulazimo u šumicu. Šest je sati. Imamo još pola sata vremena do dolaska autobusa, a do Čilipa svega još petnaestak minuta do-brog hoda. Zastale smo minut-dva, da pojedemo doručak. Kako mi je žao onog čaja.

Kosa mi je još mokra. Puštena mi je slobodno niz leđa. Poma-
lo me glava boli. Osjećam da ću se prehladiti.

— Gazdarica će ti skuvati čaj a ja ću poći na dužnost u poštu.
Ti ćeš moći dobro da se odmoriš i naspavaš. Kupiću nešto za ru-
čak i bićemo u mojoj sobi. Nikud nećemo izlaziti. Iz pošte ću se
javiti Anuški i drugima pa ćemo se dogovoriti. Imamo naše dogo-
vorene znake.

Krećemo. Više nemamo potrebe da se krijemo. Izgledamo
kao dvije dotjerane djevojke iz grada. Nelagodno se osjećam u espa-
drilama. I njih je Dada poslala Jelki skupa sa ostalom robom.
Pomalo me žuljaju. Valjda ću se naviknuti, ali neće mi dugo trebati,
nadam se. Jelka je snalažljiva. Imam u nju povjerenje. Sigurno će
za dan-dva uspostaviti vezu. Duže ni ovdje nije bezbjedno. Radujem
se pri pomisli da ću se moći naspavati na sigurnom mjestu. Tu smo
već blizu autobuske stanice. Malo se sklanjamo s puta jer autobus
baš sada nailazi.

Obje veselo koračamo. Nijesmo još nikoga srele. Evo nam do-
lazi poštari u susret. Nosi svoju poštarsku torbu. Prolazi pored nas
i ljubazno se pozdravlja. Prođe. Ali, na nekoliko metara od nas
se zaustavlja i zove Jelku:

- Sinjorina Jelka, nešto da vam kažem.

Jelka mu prilazi a ja ostajem da čekam. Nešto razgovaraju.
Čujem, Jelka mu se glasno zahvaljuje:

- Hvala ti, Ivane, hvala ti velika. Poštari produžuje, a Jelka pri-
lazi meni. Blijeda je u licu i nervozno čupka svoju tašnu.

— Znaš šta mi on kaže? Oh, bože, nijesam znala da mi je on
prijatelj. Nijesam imala povjerenja u njega. Ma znaš šta mi kaže?

Ja je upitno gledam - osjećam nije dobar glas.

- Kaže da su dva agenta noću izvršila pretres u mojoj sobi
kod moje gazdarice i odnijeli sve moje slike, pisma, dokumen-
ta .. . Jedan agent je ostao u sobi da me sačeka, a drugi je jutros
rano pošao prema našoj kući na Zvekovicu. Sigurno je to bio taj
tip. Gdje ćemo sad!!?

— Daj da se negdje sklonimo s puta i razmislimo, predlažem.
Ne smijemo se pojaviti u Čilipima. Jelka je uzrujana, skoro da za-
plaće. Psuje sve agente svijeta. Poštari je rekao da su joj odnijeli
pisma i slike.

— Ma tu su i neka moja ljubavna pisma koja čuvam još iz škole. Sada će saznati moje tajne . . . Ali, drugog kompromitujućeg materijala nema tamo. Kad god odlazim kod mame, nikada u sobi ne ostavljam takav materijal.

— To je dobro, tješim je. I manje lakše pri srcu.

— Ali šta sada da radimo? Nema se kud u Čilipe niti natrag na Zvekovicu. I ovdje je zadržavanje rizik.

Osjećam umor i malaksalost. Što sunce jače grije ja se sve teže borim da ne zatvorim oči . . .

Uvukle smo se dublje u žbunje. Ja se ispružih. Ne štedim lijepi mantil iz Pariza. Za tili čas mi se oči sklapaju. Kao u snu čujem Jelkin šapat:

— Odspavaj malo a ja ću razmisliti. Moram da se koncentrišem.

Zahvalna sam joj.

BEZ PEČATA

Kada sam otvorila oči, već je bilo prošlo podne. Jelka je sjedjela pored mene, skupljenih nogu, glavom naslonjena na koljena. Kao da joj je laknulo kada je ugledala da sam budna. Sjela sam i ja. Razmotrile smo svoju situaciju.

Trenutno je potjera za Jelkom. Sigurno je neko od njenih veza uhapšen ili je neko prošpijao. U pretresu stana nije nađeno ništa kompromitujuće. Ako je uhvate, uhapsiće je. Nije u životnoj opasnosti. Mene ako uhvate — gotova sam! Nema dvojbe. U tome smo složne.

Dok sam spavala, Jelka je izradila plan.

Nedaleko, s lijeve strane drumu, nalazi se imanje njenih kumova. Oni su imućniji seljaci. Ne bave se politikom. Ali njihov trinaestogodišnji sin Rado veoma je zainteresovan za partizane. Jednom je dolazio kod Jelke da joj povjeri razgovor što je čuo. U nju se sumnja da sarađuje s partizanima. Zamolio je Jelku da i njega uključi u taj rad i da mu da neki zadatak.

— Ja sam mu se smijala, kaže Jelka, i nijesam smjela priznati. Rekla sam mu da je to neko izmislio i da nemam nikakve veze. Ali ako nekada budem imala, i njega ću priključiti.

— Ovaj dječak bi nam sada mogao pomoći. To bi za njega bio doživljaj. Makar da nas skloni preko noći. On čuva ovce. Čekaćemo ga pred mrak.

Dalje smo ostale sjedeći na istom mjestu. Iako smo bile dvadesetak metara udaljene od puta i zaklonjene u žbunju, ko god bi prolazio putem, činilo nam se da će k nama. U tim trenucima nagoni bismo se uhvatile za ruke. Dah bi nam zastao. Zaboravile smo na glad i žeđ. Čekale smo večernji suton.

Čim je sunce zašlo, oprezno smo pošle. Jelka naprijed. Prošle smo glavni drum, ušle u šumicu i izišle na konjsku stazu. Tu je Jelka stala.

— Tu Rado mora proći, reče Jelka.

Ne smijemo se približiti kući. Njegovi ukućani strahuju. Boje se rata i pucnjave kao još mnogi Konavljani. Ja Jelku slušam kao malo dijete i mislim u sebi: „Sreća što imam nju. Moj život i sudbina sad su u njenim rukama“.

Nijesmo dugo čekale. Začule smo zvonce. Ja sam se povukla, a Jelka je stala na put. Daje znak da dolazi.

Zaista vidim jednog dečka i stado ovaca.

Jelka se s njim poljubi i značajno tajanstvenim glasom obrati mu se:

— Zamisli, Rado, maloprije mi je autobusom došla ova druga-rica u goste. Krenule smo kod mene, a poštari mi kaže da su agenti došli u moj stan i čekaju da me uhapsu. Ne znam šta da radim, niti kuda nju da vodim. Do sutra nema autobusa za natrag. Daj, učini nešto. Sakrij nas negdje do jutra. U zoru ćemo za Dubrovnik prvim autobusom. Znaj, Rado, da će ovo biti tvoj prvi partizanski zadatak i niko živ to ne smije da sazna. Ni tvoja mama.

Dečko je stao i gledao začuđeno — čas nju, čas mene. Kad god pogleda u mene, Jelka mu brzo objašnjava da nemam veze sa ovim.

— Slučajno se ona ovdje našla, dodaje Jelka. Ali za sebe kaže da je zaista počela da radi za partizane i već je rekla drugovima da će i njega priključiti...

Dečko se ne koleba. Slaže se. Kune se da će biti pouzdan u svemu. Reče nam da ostanemo dok padne mrak. Doći će po nas. Požurio je ovcama.

Tješimo se da ćemo biti na sigurnom mjestu barem ove noći. Čekanje nam se odužilo, ali Jelka neće da posumnja u Rada. On je dobar i ima iskrenu želju da radi za partizane. Osim toga, svoju kumu neće izdati.

Nije se prevarila. Evo ga, dolazi. Pravda se daje morao sačekati dok majka pomuže krave. Tiho polazimo za njim. Ja jedva hodam u espadrilama. Noge su mi natekle. Jelka se pomalo šali na moj račun i govori Radu:

— Vidiš ovu sinjorinu kako ne umije da hoda po kamenu. Slaba bi to bila partizanka.

Ja ćutim. Zadovoljna sam Jelkinom pričom kako me predstavlja. Vidim da je njen cilj da od mene otkloni svaku sumnju i predstavi me svojom žrtvom večeras.

Dječak nam usput kaže da će nas smjestiti u pojati gdje su krave. Gore ima sijena i tu se može uvući. Staviće narti ljestve da se popnemo i onda će ih skloniti. Ujutru će ih opet donijeti.

Sve je Rado po planu izveo.

Osjećam se blaženo. Jelka gunda i žali se daje bocka i guši... Stalno mijenja položaj. Prilagodavamo se u mraku. Evo i okruglog prozorčića. Tačno preko puta kuće. Vidi se prozor kuhinje. Dijeli nas terasa. Kuhinja je osvijetljena. Nas dvije, priljubljenih glava, osmatramo što se u kuhinji događa. Porodica sjedi za stolom. Jedu puru s mlijekom. To nas podsjeti na glad. Od jutros rano ništa nismo stavile u usta. Jelka mi šapuće i ruži Rada kako se nije sjetio da nam nešto donese da pojedemo ...

Uskoro i kuhinja se zamračí. Pošli su na spavanje. Tišina. Samo povremeno krave ispod nas odaju svoje prisustvo. San ne dolazi. Ležim na leđima, glad me muči. Jelka se komeša i tiho komentariše.

- Brinem kako ćemo u zoru kada nam Rado otvori. Imamo samo jedno riskantno rješenje. Pred zoru, kada iziđemo, požurićemo da pređemo opasni dio puta do kuće Novakovića. Glavno je da neprimjetno uđemo u njihovu kuću. Dalje će oni brinuti za

naš smještaj. Može i kod njih biti prismotre. Svuda su uhode, ali nemam drugog rješenja!

Novakovića kuća i porodica su na glasu u Konavlima. Kakve li su nevolje natjerale njih da se pridruže narodnooslobodilačkom pokretu? Čisto rodoljublje i riješenost da pomažu svom narodu da se oslobodi.

Konačno sam zaspala. Jelka me nekoliko puta drmala i zvala. Moje spavanje je bilo isprekidano kao da sam na maršu. Čudno je to prilagođavanje organizma. Čim imaš priliku za kratak odmor, automatski nasloniš glavu na kamen, na drvo ili bilo šta. Zaspíš makar zastanak trajao pet minuta, i skoro sve to vrijeme odspavaš. Na komandu „pokret“ partizan se budi i korača dalje osvježen. Ali Jelka, naviknuta na normalne kućne prilike, nije mogla oka sklopiti. Kod nas partizana bila je deviza: Odspavaj i pojedi prije svih priča i poslova. Toga se nijesam u svemu pridržavala odskora. Neka to bude pouka ...

Sačekale smo Rada budne. Otključao je pojam i stavio ljestvice. Jelka se nije strpila a da ne primijeti kako se nije sjetio da nam nešto donese da jedemo. Dečko je samo žalosno slegao ramenima. Pohvalile smo ga. Jelka je pritvrdila da čuva tajnu.

Zora. Još nije dobro vidno. Pošle smo putem. Nigdje žive duše. Imamo skoro sat hoda. Saglašavamo se da idemo rastavljene Jelka i ja.

Iako sam već jednom bila u kući Novakovića, nasumce idem za Jelkom. Skreće na puteljak i daje mi znak rukom da je kuća blizu ...

Naopako! Iza krivine, desetak metara od kuće stoji domobranski stražar. Jelkino lice ne vidim. Ona se ne okreće. Sigurno je u nevolji. Ali nema se kud. Mora pred njega ...

Usporavam korake. Gledam kuda da bježim.

Čistina je. On nas posmatra ... Evo, Jelka prolazi pored njega. On je ravnodušno osmotri. Nekoliko metara od kapije. Ne okreće se . . . Meni klecaju koljena ali slijedim Jelku. Nadam se da ću i ja proći tiho . . . Još pet, šest metara . . . Još dva koraka . . . *Stoj!* Stadoh i dah mi stade. Vojnik me gleda, ja isto njega. Jelka je već ušla kroz kapiju . . .

— Ličnu kartu, molim. Drhtim. Jedva otvaram tašnu i pokazujem svoju lažnu ličnu kartu. On pogleda na sliku i na mene. Drži je i čita moje ime i prezime. Podiže pogled i kaže:

—Nemate pečata na vašoj ličnoj karti.

Ja kao u čudu: - Kako je to moguće ...

—Evo, pogledajte, nijesu vam stavili pečat.

Gledam: — Ah, kako su to ispustili, nijesam primijetila ...

Vojnik je miran, ali ozbiljno dodade:

— Ovoga puta ću vas pustiti. Još danas pođite u Cavtat da vam udare pečat. Drugi vas neće propustiti.

Pribrah se:

— Hoću, kako da ne! Poći ću slijedećim autobusom. Uzimam ličnu kartu i produžim ...

Prolazim kapiju, prostrano dvorište. Širom otvorena vrata kuće. U kuhinji galama. Ulazim. Prizor mi se urezao. Za trenutak sam sve obuhvatila: Anuška stavlja obloge na čelo Jelki, koja se opružila na sećiji u licu bijela kao krpa. Majka Kata prinosi limunadu. Ostali u metežu ili ukočeni stoje: Marija, Katica, Pavica motaju se besciljno; braća Mato i Pero sa najmanjom Mirom gledaju u čudu prema Jelki.

Ne primjećuju me!

— Evo me! Tek tada nastaje gužva. Majka Kata raširi ruke i pođe prema meni:

— Marice draga, hvala bogu. Ti si živa! Nastalo je opšte veselje i ljubljenje. Jedva se pribasmo da mi ispričaju prethodnu dramu.

Jelka je uletjela i samo vrisnula:

— Marica je uhvaćena! Nema joj više spasa ... i istom se srušila na pod ...

— Ajme meni, kako smo se uplašili i kako mi je bilo žao tebe ...

Jelka podiže glavu s jastuka. Otpi limunadu i glava pada na jastuk. Još je u šoku.

KOD PRIJATELJA

Porodica Novaković iz Čilipa poznata je širom Konavala. Utemeljitelj ove kuće bio je stari Matija Novaković. On i njegova supruga Ana već odavno poživaju u velikoj porodičnoj grobnici u Čilipima.

U mladosti je Matija bio kmet. Pošao je za Ameriku da bi se mogao docnije otkupiti. Vratio se. Donio je dosta novca i otkupio se. Kasnijih godina imetak je uvećan. Bio je pametan i racionalan. Vodio je trgovačke poslove i daleko od Konavala. Često je putovao za Hercegovinu i Crnu Goru, gdje je stekao mnogo prijatelja. U njegovu kuću navraćali su brojni ljudi iz drugih krajeva i drugih zemalja. Sam Matija je vidio puno svijeta i obogatio svoje životno iskustvo. Nije pravio razlike među ljudima i narodnostima. Jednako je volio svoje dvije snahe, Dragu — Dadu Srpkinju, rođenu Marić iz Užica i Katu Hrvaticu, rođenu Krilanović iz Čilipa.

Matija je bio snažno vezan za svoj kraj. Nastojao je da se Konavljani prosvjećuju i olakšaju sebi život. Iz Trsta je nabavio prvi mlin u Konavlu za mljevenje maslina, čime je napravio preokret u proizvodnji ulja. Svoju kuću je proširio — dogradio. Uljepšao je iznutra namještajem, salonom i klavirom, tepisima i goblenima. Kuća je pravi dvorac. I u današnje vrijeme je obilaze strani turisti i razgledaju kao atrakciju u selu.

Matija je imao četiri sina i dvije kćerke. Za vrijeme ovih događaja 1944. od sinova u životu su bili Vlaho i Mato, a kćerke udate u ugledne konavoske porodice.

Stariji sin, Vlaho, završio je medicinske studije u Pragu, a Mato je ostao na imanju sa svojom ženom Katom.

Mato je bio tih i staložen čovjek, pomalo bolešljiv. Njegova supruga Kata, krupna, energična, oštroumna. Izrodila je osmoro djece, a uz to je vodila veliko domaćinstvo sa mnogobrojnim slugama. Posebno je zanimljivo da je redovno čitala novine. Kao kakav strateg znala je stanje na frontovima. Beletristika, pjesme i druga literatura bili su njeni stalni sudruzi. Uveče je gasila svjetlo — posljednja išla na počinak. Opet jutrom prva na nogama.

Ni Mato ni Kata nijesu prigovarali najstarijoj kćerki Anuški što radi za narodnooslobodilački pokret. Anuška je često na tom poslu angažovala i svoje tri mlađe sestre učenice - Mariju i blizanke Katicu i Pavicu. Anuška je bila mlada učiteljica.

U Novakovića kuću su dolazili ilegalci partizani. Tu bi često našli utočište.

Onog dana poslije srećno izbjegnute zamke, Jelka i ja smo ostale da prespavamo u kući Novakovića. Smjestili su nas u jednu od pet spavaćih soba koja ima prozor na terasu. Zlu ne trebalo, da se možemo preko terase prebaciti u vinograd.

Legle smo u lijepe i čiste krevete. Jelka je odmah zaspala dubokim snom. Ja odviknuta od mekog kreveta i komfora, nije sam oka sklopila, i pored umora.

Pričinjavaju mi se glasovi u kuhinji. Zvonak muški glas! Domaćin Mato je na putu. Ko bi to mogao biti? Zatim Katu jasno razbirem:

- Oh, izvol'te, izvol'te, gospodine poručniče. Što tako kasno?

Pogledam na Jelku. Spava. Dižem se i bosa tiho prilazim vratima. Iziđem na vrh stepeništa i gledam dolje. Vidim dio kuhinje gdje se nalazi dugački sto s klupama. Vidim jednog brkonju u uniformi žandarmerijskog poručnika i hvatam dio razgovora. Zastadoh u velikom strahu.

Poručnik autoritativno priča da su u Dubrovniku pohapsili neke pripadnike partizanskog pokreta. Na saslušanju su neki terećili poštaricu Jelku, a sumnjiče Katinu najstariju kćerku Anušku. Agenti su izvršili pretres na pošti u Čilipima, pa u Jelkinoj sobi kod njene gazdarice, onda i kod njene majke na Zvekovici. Jelke nigdje nema. Raspisana je potjernica za njom. Naći će se ona za dan — dva. Neće joj biti moguće da duže opstane u bjekstvu ...

- Gospodo, došao sam kao prijatelj vaše obitelji da vam rečem da će i kod vas vjerovatno ovih dana izvršiti pretres.

Na ovo mu Kata glasno i autoritativno reče:

- Ma, gospodine poručniče, u našoj kući još niko nikada nije vršio pretres. Ako želite, možete to odmah učiniti. U našoj kući nema ništa što bi trebalo sakriti, niti moja djeca imaju veze sa svim tim pričama. To su zh jezici ... Evo, izvol'te još malo vina? Jel'te da je izvršno. Ali ovo vino ne dajem svakome, dodade značajno.

Vidim poručnika kako s apetitom jede narezane pršute i pije vino. Ja dalje stojim skamenjena. Na momente mi dođe da budim Jelku i da bježimo preko terase u vinograd. Pomišljam da nijeju pitanju smicalica od strane ovog poručnika koji se predstavlja prijateljem Novakovića. Možda je došao da izvidi.

Ne prođe pola sata a on ustade. Kata mu je spakovala pršute, sira i dala mu bocu prošeka i bocu loze da ponese svojoj gospođi i da je pozdravi . . . Poručnik to sasvim prirodno prihvata i odlazi uz najljepše pozdrave. Opominje na kraju značajno da njegova posjeta ostane tajna ...

Vratila sam se u krevet smrznutih nogu. Ležim budna. Svaki put čujem sat kako otkucava u salonu.

Ustajemo rano. Ne usuđujem se da bilo šta kažem Jelki. Mislim u sebi:

— Bolje neka joj Kata ovo ispriča. Silazimo dolje. Kata nas vedrog lica dočekuje i nasmijana pita:

—Nu, djeco, kako ste spavale, jeste li se odmorile malo?

Ne gledam joj u oči. Čutim. Jelka veselo priča da je spavala kao top i da baš ništa nije sanjala.

Okuplja se brojna porodica. Tu je i stari stric, dundo Vlaho, stogodišnjak, obučen u konavosku nošnju. On je dobro raspoložen. Nema pojma da je rat u svijetu, niti da smo pod okupacijom. Mala bucma Mira s lijepim pletenicama donijela je i svoju lutku na doručak. Pokušava silom i njoj nešto da stavi u usta. Braća Mato i Pero se raspravljaju oko nekih klikera. Majka ih opominje da za vrijeme doručka ćute. Dječaci se odmah smiriše. Za većinu je atmosfera prijatna, topla, bezbrižna ...

Krišom posmatram Katu. Ni traga nemira ili straha. Ko zna da Uje uopšte ijednoj od kćeri rekla ono što sam ja sinoć čula i vidjela.

Žurim što prije i što više da pojedem. Puno jedem jer sam izgladnjela...

Odluka je tu.

Marija će me voditi u selo Gabrile kod Luke i Jele. Katica je već jutros u zoru otišla da im nagovijesti naš dolazak. Jelka ostaje tu do mraka pa će odlučiti šta dalje. Pozdravljamo se prisno. Napo-

minjem da će joj Katica pri povratku donijeti ovaj mantil za poklon od mene. Znam da joj se sviđa, a za mene u partizanima nema značaja. Jelka me zahvalno gleda uz prigovor da je to previše.

Dan je. Uz put za Gabrilu nema kuća. Nosimo sud za med kao izgovor da idemo u kupovinu. Sretamo ljude i žene. Svi se ljubazno javljaju uz pozdrav. I ja se prirodno osmijehujem i dodajem: „Zdravo“! „Adio“!!! Nekima Marija dovikuje ...

—Idemo po med u Drvenik ...

Jedan seljak se zaustavlja da pripita i popriča kako smo i kako su ostali kod kuće. Marija vodi glavnu riječ. Seljak pogleda i mene:

—Koja ti je ova od blizanki, Katica ili Pavica?

—Pa Katica, zar je ne poznaješ, reče Marija.

Ja se glasno smijem . . . Seljak se ljubazno rukuje sa mnom i izvinjava se:

— Šta ćeš, djeca rastu i mijenjaju se. Puno si odrasla. Ko zna koliko dugo te nijesam vidio. A šta ćeš! Moraju se škole pohađati. Živite u gradovima a u selo tek navraćate ...

Marija se još nešto našali pa produžujemo.

Koračamo i nastojimo da djelujemo veselo i bezbrižno . . . Marija mi glasno recituje svoje stihove i stihove drugih pjesnika koje prvi put čujem. Upravo, ja se ne uživljujem u stihove. Zaokupljena sam mislima o novom skloništu i koliko ću tamo boraviti! Vijesti koje je sinoć poručnik ispričao Kati obeshrabruju me. Glavna veza mi je bila Jelka. Sada će i ona da se povuče u ilegalstvo.

Marija, krupna plavuša, još je učenica. U ranom djetinjstvu je počela da piše pjesme. To ne napušta. Ima istu „žicu“ kao njen stric doktor Vlaho. On više voli pisati pjesme nego svoj posao.

Toplo je. Skidam mantil. Idemo preko polja. Sunce peče. Nema hladovine. Marija se zajapurila ali uprkos svemu recituje i dalje. Poslije svake recitacije ja je bodrim da se još više preda poeziji.

Približavamo se selu. Prolazimo pored međa i ograda.

—Stižemo, primijeti Marija.

Ulazimo u jedno dvorište. Krupna Konavoka u narodnoj nošnji sjedi na klupici i sječe blitvu za svinje.

- To je tvoja domaćica Jela, obraća mi se Marija.

Jela ustaje i ljubazno se pozdravlja. Sve tri ulazimo u trpezariju. I Katica je tu. Pričamo im o susretu sa seljakom. Katica primijeti:

- Lijepo bi bilo da mene i Mariju sada pri povratku opet isti seljak sretno. Taman posla . . . Istog smo rasta, ali inače baš ne ličimo mnogo.

Dajem Katici svoj mantil.

- Eto, sad u istom mantilu kad te onaj vidi s Marijom na odstojanju, takođe sa istim sudom, biće uvjeren da su obje one koje je jutros sreo.

Ulazi domaćin Luka. I on je obučen u narodnu nošnju. Meni svaki put neobično izgledaju široke muške gaće. Uzdržavam se od smijeha.

Sestre žure. Podoše Marija i Katica.

Mene Jela povede na počinak u posebno skrovište.

NIJESAM DOŠLA NA RASKRŠĆE

Skrovište je bilo u samom potkrovlju. U stvari, prostor ograđen daskama 2 x 2,5 m. Samo na ulazu moglo se uspravno stati. Svjetlo je dolazilo kroz okruglo prozorče. Tu se nalazio stari drveni krevet i stolica.

Intimno sam se osjećala srećnom što mi je palo u dio takvo mjesto da se odmorim. Poslije tri godine provedene u planini, po zatvorima, pa opet u odredu, sa dramom na kraju — ovaj trošni krevet sa isturenim žicama na pocijepanom madracu, prčinio mi se najvećim domašajem udobnosti.

Čim je otišla Jela, ja sam se opružila i predala dubokom snu. Kasnije su mi pričali domaćini da sam tada odspavala punih dvadeset sati.

I sljedeća dva dana prošla su mi u odmaranju. Krevet je zauzimaao najveći dio prostora. Bila sam primorana cio dan da ležim ili sjedim.

Naviknutoj na pokret bez predaha, ovo mi je mirovanje djelovalo nepovoljno. Osjećala sam neke bolove do kostiju i labavost

mišića. Još gore - samoća, dosada, i kasnijih dana nesanica, neizvjesnost i posebno opreznost pri pokretu i u skrovištu da ni slučajni gost što ne primijeti.

Domaćini nijesu imali djece. Samo čobanicu. Od nje se isto krilo moje prisustvo.

Jedina zabava mi je bila knjiga koju je prethodnik ovog skloništa ostavio — „Gvozdena peta“ Džeka Londona. Ko je bio prije mene, on ili ona? Dva puta sam knjigu s interesovanjem pročitala. Docnije, bez reda, po dijelovima i u cjelini čitala sam je ne znam koliko puta.

Kod domaćih svaki dan je jednak. Izjutra rano svi idu u polje. Predveče se vraćaju. Kada čobanica ode na spavanje, domaćica Jela meni donosi hranu. Već poznajem njene korake i svako veče jedva čekam taj bat. Jela bi iz opreznosti kratko posjedjela na krevetu i popričala. Kada bi otišla, ponekad bi naišao domaćin Luka. Njega je najviše interesovala moja biografija i po sto puta se iščuđavao kako li sam mogla doći iz Pariza i uklopiti se s ovim narodom u ovom kršu.

Dan tako prolazi. Ali noćna tišina me ispunjava stravom. Sva sam napregnuta. Kao da sam sama na svijetu. Trgne me dozivanje ljudi, pokret stoke, razgovor blizu kuće i daleki lavež pasa. Sve upijam uhom i u mislima otvaram nove tokove strave . . .

Svijeću nijesam palila. Propela bih se na prste i kroz otvor osmotrila: dvorište, dalje vinogradi, smokve. Neki čudan mir. Kao da je selo bez živog stvora.

Prošlo je sedam dana.

Kada će doći veza, kada će me izvući odavde?

Svako veče Jela se iskrade do mene i priča kako Nijemci uz pomoć ustaša i domobrana pretresaju sela. Traže partizane. Jedno veče ispriča mi takođe da su Jelku uhapsili. Ne zna pojedinosti. Tužna sam zbog Jelke . . . Takođe mi ispriča o događajima u selu Dunave. Opet su iz „Vražije divizije“ došli u selo. Pošli pravo u kuću Ivana Bagoja. Izvršili pretres i iza kuće, našli letke i drugi kompromitujući materijal . . . Odveli su Ivanovu staru majku Stanu i sestru Stanu . . . Seka je pukim slučajem ostala . . .

— Za vrijeme pretresa, ako nešto sumnjivo nađu u kući, otjeraju sve u logor, dalje mi priča Jela. Ali, tješila je mene i sebe:

— Kod nas nema opasnosti. Naše selo je poznato kao protivničko partizanima. Pri formiranju seoskih straža koje čuvaju selo od partizana, Luki su drugovi rekli da se prvi javi. Tako je postupio pa su ga vlasti postavile za komandira. Ko bi u njega mogao posumnjati? pitala se Jela.

Dani su odmicali. Imala sam dovoljno vremena za razmišljanje. Kombinovala sam u svojoj glavi i planirala kako bih se mogla izvući iz neprilike ako bi do toga slučajno došlo. Čvrsto sam bila riješena, u slučaju pretresa, nikada neću izdati svoje domaćine.

Po dogovoru, na upad ili bilo kakvo iznenađenje, predstavicu se građankom koja se slučajno našla u ovoj kući. „Došla da traži posao, da šije i slično. Domaćini nemaju pojma ko sam ...

Često sam vadila svoj jeftini karmin iz tašne i igrala se. Iskorištila sam ga nekoliko puta prilikom prebacivanja od mjesta do mjesta. Ko zna hoću li ga još koji put upotrijebiti...

Prošlo je petnaestak dana.

Jutro kao obično. Domaćini su otišli u polje na rad i zaključali kuću. Ja sam imala ključ od kuće za svaki slučaj.

Bilo je oko deset sati. Čula sam neobično mnogo glasova u bhžini. Trgla sam se. Polako sam prišla prozorčetu. Toga trenutka vidjela sam dva domobrana s puškama. Preskaču ogradu. Nekolicina su već u dvorištu oko kuće . . . Bilo je očito da su došli u pretres. Bistro sam mislila. Ako ne otvorim vrata, provahće. Onda će svaki izgovor biti bezvrijedan.

Moram smireno nastupiti...

Najprije sam zgrabila svoju bilježnicu i sakrila je u njedra.

Čujem lupnjavu na vratima ...

Uzimam karmin. Najprije istrljam lice a onda debelo prevukoh usne u dva poteza ... Sve bez ogledala ...

Lupnjava se pojačala. Skoro vrata da se prolome. Potrčala sam niz stepenice:

—Odmah, odmah ću otvoriti! Tražim ključ ...

Lupnjava presta.

Preko trpezarije, u brzom hodu bacih pogled na ogledalo. Sebe nijesam poznala. Karmin je tako neobično zarumenio moje obraze i zacrvenio usta da bi svako prije mogao reći da sam došla iz nekog noćnog lokala a ne sa planine, od partizana ...

Da bih prirodnije djelovala i sebe smirila, dograbih pletivo i otključah vrata.

Jedan Nijemac i pet-šest domobrana upadoše. Nijemac visok, mršav, oholo se drži, bez riječi. Do njega domobranski oficir, zdepast i neugledan. Poče da viče:

— Šta ne otvarate. Imamo obavještenje da se u ovoj kući kriju partizani.

Vojnici provaljuju unutra.

Mada uzbuđena, ponašala sam se pribrano. Revnosno sam plela i smijehom odgovarala oficiru:

— Izvinite, nijesam mogla da nađem ključ. Znaite, ja sam ovdje gošća, a domaćini su u polju.

- Gdje su partizani, grmio je on.

- Molim vas, kakvi partizani, otkud to? IzvoPte, ja sam ovdje gošća. Ovdje ih nema sigurno.

Vojnici su i bez tih napomena sami otvarali ormare, gledali pod krevete i dr. Nijemac je kuckao štapićem po zidovima ...

Uporno sam objašnjavala:

- Ma mora da je to neko iz sela podvalio. Ima zavidnih. Ovi domaćini lijepo žive.

Domobranski oficir je najviše galamio:

— Jeste, partizani, dobili smo obavještenje ...

U mislima sam tražila smirenje: - Dobro je. Oni traže partizane, a ne partizanku ... Zlo ako pođu na tavan i nađu sklonište ...

Toga trenutka glasno se jedan vojnik:

- Evo puška!

Svi se okrenuše. Zaista, puška je visila na zidu stepeništa koje vodi prema tavanu ...

Ja se zvonko nasmijah:

— Pa ljudi, zar ne znate da je Luka komandir seoske straže. To je njegova puška. Vidite sami da je neko htio njemu da napakosti ...

Vojnik koji je već krenuo da skine pušku, zastao je i vratio se. Cijela grupa se zgledala. Oficir je na njemačkom objašnjavao Nijemcu porijeklo puške.

Ne ispuštam inicijativu:

- Izvol'te, sjedite, potražiću nešto da popijete.

Pristadoše.

Uđoh u kuhinju. Brzo se vratih s punim bokalom domaćeg vina. Za čas sve iskapíše. Pozdraviše se i pođoše ...

Sama. Zbunjena sam stajala nasred sobe s pletivom u ruci. Hoću li se umiti i opet u sklonište ili sačekati domaćine?

U tom začuh korake. Okamenih se. Na vratima se pojavio zdepasti oficir. Sada me je ljubazno gledao. Skoro molećivim glasom reče:

- Gospođice, oprostite - prešao je rukom preko svog lica.

- Znate, neobrijan sam . . . Krenuo sam na brzinu . . . Nijesam očekivao takav susret.

—Ma molim vas, ne smeta, to se dešava, pribiram se.

- Ja bih želio da se malo upoznamo . . . Vi se meni puno dopadate . . . Nemojte me odbiti. Hoćete h poći u nedjelju sa mnom na igranku?

Od prvog zaprepašćenja jedva sam shvatila molbu. Savladala sam zbunjenost i namješteno stidljivo pripitala:

—Gdje je igranka?

- U Cavtatu - vlastelinskom gradu. Počinje u sedam. Ja bih vas sačekao na raskršću u pet sati . . . Imam bicikl. Mogli bismo se malo provozati...

Raspitivala sam još o trajanju igranke i načinu povratka. Onda mu rekoh:

—Imam povjerenje u vas. Prihvatam!

Ljubazno sam ispratila „deliju“. On se graciozno pozdravio.

—Do skorog viđenja na raskršću ..

Hitrim korakom, uz zvižduk, napustio je dvorište žureći da stigne poodmaklu družinu.

SIVI KABRIOLET

Topao dan. Pogodan za rad u polju. Od ranog jutra Jela i Luka su na njivi. Izdaleka su vidjeli dolazak vojnika i opkoljavanje njihove kuće. I ostali seljaci su prekinuli rad, osmatrali, međusobno se došaptavajući. Niko nije znao šta se događa u kući.

Jela i Luka utučeni i očajni. Jela je samo plakala . . . Docnije su primijetili da ista grupa napušta kuću i dvorište. Vojnici su nemarno nosili puške i zviždukali...

Jela i Luka su se počeli prepirati ko će prvi do kuće. Konačno se Jela pokazala odlučnijom i pošla.

Stajala sam nasred trpezarije s pletivom u ruci, kada je Jela ušla! Nijesam trenutno shvatila ozbiljnost situacije. Želja mi je bila da me domaćini vide našminkanu pa da se i oni mogu smijati . . .

U susretu preplašena i zadihana, Jela nije primijetila moju masku. Tek kada sam, smijući se, skoro viknula:

—Vidi me, kakva sam - shvatila je moj preobražaj.

Razdraganost nije potrajala. Bilo je jasno da u tom skrovištu za mene nema daljeg boravka. Moram što prije otići.

Kamo? Dadi. Ni s kim veze.

Na brzinu smo skratile jednu Jelinu narodnu nošnju.

Kada sam je obukla, samo mi je glava virila iz mnoštva nabora . . . Srećom pojas i pošica (bijela uširkana marama što nose samo udate) spasli su moj izgled. Kada sam zategnula oko struka široki pojas i stavila na glavu pošicu izgledala sam kao prava konavoska nevjesta. Tkanu torbicu sam objesila o rame. U torbici desetak jaja i malo sira. I Jela je u svoju torbicu metnula neku hranu. Bajagi za prodaju.

Jela je pošla naprijed. Išle smo poljem bez riječi. Nijesmo se obazirale iz opreznosti i zaokupljene brigom . . . Oko nas sve se zeleni. Ima puno poljskog cvijeća različitih boja, ali ne mogu da se radujem ovoj ljepoti. Zabrinuta sam.

Došle smo na put. Tu je prometno i rizik veći. Išle smo izgaženom stazicom pored puta kao i ostali.

Teritorija Dubrovnika i okoline za okupatora je bila delikatna. Ova zona smatrala se mogućim dijelom sektora savezničkog iskrcavanja na Mediteran u sklopu otvaranja drugog fronta. Zato su i nevolje boraca i ilegalaca bile preteške, jer je okupator nastojao da ovo područje očuva od partizana i da ga drži čvrsto.

Već podvrgavam sumnji svaku kratkoročnu perspektivu da ću naći bezbjednost i smirenje. Imala sam razloga za to. Upravo umjesto smirenja, iznenada nove opasnosti. Kao fatamorgana izmicali su trenuci kratkog odmora. Moja jurnjava od mjesta do mjesta spašenja ličila je na stazu od zamke do zamke ...

Trgla sam se od luksuznih kola. Svijetlosivi kabriolet prolazi pored nas. Za volanom sjedi mlađi muškarac, lijepo obučen a do njega lijepa plavuša. Oboje nose crne naočare.

Ne prođe koji minut, oni se okrenuše i evo ih polako nama u susret. Kola mile pored mene a oni me gledaju uporno. Osjećam se kao da biraju trenutak da me zgrabe i strpaju u kola ...

Jela je već odmakla dvadesetak metara.

Drugog saobraćaja uopšte nema. Same smo. Oni uprno idu naporedo. Skoro da su stali. Držim se naoko mirna. Svjesna sam da je moje držanje sudbonosno. Ne ubrzavam hod. Nagnem se i čupnem neku grančicu. Krajčić od grančice grickam. Pod pritiskom sam njihovih pogleda ...

Ko su? Čvrsto sam uvjerena da su moji neprijatelji.

Pojačan gas... Prodoše ...

Igra se ne završava. Kabriolet se navraćao još nekoliko puta i bio mi za petama . . . Jednom mi se pričinilo da su stali. U svojoj mašti zamišljam da je muškarac uperio pištolj na mene ...

Najzad odoše ka Dubrovniku ...

Kada smo se približile Cavtatu, krenule smo obilaznim putem prema „Tihi“. Za sve vrijeme riječi nijesno progovorile. Jela stalno naprijed a ja na odstojanju, da izgleda svaka svojim poslom.

Već je poodmaklo popodne. Penjale smo se i spuštale preko nekih međa dok smo stigle pozadi vile „Tiha“. Ušle smo u vrt kroz malu drvenu kapiju. Bašta puna cvijeća i mirisa. Niska stabla mandarina i smokava. Snažna glicinija omotavala je čeličnu ogradu cijelom dužinom.

Zvonimo. Tišina. Očajne smo ...
 Zalaje kuće unutra iza vrata.
 Olakšanje. Dadin Tužur rase dagši. Mora da je i Dada tu.
 Zvonimo opet ... Ni glasa. Samo Tužur sve glasniji. Mahinalno
 pritisnem kvaku - vrata se otvoriše!
 Oslovim Tužura imenom. Smiri se. U kući nered. To se kod
 Dade inače ne dešava. Tužur nas vodi pravo u spavaću sobu.
 Dada leži blijeda, ispijena lica. Govori šapatom.
 Vidimo nevolju ali ne skrivamo radost što smo je našli makar
 bolesnu, na pomisao da sam umakla kabrioletu.
 Dada mi upućuje kompliment da izgledam kao prava Konavo-
 ka. Zatim tiho priča kako su kod nje jutros rano izvršili pretres.
 Otišli su praznih ruku. Ponosno se držala i glumila uvrijeđenu damu
 zbog sumnjičenja i postupka. Možda je stvarno pakost prema
 Srpkinja koja ima vilu.
 Čim su nasilnici napustili kuću, dobila je srčani napad. Samo
 je imala snage da otključa vrata da bi Vlaho mogao ući kada stigne
 iz Dubrovnika. Ona se jedva dovukla do kreveta i stropoštala se ...
 Jeli se očito žuri. Dostaje izdržala. Vjerujem da od nervoze ne
 razabira našu priču. Ona to i ne krije. Hoće da što prije umakne iz
 ove kuće.
 Na brzinu se presvlačim u Dadinu kućnu haljinu i ispraćam Je-
 lu do vrata. Pred odlazak izljubismo se i ona mi poželi sreću.
 Onda je glasno rekla svoje intimne muke i misli:
 — Hvala Bogu što ću sada mirno spavati, bez ilegalaca na tava-
 nu ...

VILA „TIHA“

Sjela sam pored Dade. Tužur se mazi. Dadi sam ispričala što se
 desilo toga dana. I pored ozbiljnosti situacije, smijemo se na račun
 zdepastog oficira koji će čekati na raskršću.

Priču sam završila sa parom u kabrioletu.

Dada se uozbiljila:

— Po opisu znam ko su. Opasan par. Mnogo se o njima priča
 po Dubrovniku. Rade za Gestapo. Tvoj slučaj je njihov tipičan

stil kada idu u lov na sumnjiva lica. Kad se odluče za žrtvu, pištoljem je prisiljuju da uđe u kola i voze je za Dubrovnik. Rijetko se ko od takvih vratio ... Za neke se pretpostavlja da su u koncentracionom logoru.

Raširenih očiju sam slušala Dadu. Jeza me prođe na pomisao kako sam nekim slučajem ispuštena od krvnika ...

Teško mi pada da gledam Dadu slabu, ispijenu. Znam je samo lijepu, dotjeranu, elegantnu. Koliko je činila i koliko je žrtvovala za ovu našu borbu. Džek Londonova upornost, koja ne priznaje granice i ljudske norme. Sada, opet njoj na vrat ... U najtežim trenucima ona mi je jedina na svijetu. Samo dobra majka može se upoređivati u spremnosti za žrtvu.

Pomišljam da mogu oni opet doći u pretres kuće.

Dada, kao da čita moje misli:

— Večeras ćeš prespavati tu. Jutros su otišli, sigurno neće opet danas doći. Vlaho treba svaki čas da stigne iz Dubrovnika. On ništa o tome ne zna. Moj Vlaho je tako čedan. On vjeruje u ljude i u neku pravdu. Misli da sam dosta ispaštala u zatvoru kod Talijana pa me Nijemci neće dirati. Za njega će biti šok kada čuje da su jutros bili ovi „gosti“. On je zaključio da smo zaštićeni rekviriranom sobom za njemačke oficire. Ta je soba sa zasebnim ulazom preko staklene terase.

Dada nastavlja:

— Tebe ću smjestiti u sobicu do te sobe. Ukoliko bi se desio noćas novi pretres, u šta sumnjam, tu neće zaviriti jer znaju da je ovaj dio rekviriran.

Dada je počela živahnije da priča i malo joj se povratila boja lica.

— Znaš, reče mi ona. Ova samoća i strah me upropašćuju. Evo, čim si ti pored mene, već se osjećam bolje. A prije dva sata sam mislila da će me Vlaho naći mrtvu u krevetu, i mog vjernog Tužura kako cvili pored mene.

Još samo jedno vrijeme sjedjela je na krevetu. Onda Dada ustade. Reče da je bolje. Dok smo kuću dovodile u red, stiže Vlaho.

Nasmijanog lica, kao uvijek ulazi noseći ljekarsku tašnu i mrežu. Kad vidje mene s Dadom, lice mu se ozari. Spusti tašnu

i mrežu i raširi ruke, zagrli me i poljubi. Vlaho se ponaša kao da mu je ljubimica kćerka došla iznenada na vikend. Dada i ja se značajno gledamo, a Vlaho veselo priča kako mu je stari ribar Jozo dao divne barbune kakve odavno nijesmo jeli.

Vlahova bezazlena vedrina i dobrota prelijevaju se na nas. Za tren zaboravimo situaciju svih.

Iako Vlaho insistira da sam spremi ribu, u kuhinju smo ušle s njim. Vlaho odmah izmisli neki stih u čast moga dolaska. Zaista u toj atmosferi bila sam vedrog raspoloženja.

Riba je pržena. Divno miriše. Tek se sjetih da od jutros nijesam jela.

Trpezarija „Tihe“ je lijepa. Svečano raskošna. Za tako elegantno postavljenim stolom ne pamtim kad sam sjedjela. Pada u oči divni keramički servis za čaj. Takvo oblikovanje posuda nijesam vidjela ni u Norveškoj koju dobro pamtim i po lijepom posudu i serviranju stola.

Razmišljam uz jelo.

Ko zna jesu li moji, moj dobri stric sa svojom porodicom živi. Možda su još u Oslu, a možda u nekom koncentracionom logoru. A šta li je s mojom drugaricom iz Norveške Ninom Hauge? U kući njenih roditelja sam prvi put vidjela malu bistu Lenjina i nijesam znala ko je taj čovjek sa šiljastom bradicom. Ninino posljednje pismo uoči rata bilo je iz Švajcarske. Možda je ostala tamo?¹²²

Dada je skuvala čaj zbog mene. Ona tvrdi da se njoj pije samo da bi meni bilo prijatnije. Zna za moju slabost prema čaju. Vlaho voli samo vino. Iako je vrijeme surovo i trenuci nadasve opasni, u ovoj sredini tople atmosfere s divljenjem posmatram lijepe portrete Vlahove mame Ane, Vlaha i Dade. Vlaho je na portretu mlad, sjedi s knjigom u ruci. Objašnjava da je njegov portret radila u Pragu Ivanka — kćerka slavnog Cavtačanina Vlaha Bukovca — baš kada je Vlaho diplomirao.

Vlaho se zanio u prošlost i priča o lijepom Pragu, o prijateljima, Česima, a naročito o svom prijateljstvu s Vlahom Bukovcem s kojim se dopisivao sve do slikareve smrti.

¹²²
1975.

Poslije rata sam tražila svoju drugaricu u Norveškoj i našla je tek

Dadin portret je rađen sasvim drugom tehnikom, ah je na svoj način lijep. To je radila druga kćerka Vlaha Bukovca, Jelica.

— Zašto te slikala u crvenoj bluzi? pitam Dadu. Da li je to slučajnost ili specijalna ljubav prema crvenoj boji?

—Mislim daje ovo drugo vjerovatnije, umiješa se Vlaho.

I Dada se upusti u priču o sjećanju na svoje djetinjstvo u Užicu među starijom braćom socijalistima. Ostala je kao djevojčica bez majke te su je braća i starija sestra čuvali. Za Prvi maj ukrasili bi joj pletenice crvenim mašnjama. U ono vrijeme to je bila velika hrabrost.

— Sada mi je jasno što si i sada revolucionerka, smijući se dodajem ja. I ja se u ovoj atmosferi za stolom osjećam kao djevojčica koja večerava sa roditeljima koje odavno nijesam vidjela ...

Posmatram Tužura koji strpljivo sjedi i čeka da dođe na red za večeru.

Divno je. Blažena sam. Kao ružan san za trenutak iščezoše sve nevolje partizanstva, zatvora, ilegalstva ...

Dada me trgne i vrati u stvarnost.

— Nikada neću zaboraviti tvoje pismo iz Dunavskih rupa gdje mi pišeš da zavidiš Tužuru, a naročito misliš na njegov tanjir.

— Da, tada smo zaista gladovah sa ranjenim drugom u pećini.

Jedem brže od njih dvoje pa se pravdam da sam to naučila u partizanima. Dva su razloga. Nekad se jede iz jednog suda, pa ko priča i ne hita ostane gladan. Češći je zbog opasnosti koja vreba svakog trenutka, pa je dobro objed što prije dovršiti, da iznenadni pucnji ih shćno ne bi sve ostavili gladne.

Dada i Vlaho polako jedu i pričaju. Po cijeli dan se ne viđaju te uz večeru na miru vode razgovore. Dok oni pojedju po jedno parče ribe, ja dva ili više.

Opet sam na izgled raspoložena, a u stvari bih se rado rasplakala. Dok sam bila u planini i u pećini Dunavskih rupa, surovost me upućivala da samo brinem za goli život. Međutim, u ovakvoj atmosferi, pada mi na pamet mnogo čega što me raznježuje i rastužuje. Čak se podsjećam i na poljske izbjeglice koje su moji roditelji prihvatili na ručkove i večere poslije kapitulacije Poljske.

Mi smo tada njih slično nudili da jedu . . . Što su Dada i Vlaho nježniji i pažljiviji prema meni, sve više mi raspiruju unutrašnju buru osjećanja i poremećuju neku stabilnost...

Pribiram se. Ja nijesam izbjeglica. Ja sam partizanka koja se bori protiv okupatora. Dada i Vlaho su istomišljenici i pripadaju našem narodnooslobodilačkom pokretu. Da, sigurno imaju prema meni lično posebne simpatije, ah ovo što sada čine meni, oni bi učinili i svakom drugom partizanu, jer oni to čine cijelom našem pokretu. Ne, nijesam ovdje došla kao zalutali putnik ili prosjak ... Vraća mi se ravnoteža ...

Previše sam jela. Ali kasno sam se toga sjetila.

Dižemo se od stola i na brzinu pravimo red. Osvjetljenje se prekida u deset sati.

PATNJE U NOCI

Dada me odvede u sobu i usput opominje da budem što mirnija da me susjedi ne primijete. Oni obično kasno dolaze. Ali ukoliko bi im slučajno nešto bilo sumnjivo, ona će im sutra reći da je ovdje spavala jedna šnajderka iz Dubrovnika koja je došla njoj da šije.

— Naspavaj se. Sjutra ću javiti Ljubu da sam bolesna i da dođe. On će te prebaciti do Zatona, ako oboje ne zaglavite. Otuda ćeš se najlakše prebaciti do Popova Polja na slobodnu teritoriju ...

- Divno, mislim u sebi. Ko zna koliko nedjelja bih još čekala u potkrovlju na dalju vezu za Hercegovinu da me nevolja nije kod Dade natjerala. U zlu ima i dobroga.

Moja soba je mala, ali čista i prijatna. Nedavno je krečena, osjeća se još miris. Još se nijesam pošteno namjestila, a svjetlo se ugasi.

Sama u mraku. Mirno u glavi rekonstruišem protekli dan. Ne dovršavam. San me savlađuje.

Ne znam koliko sam spavala. Probudili su me jaki grčevi u stomaku i muka. Sjela sam u krevet. Mrak je. Ne vidim gdje su vrata niti znam kako doći do kupatila. Ne krećem se da njemački oficiri ne bi osjetili moje prisustvo u sobi. Dišem duboko, grčim se. Skupljam se u klupče. Nepodnošljiva muka . . . Povraćam . . . Čuje se moje rikanje . . . Odjednom čujem neko komešanje s druge strane zida . . . Neka poginem, ne mogu više izdržati! Sigurno je lakše mrijeti nego živjeti ovako ... Ali šta će biti s Dadom i Vlahom! ...

Pokrivam se po glavi jorganom. Ležim potrbuške. Uvučem glavu u jastuk. Savlađujem se uz veliki napor...

Čujem da je neko u susjednoj sobi otvorio prozor ali poslije nekoliko minuta gaje opet zatvorio. Komešanje se stišava.

Ležim okamenjena. Užasno mi je. Osjećam od povraćane hrane ljugavo ... Da mi je barem gutljaj vode ...

Bolovi se polako stišavaju. Malaksala sam. Samo čekam da svane, da se mogu izvući iz ove sobe. Strašno!

Dočekala sam svanuće. Oko mene grozno. Novo okrečeni zid do kreveta cio je nagrđen. Čaršav, jastuk, dušek, patos oko kreveta — sve ...

Polako sam ustala. Skinula svu posteljinu. Koliko sam mogla samom posteljinom izbrisala zid i patos. Tiho sam odškrinula vrata i tako bosa s cijelim prtljagom, teturajući se kao pijana, pođoh u potragu za kupatilom ...

Nađoh se u njemu. Breme sam potopila u kadu i sve oprala. Onda sam došla u trpezariju, skupila se kao klupče u naslonjaču i zaspala ...

Dada se ujutru iznenadila kada me je našla u trpezariji. Ispričala sam joj o svojim mukama i o šteti koju sam nanijela. Dadu je zanimalo samo reagovanje mojih komšija - dvojice njemačkih oficira.

— Zid će se oprati. Neka nam to bude najveća i posljednja šteta. Važno je što nijesu tebe vidjeh i nijesu kod tebe ušli. Ako me nešto budu pitah, možda ću Tužura optužiti kao krivca za noćni nemir, a možda ću nešto drugo izmisliti.

Sve vjerujem Dadi. Ona nalazi oštroumna rješenja, kombinuje i maskira. Koliko puta su mi njene ideje riješile sudbinu. Ovaj karmin, lažna lična karta i drugo. Sve su to njene ideje i ostvarenja.

Dada tužno maše glavom i kaže:

— Izgledaš kao da si sada izišla iz groba.

— Ne znam kako je u grobu, odgovorim, ali mislim da je u grobu bezbolnije nego meni u protekloj noći.

„ZALJUBLJENI“

Cio dan sam bila skrivena u dvorišnoj kućici vile „Tiha“. U ovoj kućici zarasloj u zelenilu, prije rata bila je Vlahova privatna ordinacija i biblioteka. Ordinacija i čekaonica su i sada namještene kao da pacijenti dolaze. U čekaonici gledam na zidovima uramljene Vlahove karikature. Na jednoj su čak ispisani njegovi stihovi... Ove stihove je pisao prije ženidbe. Izgleda da se dugo kolebao dok je pao u Dadine „okove“ ...

Ni u biblioteci se ništa nije izmijenilo. Ipak se vidi da ova kuća nema više posluge. Prašina se ne uklanja pedantno i provjetravanje je rijetko.

Hranim se čajem i dvopekrom. Osjećam vrtoglavicu zbog sinoćne muke, ali mi nije dosadno. Veliki izbor knjiga mi ne dopušta da se opredijelim za čitanje jedne. Sve su police natrpane do tavanice. Samo sam čitala naslove a poneku prelistavala.

Poslije podne, Dada je ušla da mi kaže da je Ljubo stigao na Obod. Ljubo nije smio doći do kuće zbog „Srba“ - četnika¹²³ koji su špijunirali. Dada i Ljubo su inače saobraćali isključivo preko Oboda gdje su živjeli Hrvati. Donijela mi je žoržetsku bluzu plave boje i crnu štofanu suknju. Obukla sam se. Očešljala i našminкала. Onda je Dada izvršila svoju stručnu kontrolu i ocijenila da izgledam kao osamnaestogodišnja gradska djevojka, sasvim bezazlena. Za svaki slučaj mi je dala i crne naočare protiv sunca. Ovi naočari mi skrivaju oči i to mi može valjati ako uz put nađemo na hercegovačke četnike koji bi me mogli poznati.

Onda me je Dada preko plaže odvela na mali Obod. Usput je dalje opominjala da je najopasniji dio puta odavde do Dubrovnika jer su na tom dijelu tri njemačke straže.

Dadin sestrčić Ljubo je beogradski student tehnike, ali ovdje ga svi zovu „Inženjer Ljubo“. U Beogradu je Ljubo bio aktivan u naprednom studentskom pokretu. Poslije kapitulacije naše zemlje, u posljednji čas je umakao iz Beograda. Sada je u Zatonu privremeno

¹²³
za njih.

Radi se o malobrojnim Hrvatima koji su simpatizirali četnike i radili

sklonjen kao nadničar u jednom preduzeću za puteve i posjeduje dokumenta za legalno kretanje. Ova okolnost mu omogućava da se ilegalno aktivno angažuje u radu za narodnooslobodilačku borbu.

Stražari već poznaju „Inženjera Ljuba“ i ne zaustavljaju ga. Ponekad, ipak, neki ga zaustavlja. U takvom slučaju Ljubo stražara časti cigaretom.

Na otvorenom putu, kod jednog usamljenog kamena Ljubo me sačekao i prihvatio. Jedanput sam ga dosad vidjela, i to po izlasku iz zatvora, na nekoliko minuta. Sada se pozdravljamo kao stari znanci. On insistira da odmah krenemo jer od ove tri straže pored kojih je prošao na putu za Cavtat nijedna ga nije zaustavila. Poznaju ga. Prema tome, bolje odmah krenuti dok se straža nije smijenila.

Dada, Ljubo i ja držimo se pribrano ...

Vlaho je rano pošao prvim brodom za Dubrovnik na posao u antituberkulozni dispanzer. Vraće se posljednjim brodom uveče kao obično radnim danom.

Ljubo sjeda na motocikl i pali motor. Ja se na brzinu izljubim s Dadom i sjedam pozadi. Dada nam tiho drhtavim glasom daje posljednja uputstva:

— Zagrlj ga svaki put kada se približavate stražarima da biste ličili na zaljubljene. Ako bi vas straža zaustavila, pravite se da to ne vidite i samo jurite . . . Držaću vam pesnice. Ruksak sa stvarima poslaću drugom vezom. Ljubo, javi se čim stignete. Zapamti dogovoreni znak.

Krenuli smo.

Motor jako zvmda i dimi. Dada nam maše. Jurimo. Prašina se diže ...

Od buke motora ne možemo se sporazumijevati. Ipak uspijevam da Ljubi doviknem Dadine riječi, da se nikako ne zaustavlja, makar stražar pucao . . .

Jurimo dalje. Ljubo mi daje znak za opasnost . . .

Zagrlim Ljuba i zažmurim. Neću da vidim njemačke stražare. Isto tako sam se osjećala i žmurila kada sam doživjela prvo bombardovanje Zubaca aprila 1942. Ipak pogledah. Vidjeh dvojicu u šljemovima.

Ljubo ne smanjuje brzinu, a straža ne pokazuje interes.
Prošli smo i jurimo dalje.
Poslije desetak minuta i druga. Prolazimo.
Ostala je još samo jedna. Nadam se da ćemo dobro proći.
Evo ih. Stoje pored puta. Vide nas. Smiju se i nešto međusobno pričaju. Ne zaustavljaju nas!
Divno! Odahnuli smo!
Sada Ljubo laganije vozi i govori mi:
— Ovo još nije sve. Straža više nema, ah po Dubrovniku se muvaju svi mogući agenti i gestapovci i zagledaju u svakoga. Osim toga, ovuda se mora polako voziti.
Ulazimo u grad. Na Pilama smo.
Došla sam iz divljine i samoće. Neobično mi je gledati toliki svijet. Tu su stolovi pred kavanama. Svuda prepuno. Evo i bradonja četnika. Zadrhtim kad ih vidim . . . Jednoga prepoznajem. Sve mi se čini, sada će me uočiti . . . Nema saobraćaja i svako vozilo koje prolazi skreće pažnju. Četnici gledaju u nas, ali niko nas ne zaustavlja. Izlazimo iz opasne zone Dubrovnika.
Nigdje oblaka. Osjećam se prijatno. Zapjevala bih . . .
I ovdje na putu ima nekih straža, ali svi Ljuba poznaju i pozdravljaju. Osmotre nas bez podozrenja.
Samo Dadu da što prije obavijestimo ...

PUT ZA SLOBODNU TERITORIJU

Stigli smo u Zaton. Ljubo me doveo u kuću Nika Miloševića, našeg aktiviste. Ovdje i Ljubo stanuje kao podstanar. Niko je domaćin u kući. Otac mu je star i bolestan. Majka je nedavno umrla. Domaćica je dvadesetogodišnja Nikova sestra Katica. Katica je kršna plavuša. Pravi tip lijepe Dalmatinke. Osim njih tu je i njihov mali brat, učenik. Katica je upućena u ilegalni rad svoga brata Nika i njihovog podstanara Ljuba. Ona im pomaže koliko stiže. Inače je vrlo snalažljiva u vođenju domaćinstva. Ovo vrijeme nije baš lako domaćicama da od malog izbora i količine hrane dobro naprave i održe porodicu.

Ne znam kako sam predstavljena ocu i najmlađem bratu. Da li kao Ljubova djevojka ili Katičina drugarica.

Opet sam umorna i želim samo da se odmorim. Katica me je smjestila u svoju sobu. Vrlo je pažljiva. Ja samo želim samoću i mir. Ona, kao da osjeća. Ostavlja me.

Prošla su dva dana odmora. Iz sobe nijesam skoro izlazila. Stigao je i ruksak od Dade s neophodnim stvarima za mene. Tu je i kratko vedro pismo koje me ohrabruje.

Osvježila sam se. Čekam što prije da se dočepam slobodne teritorije.

Čim se smračilo, krenuh smo Niko i ja. To večer je bilo prilično hladno. Stavila sam maramu na glavu.

Pješačili smo jedno vrijeme putem a onda se peli prema nekoj šumici. Došli do jedne kuće. Tu sam ostala da čekam dok je Niko pošao u kuću da potraži mog novog vodiča. Međutim Niko se vratio sam.

Zali se da sestra ovog druga nikako nije imala povjerenje da mu kaže kud joj je brat otišao. Na kraju jedva je uspio nešto da sazna.

— Dobro je što su tako oprezni i konspirativni, ali baš u ovom našem slučaju nijesu u pravu, komentarišemo Niko i ja.

— Samo odakle ta djevojka može znati ko smo i šta hoćemo. Ima ona pravo.

Opet idemo kroz šumu. Skrećemo s puta. Oboje ćutimo. Izdaleka vidimo vatru.

— Tu ćemo ga naći sigurno, reče Niko.

— Ovdje se sigurno održava sastanak. Čuo sam da treba da dođe drug Ivanović. Vjerovatno je on već stigao.

Prišli smo grupi ljudi koji su sjedjeli kraj vatre i grijah se. Među njima većina mladića. Samo nekoliko njih srednjih godina. Ali nijedna žena. Svi poznaju Nika. Pozdravljamo se. Poznajem druga Nika Ivanovića. Jednom smo se već vidjeli u Dunavskim rupama prilikom njegovog obilaska našeg odreda. Izmjenjujemo nekoliko riječi. Sastanak se produžuje. Čujem i ovdje razgovaraju o budnosti, konspiraciji i o nekim petokolonašima.

Završili su sastanak, ali još niko ne ustaje. Možda očekuju novosti od mene? Sjetih se radio-vijesti koje je Vlaho ispričao. Rekoh ukratko društvu. Vijesti su dobre sa svih frontova.

Niko me upoznaje s visokim mršavim mladićem, obučen je u seljačko odijelo, s kačketom na glavi.

— Ovaj drug je tvoj vodič. On je inače kurir i bezbroj puta je prošao ovim putem do slobodne teritorije.

— Nema opasnosti osim najednom mjestu, i to prilikom prelaza rijeke Trebišnjice, objašnjava moj vodič čije ime ne znam. Korito je puno i Trebišnjica je brza. Najzgodnije je pregaziti pored mosta. Na mostu su njemačke straže. Zbog toga jav uvijek idem ispod mosta ... Samo dobro paziti...

Ja više ne slušam njegova objašnjenja. Želim što prije da se to okonča. Biti ili ne biti — čini mi se — sada mi je svejedno ...

Pozdravili smo se s drugovima i krenuli.

Pješačili smo prilično dugo. Ja sam već umorna. Moj vodič to uopšte nije. Ide kao zvjerka. Ne smijemo čekati jutro. Možemo samo po mraku proći. Kišica nam baš ide u prilog. Nema mjesečine.

Evo nas na mjestu prelaza rijeke. Vodič polako ugazi prvi. Ja za njim. Voda je ledena. Odmah mi je prodrla do kože. Teško mi je dalji korak da napravim, ali moram. Čini mi se da će me voda odnijeti...

Vodič mi pruža ruku. Moj ruksak je objesio o rame. Polako gazimo sve dublje ...

Plašim se vode od djetinjstva. Jednom sam se davila u Baltičkom moru. Čini mi se, došao je kraj . . . Utopiću se! Stiskam zube i gazim polako dalje. Evo, već mijе voda do pojasa, do grudi, ramena ... Ne vidim boju vode, ah mi se čini daje mutna. Ne smijem progovoriti. Iznad nas su njemačke straže.

Vodič mi šapuće:

- Drugarice, još malo. Ovdje je najdublje. Dalje će biti pliće.

Zaista dalje je malo pliće, ali nije lakše gaziti. Dno je kamenito, a moje espadrile su pocijepane. Osjećam svaki oštri kamen. Negdje udarim nogom i u parče drveta. Ne osjećam nikakav bol. Najteže mi je zbog ledene vode . . . Samo se čudim kako je Trebišnjica široka. Pade mi na pamet:

- Ako ostanem živa, nikada neću radati. To je sigurno. I, vjerovatno biću bolesna cijelog života ...

Ne znam da li plačem ili mi je lice mokro od kišice. I marama na glavi mi je sva mokra ...

Voda je sve plića.

—Evo obale, kaže tiho vodič.

Ništa ne vidim. Espadrile se lijepe u blatu i s mukom izvlačim nogu za nogom ...

Vodič me požuruje:

—Drugarice, ovdje je najopasnije. Mogu nas primijetiti...

Pored najbolje volje, ne mogu brže ...

Jedva smo se izvukli iz blata. Odjeća mi je teška. Voda se obilato slijeva. Trčimo.

Razlozi su dvostruki: da što prije pređemo opasnu zonu kuda često krstare patrole neprijatelja. Drugo, da se zagrijemo, jer smo smrзли do „kosti“, pa ako se ne krećemo brzo i energično, možemo lako dobiti zapaljenje pluća.

Vodič me hrabri:

- Sad će selo. Ugrijaćemo se kod vatre . . .

Skupljam i nemoguću snagu. Trčim. Svjesna sam da bi moj vodič davno stigao da se ne prilagođava meni. Vjerujem da me je doživotno upamtio, jer sigurno nije imao tako nevještog i nespretnog sudruga u svojoj kurirskoj praksi.

Put mi se otegao u beskonačnost kao nikad u životu prije ni poslije.

- STOJ!

- Spas, pomislih.

- Stali smo! Prihvati moj pratilac.

Partizanska straža nas propusti.

Sve su prve kuće prepune vojske, koja se odmara i spava pod punom spremom, da svakog trenutka može stupiti u dejstvo.

Ovdje je sigurno. Ne bježi se od neprijateljskih kolona, već se dočekuju i slamaju. Ipak je ovo daleko svega desetinu kilometara od mora, ali ničega sličnog onom manevrisanju i strahovanju kao u Dunavskim rupama.

Trčimo iz kuće u kuću. Duša mi ispade. Svuda isti prizor. Vojska spava. Sve prekrila. Nema pristupa vatri ih kutka za odmor da se ugriješ ...

Moj se vodič ipak negdje uvukao među zaspale drugove.

Ja se sama dalje snalazim ...

Evo još jedne kuće. Da li ovdje da pokušam? Uđem. Puna soba zbijenih boraca — spavaju. Izlazim. Možda bih u malom hodniku mogla da se skupim i sačekam dan. Ali, evo vidim još jedna vrata. Kucnem. Čujem da neko prilazi vratima.

Zračak nade. Ipak, ima neko budan.

U vratima je stajala ženska osoba.

- Drugarice, mokra sam do kože. Ima li gdje vatre da se ugrijem?

Vrata se širom otvoriše.

Ušla sam u malu kuhinju. Žena pali luč. U jednom kutku na krevetu neko spava. Sada tek vidim da je vrata otvorila mlada djevojka s dugačkim pletenicama.

— Kakva slučajnost, kaže ona. Pa ja tebe pozanjem! Ostala si mi u sjećanju sa savjetovanja u Zagori. Prepoznala sam te odmah čim si izgovorila „Drugarice” ...

Ja ovu djevojku ne pamtim. Na tom savjetovanju AFŽ-a u Zagori prije dvije godine bilo je puno drugarica iz raznih mjesta Hercegovine. Ona mene pamti jer sam kao strankinja za njih bila neobična. Tada sam još premalo znala srpski.

Zagrlile smo se i poljubile ...

Ona vješto potpali vatru u crnom starom šporetu.

Donijela mi je svoju debelu platnenu bijelu košulju i bijele vunene čarape. Skidam mokru odjeću. Platnena košulja mi tako prija tijelu, ali svejedno, osjećam groznicu ...

Sjedim pored vatre ...

Ipak sam stigla živa na slobodnu teritoriju.

Tek što sam se odomaćila na slobodnoj teritoriji i sa partizanskom vojskom, koja ulijeva snagu i povjerenje stigle su do mene tužne vijesti.

U Dubrovniku je provaljen SKOJ. Bila su velika hapšenja. U Cavtatu su uhapsili Dadu i Vlaha. Odveli ih u zatvor „Karmen“ u Dubrovnik. Tu se Dada našla s Jelkom Raše sa kojom sam dva puta umakla zamkama ...

Jedne noći, negdje krajem jula mjeseca, povedoše sve zatvorenike za Sarajevo.

Takođe sam čula za tragediju sela Dunava, divljaštva ustaša nad partizanskim porodicama.

Krajem maja došli su u selo ustaše i odveli Pavu Primić, majku braće Primić — Žige, Boža, Antuna i Iva. S njom su povel i njihovu devetogodišnju sestricu Lucu. Takođe su odveli Balda i Niku Pušić, roditelje naših omladinaca — partizana Luke i Vlaha Pušića, i nji-

hovu osmogodišnju sestricu Čičovku.¹²⁴ Još su neke ljude odveli iz drugih sela i iz Grude. Poslije se saznalo da su ih odveli u zloglasni logor Jasenovac i tamo mučki ubili...

Početkom septembra ustaše su opet došli u selo Dunave i počeli svoju „operaciju čišćenja“ od kuća Obradovića. Tada su ubili mladu Katu, nevjestu braće Obradović. Ona je u naručju držala svog sinčića Balda. Baldo joj je slučajno ispao iz naručja i ostao živ.¹²⁵

U istoj kući su ubili i njihovog dunda Dura ... U drugoj kući Obradovića ubili su Vuka, Stijepa, Pavu i Anu ...

Onda su zapalili kuću Balda Pušića koji je već sa ženom i malom Čičovkom bio ubijen u Jasenovcu. Dok je kuća gorjela, ubili su starce iz susjedstva, Pera i Mata Pušića.

Zapalili su kuće Primića, Grzilovu i Ivana Bagoja. Seka je upravo tri dana prije toga rodila sina Nika. Ona je ležala u kući s djetetom. Ustaše su upali u kuću, prijetili joj i mučili je. Stavljah su joj nož pod grlo ... Zahtijevah su da im kaže gdje joj se nalazi Ivan sa ostalim partizanima iz Dunava. Ali, Seka nije progovorila ... U posljednjem času su Seku s djetetom seljaci iznijeli iz zapaljene kuće ...

Eto, pomislila sam, naši neprijatelji spremni su na gnusne zločine iako im je došao kraj. Baš su ova čeljad gubila živote u Jasenovcu i u svojim kućama, kad su pitomi Konavli konačno oslobođeni 18. oktobra 1944. Izuzetno su bolni ovi posljednji gubici. Valjda zato što su najsvježiji, a i zato što se nekako ne mirimo da žrtve budu tako mnogobrojne u trenucima kad je sloboda na dohvat ruke...

¹²⁴ Djevojčica je imala drugo ime ali zbog njene lijepe kovrdžave kose, svi su je tako zvali.

¹²⁵ Baldo sada živi sa porodicom u selu Dunave.

NAPOMENE O OSOBAMA KOJE SE SPOMINJU
U OVOJ KNJIZI

Fanika ALEKSIĆ-BOŽANIĆ	Splićanka. Nosilac spomenice. Umrla 1953. u Beogradu.
Milisav ALEKSIC	Predratni partijski aktivist u Trebinju. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Beogradu.
Ilija BABIĆ	Narodni heroj. Pukovnik u penziji. Živi u Sarajevu.
Lazar BABIĆ	Električar. Živi u Cavtatu.
Paulina BABIĆ	Domaćica. Živi u Cavtatu.
Ivan BAGOJE	Zemljoradnik. Prvoborac. Bio na raznim rukovodećim dužnostima. Penzioner. Živi u Grudi.
Stana BAGOJE (majka)	Domaćica. Živi u selu Dunave.
Stana BAGOJE (sestra)	Zemljoradnica. Pomagala NOP. Penzioner. Živi u selu Dunave.
Janko BEKO	Poznati junak i prvoborac iz Boke. Poginuo 1944. u Cucama, Crna Gora.
Majo BENDERAC	Pješadijski podnarednik. Komandant bataljona „L. Vukalović”. Narodni heroj. Poginuo u jurišu na tvrđavu Golo Brdo 1942.

Veljko BENDERAC	Učenik tehničke škole. Komesar bataljona „L. Vukalović”. Strijeljali ga četnici na Grabu 1942.
Đuro BIJELIĆ	Prvoborac. Živi u Igalu.
Dr Jovan BIJELIĆ	Upravnik bolnice „Orjenskog bataljona”. Nosilac spomenice. Narodni poslanik u penziji. Živi u Beogradu.
Sofija BIJELIĆ	Partizanka-skojevka. Zaklali je četnici u okolici Herceg Novog 1944.
Petar BOŽOVIĆ	Pravo ime VOJO POPOVIĆ - student prava. Generalmajor JNA. Poginuo u automobilskoj nesreći 1962.
Stevo BRATIĆ	Student prava. Predratni partijski aktivist. Prvi komesar bataljona „L. Vukalović”. Ubili ga četnici kod Ljubomira 1942.
Isaak BRAUER	Inženjer hernije iz Litvanije. Španski borac. Poslije rata direktor litvanskih pivara. Umro u Vilniuszu 1970.
Anđelka-Ćuta BRČIĆ	Radnica sa Korčule. Nosilac spomenice. Rukovodilac cvečarskog preduzeća. Penzioner. Živi u Zagrebu.
Petar-Pjer BUBREŠKO	Profesor francuskog jezika. Kao pripadnik četničkih formacija emigrirao iz naše zemlje.
Petar Milićev BULAIĆ	Ugledan domaćin iz Nudola. Predratni član KPJ. Nosilac spomenice. Umro u Nudolu 1952.

ČEPRNIĆ	Braća Rade, Gojko i Božo. Prvoborci. Rade poginuo na Kosovu 1945. Gojko i Božo penzioneri. Žive u Igalu.
Alija ČERIMAGIĆ	Učitelj. Član Sr. komiteta za Trebinje. Poginuo 1942. bježeći iz četničkog zatvora u Lastvi.
Nikola CIROVIC	Zemljoradnik. Nosilac spomenice. Penzioner. Umro u Herceg-Novom.
Milojka ČUKOVIĆ	Gimnazijalka. Skojevka-prvoborac. Nastavnica. Živi u Beogradu.
Pasko ČUPIĆ	Trgovački pomoćnik. Nosilac spomenice. Direktor „Koteksa”. Penzioner. Živi u Splitu.
Pavo ČUPIĆ	Zemljoradnik. Aktivni saradnik NOB-a. Bio na raznim rukovodjećim dužnostima. Penzioner. Živi u Dubrovniku.
Blagoje ČURIĆ	Najamni radnik. Prvoborac. Sada kao kolonista živi u Banatu.
Božo CURIČ	Zemljoradnik. Jedan od organizatora omladine u Zupcima. Pukovnik JNA. Živi u Šibeniku.
Dušan ČURIĆ	Zemljoradnik. Ratni invalid. Penzioner. Živi u Trebinju.
Lazar ČURIĆ	Radnik. Omladinski rukovodilac. Sada kolonista u Zrenjaninu.
Božo DAMJANOVIĆ	Maturant. Zamjenik komesara 7. udarnog bataljona. Ubijen od četnika u planini Viduša 1942.
pop Savo DANILOVIĆ	Političar i poslanik. Poginuo kod Zidanog Mosta prilikom bjekstva iz naše zemlje 1944.

Milan DRAGOJEVIĆ	Taksista, aktivni pomagač NOP-a. Proganjan i hapšen od četnika i Talijana. Nosilac spomenice. Sada penzioner. Živi u Trebinju.
Petar DRAPŠIN	Student tehnike. Španski borac. Narodni heroj. Generalpotpukovnik. Poginuo nesrećnim slučajem u Beogradu 1945.
Santa DRIAK	Rođena Grizogono iz Splita. Domaćica. Živi u SAD.
Đulsa ĐINOVIĆ	Majka poznatog mostarskog partijskog aktiviste Safeta.
Fatima ĐINOVIC	Domaćica. Umrla u Sarajevu 1946.
Nikola ĐURKOVIĆ	Pravnik. Komesar „Orjenskog bataljona”. Narodni heroj. Omiljena ličnost u Boki. Poginuo u selu Podi kod Herceg-Novog 1943.
Ivan ĐUROVIC	Trgovački pomoćnik. Aktivno pomagao NOB. Penzioner. Umro u Cavtatu 1977.
Dr Vojo DŽUKANOVIĆ	Predratni aktivista u naprednom studentskom pokretu. Nosilac spomenice. Medicinski ekspert pri UN.
Ljubomir-Ljubo FILIPOVIĆ	Inženjer. Načelnik instituta. Pukovnik JNA u penziji. Predsjednik građevinskih inženjera i tehničara Jugoslavije. Živi u Beogradu.
Dr Braina FOS-RUDIN	Ljekarka iz Letonije. Predratni komunist. Španski borac. Umrla u Rigi 1972.
GLOGOV AC (braća)	Učitelji iz Beleće. Pripadnici NOP-a. Strijeljali su ih Talijani 1942.

Mato-Janko GLUHAN	Zemljoradnik. Aktivni pomagač NOB-a. Bio na raznim rukovodećim dužnostima. Penzioner. Živi u Dubrovniku.
Katica GLUHAJIĆ	Domaćica. Živi u Dubrovniku.
Mičo GOBOVIĆ	Radnik. Predratni član KPJ. Jedan od organizatora ustanka. Komandant mjesta Lastve. Strijeljali ga četnici na Mosku 1942.
Gospava GORDI JAN	Rođena Kisin. Domaćica. Privatni ugostitelj u Trebinju.
Dušan GRAHALIĆ	Učitelj. Prvoborac. Ubili ga četnici u Dužima 1943.
Mladen GRAHALIĆ	Učenik. Komandant „Konavoskog odreda”. Nosilac spomenice. Pukovnik JNA. Živi u Splitu.
Milan GREGUROVIĆ	Zemljoradnik. Partizani su ga zarobili kao četnika u Bosni. Osudili i strijeljali.
Radovan GRUBAČ	Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Herceg-Novom.
Miša GRUBIŠIĆ	Poslije očeve pogibije pušten s majkom na slobodu. Prebacili su se na slobodnu teritoriju. Prema nepotpunim podacima bio je u grupi partizanske djece bez roditelja, koja je izginula od jednog četničkog napada.
Dr Petar-Pjer GRUBIŠIĆ	Pravnik. Predratni član KPJ. Član OK i sekretar MK KPH u Šibeniku. Strijeljan na Mamuli 1942.
Drago GUDELJ	Željezničar. Prvoborac. Živi u Foči.

Miloš GUDE LJ	Željezničar. Član Opšt. NOO-a. Zaklan od četničke trojke „Z” u Raptima 1943.
Rade GUDELJ	Zemljoradnik. Član Opšt. NOO-a. Ubili su ga četnici iz zasjede kod sela Rapti, 1942.
Jelena HAMOVIĆ	Student. Nosilac spomenice. Društveni radnik. Sada penzioner. Živi u Beogradu.
Savo ILIĆ	Poljoprivredni tehničar. Član MK za Herceg-Novi. Narodni heroj. Poginuo u selu Podi 1943.
Nikola IVANOVIĆ	Nosilac spomenice. Vršio razne visoke funkcije. Penzioner. Živi na Korčuli.
Vojo IVANOVIĆ	Student. Obavještajac II dalmatinske brigade. Herojski poginuo na Slanom 1944, pošto je ubacio bombu kroz prozor u njemačku komandu.
Petar JAKŠIĆ	Službenik PTT iz Gacka. Strijeljah ga četnici u Gacku 1943.
Saveta JAKŠIĆ	Rođena Spaić. Službenik PTT. Penzioner. Živi u Trebinju.
Obren JELIĆ	Zemljoradnik. Poginuo u borbi s partizanima kod sela Orašja 1943.
Baldo KATIĆ	Zemljoradnik. Poznati prvoborac u Konavlima. Umro u dubrovačkoj bolnici 1943.
Kike KISIN	Udata Šaraba. Skojevka u ratu. Domaćica. Živi u Zupcima.

Milan KISIN	Željeznički službenik. Nosilac spomenice. Pukovnik JNA u penziji. Živi u Zagrebu.
Miloš KISIN	Maturant. Jedan od organizatora omladine i SKOJ-a u Zupcima. Zam. pol. komesara čete. Strijeljali su ga četnici na Mosku 1942.
Nikola KISIN	Zemljoradnik. Prvoborac. Poginuo u borbi protiv Talijana i četnika u selu Miholjača 1942.
Spaso KISIN	Radnik. Prvoborac. Komesar u kombinovanom bataljonu. Strijeljali su ga četnici na Mosku 1942.
Tomo KISIN	Zemljoradnik. Prvoborac. Poginuo u borbi protiv Nijemaca i ustaša kod sela Donja Jasenica-Mostar, 1945.
Zorica KISIN	Udata Radanović. Skojevka i član KPJ. Domaćica. Živi u Sarajevu.
Martin KL A RI Ć	Radnik. Predratni član KPJ i ro-bijaš. Poznati borac u Dubrovniku i okolini. Nosilac spomenice. Umro 1960. u Dubrovniku.
Akile KOSIC	Nosilac spomenice. Vršio razne visoke funkcije u Herceg-Novom. Penzioner. Živi u Herceg-Novom.
Božo KOSIC	Prvoborac. Penzioner. Živi u Herceg-Novom.

Danilo KOŠIĆ	Radnik. Predratni aktivista i jedan od organizatora ustanka u svom kraju. Član MK za Herceg-Novi. Umro 1945.
Jovanka KOŠIĆ	Zemljoradnica. Skojevka. Nosilac spomenice. Pomoćnik upravnika bolnice u Kotoru.
Ljubo KOŠIĆ	Zemljoradnik. Nosilac spomenice. Pukovnik JNA u penziji. Umro u Beogradu 1978.
Erih KOŠ	Pravnik. Predratni član KPJ. Nosilac spomenice 1941. Poznati i plodni književnik. Živi u Beogradu.
Marija KOŠ	Službenica u Sarajevu. Nosilac spomenice. Poznati društveni radnik. Živi u Beogradu.
Čile KOVAČEVIĆ	Službenik. Predratni član KPJ. Narodni heroj. Opunomoćeni ministar. Umro u San Francisku 1961.
Danica KOVAČEVIĆ	Domaćica. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Trebinju.
Danka KOVAČEVIĆ	Završila Trgovačku akademiju. Predratni član KPJ. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Beogradu.
Jovana KOVAČEVIĆ	Majka legendarnog heroja Save. Domaćica. Umrle poslije rata u N u dolu.
Ljubica KOVAČEVIĆ	Domaćica. Nosilac spomenice. Penzioner. Umrle u Beogradu 1976.

Pavle KOVAČEVIĆ	Službenik. Predratni član KPJ i dugogodišnji robijaš. Sekretar Oblasnog komiteta za Hercegovinu. Strijeljali su ga četnici u Nevesinju 1942.
Sava KOVAČEVIĆ	Radnik. Legendarni narodni heroj. Predratni član KPJ. Član Vrhovnog štaba. Komandant III divizije. Poginuo na Sutjesci 1943.
dr Novica KRALJEVIĆ	Pravnik. Saradnik okupatora. Poginuo od partizana kod Ljubomira 1943.
Roza KRAMŽER	Medicinska sestra. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Baošićima (Boka Kotorska).
Luiza KRČMAR	Apotekarica. Penzioner. Živi u Mostaru.
Mihailo-Bata KRČMAR	Rudarski inženjer. Živi u Mostaru.
Zagorka-Peka KRČMAR	Udata Jovanović. Ljekarka. Poslanik. Živi u Beogradu.
Radojka KRČMAR	Učenica gimnazije u Mostaru. Skojevka. Partizanka. Poginula u Rakitnici (Slovenija) 1943.
Dušan-Dule KRČ UM	Geometar. Nosilac spomenice. Pukovnik JNA u penziji. Živi u Zagrebu.
Krsto KRČUM	Službenik PTT. Penzioner. Umro u Mostaru 1975.
Pero KRČUM	Stolarski radnik. Prvoborac. Komandir čete. Ranjen u IV ofanzivi kod Nevesinja. Umro od posljedica ranjavanja 1943.

Savo KRČUM	Zemljoradnik. Prvoborac. Kapetan JNA. Živi u Mostaru.
Tomo KRCUM	Trgovački pomoćnik. Jedan od organizatora SKOJ-a i omladine u Zupcima. Član opšt. i sr. komiteta SKOJ-a za Trebinje. Strijeljali su ga četnici na Mosku 1942.
Trifko KRČUM	Zemljoradnik. Simpatizer NOB-a. Živi u Zupcima.
Vukman KRUSČIĆ	Pravnik. Poznati revolucionar i član KPJ. Narodni heroj. Poginuo u borbi protiv četnika u Kraljskim Barama 1942.
Đuro KUKURIĆ	Zidar. Prvoborac. Član opšt. NOO-a. Ubili su ga četnici iz zasjede kod sela Rapti 1942.
Nikola LALIĆ	Zemljoradnik. Partizanski odbor- nik a istovremeno prikriveni čet- nik. Osuđen i strijeljan 1944.
Špiro LUČIĆ	Parkovni inženjer. Nosilac spome- nice. Umro 1978.
Gojko LJUBIŠIĆ	Učitelj. Nosilac spomenice. Bio predsjednik Saveza boraca u Her- ceg-Novom. Penzioner. Živi u Herceg-Novom.
Vlado MAĐAR	Trgovački pomoćnik. Zamjenik pol. komesara brigade. Poginuo od četničke zasjede na Mosku 1943.
Ksenija-Senka MATKOVIĆ	Krojačka radnica. Ekonom bol- nice „Oijenskog bataljona”. No- silac spomenice. Umrla poslije rata u Beogradu.

Luka MATKOVIĆ	Predratni aktivista. Omiljena ličnost u Boki. Poginuo u borbi s četnicima u Mokrinama (kod Herceg-Novog) 1944.
Mirko MATKOVIĆ	Oficir. Prvi komandant „Orjen-skog bataljona”. Narodni heroj. Generalmajor u penziji. Živi u Herceg-Novom.
Ljubica MIĆUNOVIĆ	Zemljoradnica. Prvoborac. Član skojevskog i omladinskog rukovodstva u Lastvi. Poginula u borbi s Nijemcima u Istri 1943.
Ivo-Marijan MIHATOVIĆ	Zemljoradnik. Prvoborac. Direktor u ugostiteljstvu. Živi u Varaždinu.
Ranko MIHIĆ	Gimnazijalac. Član Sr. komiteta u Gacku. Poginuo u borbi s četnicima 1942.
Radovan MILADINOVIĆ	Zemljoradnik. Prvoborac. Potporučnik. Umro od posljedica ranjavanja u borbi protiv Nijemaca 1944.
Tanja MILAKOVIĆ	Domaćica. Pomagala NOB. Pensioner. Živi u Mostaru.
Mičo MILIŠ A	Kafedžija. Nosilac spomenice. Pensioner. Umro u Zupcima 1975.
Desa MILJANOVIĆ	Član Opšt. NOO-a u Lastvi. Strijeljali je Talijani na Prevlaci 1942.
Jole MILOJEVIĆ	Zemljoradnik. Umro 1979. u Zupcima.

Drago MILOŠEVIĆ	Radnik. Uhvaćen od Talijana u radu za NOP. Mučen i osuđen na višegodišnju robiju. Nakon kapitulacije Italije uspio da se vrati kući, ali obolio od posljedica mučenja — umro.
Niko MILOŠEVIĆ	Pomorac. Aktivni pomagač NOB-a. Službenik u opšt. Dubrovnik. Penzioner. Živi u Dubrovniku.
Ilija MILOVIĆ	Uoči rata predsjednik opšt. Grahovo. Jedan od ranih članova KPJ uopšte. Komandant grahovskog bataljona. Poginuo na Pljevljima 1941.
Mina-,Velika” MIŠELSKI	Rođena Solski. Student. Zvjerski ubijena od Belogardejaca i Nijemaca u Kovnu, augusta 1941.
Hilda MRGAN	Udata Kazurić. Službenica. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Mostaru.
Dragica MRKONJIĆ	Udata Bajković. Student. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Beogradu.
Anka NAZEĆIĆ	Profesor. Pomagala NOP. Penzioner. Živi u Splitu.
Prof. Salko NAZEĆIĆ	Profesor. Pomagao NOP. Član ZAVNOBiH-a. Profesor na univerzitetu u Sarajevu i član Akademije nauka BiH. Umro u Sarajevu 1970.
Anuška NOVAKOVIĆ	Učiteljica. Pomagala NOB. Direktor u turizmu. Živi u Zagrebu.

Draga-Dada NOVAKOVIC	Rođena Marić. Činovnica. Nosilac spomenice. Prvi predsjednik NOO u Cavtatu i predsjednica AFŽ-a. Penzioner. Umrla u Beogradu jula 1980.
Kata NOVAKOVIC	Domaćica. Pomagala NOP. Živi u Cilipima.
Katica NOVAKOVIC	Udata Tudor. Učenica. Sada nastavnica. Živi u Zadru.
Kosta NOVAKOVIC	Profesor gimnazije. Istaknuti funkcioner i publicista. Više puta biran u CK KPJ. Hapšen i proganjan. Emigrirao u SSSR i krajem 1937. nestao u Staljinovim čistkama.
Marija NOVAKOVIC	Profesor gimnazije. Istaknuti funkcioner i publicista. Više puta biran u CK KPJ. Hapšen i proganjan. Emigrirao u SSSR i krajem 1937. nestao u Staljinovim čistkama.
Marija NOVAKOVIC	Učenica. Profesor i pjesnik. Živi u Zagrebu.
Mato NOVAKOVIC	Ugledan domaćin. Umro u Cilipima 1948.
Pavica NOVAKOVIC	Udata Blažević. Učenica. Sada nastavnica. Živi u Splitu.
Dr VI aho NOVAKOVIC	Ljekar. Humanista i pjesnik. Pomagao NOP. Hapšen od Nijemaca. Umro u Dubrovniku 1956.
Nadida NURI HADŽIĆ	Pravnica. Pomagala NOP. Hapšena u ratu. Sada penzioner. Živi u Mostaru.

Niko-Peko OBRADOVIĆ	Student. Nosilac spomenice. Poslije rata bio na raznim visokim funkcijama u Zagrebu. Penzioner. Živi u Dubrovniku.
OBRADOVIĆI	Braća blizanci: Stijepo i Niko zvan Kovač. Stijepo je poginuo na Širokom Brijegu 1944. Kovač je bio na raznim odgovornim dužnostima u Dubrovniku. Živi u Sarajevu.
Marko OREŠKOVIĆ	Metalski radnik iz like. Proganjan i hapšen. Član CK KPH i CK KPJ. Španski borac. Legendarni narodni heroj. Ubijen od četnika u Drvaru 1941.
Dr Buša ORLIĆ	Ljekar. Upravnik dubrovačke bolnice. Živi u Dubrovniku.
Dr Đuro ORLIĆ	Ljekar. Upravnik infektivnog odjelenja dubrovačke bolnice. Pomagao NOP. Umro u Dubrovniku.
Sava OROVIĆ	Pukovnik jugoslovenske vojske. Prvi proizveden u čin generala NOV. Član Vrhovnog štaba NOVJ. Književnik i prevodilac. Nosilac spomenice. General-pukovnik u penziji. Umro u Beogradu 1974.
Jela PAVLIN	Rođena Bagović. Domaćica. Pomagala NOP. Penzioner. Živi u Domu staraca u Dubrovniku.
Luka PAVLIN	Zemljoradnik. Pomagao NOB. Živi u selu Gabrile.

Vidak PAVLOVIĆ	Ugledan domaćin iz Kruševica. Predratni borac za radnička prava. Bio hapšen, mučen. Umro u Kruševicama 1968.
Ilija PAZIN	Radnik. Nosilac spomenice. Major u penziji. Živi u Trebinju.
Gojko PEJANOVIĆ	Zemljoradnik. Strijeljan od partizana 1942.
Radovan PEJANOVIĆ	Oficir. Jedan od četničkih vođa u Hercegovini. Strijeljan od partizana u Bjelasici 1944.
Dušan PIŠTINJAT	Zemljoradnik. Kao pripadnik četničkih formacija emigrirao iz naše zemlje.
Lazar PIŠTINJAT	Zemljoradnik. Prvoborac. Penzioner. Kolonista u Vojvodini.
Krsto POPIVODA	Pravnik. Predratni član KPJ. Ruководio partijskim školama. Narodni heroj. Član Savjeta Federacije. Živi u Beogradu.
Danica PRAVICA	Udata Dragoljević. Pomagala NOP. Hapšena u ratu. Penzioner. Živi u Trebinju.
Dragica PRAVICA	Student. Sekretar OK za južnu Hercegovinu. Narodni heroj. Mučena i zvjerski ubijena u selu Ugarcu kod Ljubomira 1942.
Milica PRAVICA	Rođena Ljubibratić. Majka narodnog heroja Dragice i Rada. Bila po zatvorima i u logoru. Umrla u Trebinju 1968.

Rade PRAVICA	Pravnik. Pripadao naprednom studentskom pokretu. Jedan od organizatora ustanka u južnoj Hercegovini. Ubili ga četnici u selu Ugarcima kod Ljubomira 1942.
Zorka PRAVICA	Udata Kolić. Domaćica. Radila za NOP i bila vrlo aktivna u ilegalnoj organizaciji u Dubrovniku. Penzioner. Živi u Dubrovniku.
Pero-Žiga PRIMIĆ	Zemljoradnik. Pukovnik JNA u penziji. Živi u Beogradu.
Bora PRODANOVIĆ	Advokat, publicista, novinar. Branio komuniste na procesima. Zbog svoje društveno-političke aktivnosti proganjan. Učesnik NOB-a. Poginuo na Sutjesci 1943.
Milica-Mica PRODANOVIĆ	Rođena Konstantinović. Pravica. Upravnica biblioteke „Svetozar Marković“. Član Savjeta Srbije. Penzioner. Živi u Beogradu.
Anka PROSENICA	Domaćica. Pomagala NOP. Umrla poslije rata u Dubrovniku.
Danica PUPIĆ	Udata Kurtović. Student. Bila na raznim rukovodećim dužnostima. Nosilac spomenice. Živi u Sarajevu.
Janja PUŠIĆ	Udata Lasić. Skojevka. Pomagala NOB. Domaćica. Živi u Dubrovniku.
Pero-Dido PUŠIĆ	Zemljoradnik. Učesnik NOB-a. Umro u selu Dunave 1964.

Đoko PUTIĆA	Vazduhoplovni kapetan. Prvi komandant Operativnog štaba za Hercegovinu. Ubijen od četničke zasljedne kod Ljubomira 1942. Narodni heroj.
Vlado RADANO VIC	Zemljoradnik. Jedan od organizatora ustanka u Zupcima. Nosilac spomenice. Major u penziji. Živi u Sarajevu.
Mirko RADOJCIC	Ugledni Trebinjac. Učesnik NOP-a. Hapšen i mučen u ratu. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Beogradu.
Rajka RADOJCIC	Udata Brstina. Geolog. Učesnik NOB-a. Živi u Beogradu.
Rade RADOJKOVIC	Prvoborac iz Orjenskog bataljona. Strijeljan od četnika neposredno poslije ranjavanja, kod Vrbanja 1942.
Irena-Renka RADOVIĆ	Rođena Colner. Korespondent stranih jezika. Mučena u logoru i po zatvorima kao učesnik NOP-a. Strijeljali je četnici 1943.
Milutin-Bego RADOVIC	Pravnik. Predratni komunista. Hapšen i proganjan. Jedan od organizatora ustanka u svom kraju. Strijeljali su ga četnici na Drači (Zupci) 1942.
Rado RADOVI C	Poslije oslobođenja emigrirao iz naše zemlje.
Drago RADULOVIC	Zemljoradnik. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Zeleniki.

Savo RAJICEVIC	Gimnazijalac. Skojevski i omladinski rukovodilac u Lastvi i Zupcima. Nosilac spomenice. Kapetan JNA. Poginuo vršeći svoju dužnost 1946.
Beba RAŠE	Udata Vukičević. Učenica. Pomagala NOP. Profesor u penziji. Živi u Beogradu.
Dragica RAŠE	Udata Maslov. Učenica. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Mostaru.
Jelka RAŠE	Udata Vlahov. Službenica PTT-a. Pomagala NOP. Društveni radnik. Umrla u Šibeniku.
Lena RAŠE	Udata Diminić. Učiteljica. Pomagala NOP. Nastavnica u penziji. Živi u Umagu.
Mare RAŠE	Majka sestara Raše. Domaćica. Umrla na Zvekovici 1960.
Božo RATKOVIĆ	Zemljoradnik. Umro 1949. u Zupcima.
Dragica RATKOVIC	Zemljoradnica. Skojevski i omladinski rukovodilac u Zupcima. Nosilac spomenice. Nastavnica u penziji. Živi u Sarajevu.
Gojko RATKOVIĆ	Radnik. Prvoborac. Zam. komandira Udarne čete. Strijeljali ga četnici na Mosku 1942.
Jovan RATKOVIĆ	Radnik i zemljoradnik. Još prije rata aktivan u naprednom pokretu. Ugledan u svom kraju. Nosilac spomenice. Bio na raznim rukovodećim dužnostima. Penzioner. Živi u Trebinju.

Krsto RATKOVIC	Dječak. Umro poslije rata u Vojvodini.
Milan-Coto RATKOVIC	Najamni radnik. Prvoborac. Penzioner. Živi u Dubrovniku.
Hana RATKOVIC	Majka Jovana Ratkovića - partizanska majka. Umrla poslije rata u Trebinju.
Ružica RATKOVIC	Domaćica. Maltretirana od četnika zbog muža Jovana. Umrla poslije rata u Vojvodini.
Kimeta REDŽIC	Službenik PTT. Aktivna u naprednom pokretu od prije rata. Nosilac spomenice. Major u penziji. Živi u Beogradu.
Dušan RI DESIĆ	Zemljoradnik. Uhvaćen u škripu kao četnik. Osuđen i strijeljan 1944.
Miloš RIĐEŠIC	Potporučnik jugoslavenske vojske. Uhvaćen u škripu kao četnik. Osuđen i strijeljan 1944.
Jovo SAMARDŽIC	Učitelj. Predratni član KPJ. Jedan od organizatora ustanka u Boki. Nosilac spomenice. Umro u Beogradu 1971.
Mitar SAMARDŽIC	Zemljoradnik. Predratni član KPJ. Nosilac spomenice. Živi u Vojvodini.
Vladimir SIMIĆ	Advokat i publicista. Pomagao NOP. Poslije rata predsjednik Saveznog vijeća Narodne skupštine. Umro u Beogradu 1974.

Niko (kuvar) SKURIC	Zemljoradnik. Poslije hapšenja u Dunavskim Rupama bio u koncentracionom logoru. Poslije rata se vratio kući. Umro 1972.
Dr SOKOLOVIĆ	Upravnik dubrovačke bolnice. Umro poslije rata u Dubrovniku.
Stojadin SOLDATOVIC	Oficir. Komandant Oijenskog bataljona. Nosilac spomenice. General-major u penziji. Živi u Beogradu.
Božo-Kučina SPAIC	Stolar. Skojeovski i omladinski aktivista u Zupcima. Službenik. Živi u Mostaru.
Dušan SPAIĆ	Zemljoradnik. Prvoborac. Penzioner. Živi na Grabu (Zupci).
Jovana-Nele SPAIĆ	Majka Spasoje Spaića. Partizanska majka. Umrla u dubokoj starosti u Zupcima 1962.
Jovo SPAIĆ	Zemljoradnik. Komandir voda u Udarnom bataljonu. Poznat po svom junaštvu. Poginuo u borbi s četnicima i Talijanima u selu Kolečko kod Nevesinja 1942.
Krsto-Kićo SPAIĆ	Zandarmerijski narednik. Komandir četničkog zatvora na Grabu. Poslije izdržane kazne, službenik u opštini Trebinje. Umro u Trebinju 1969.
Luka SPAIĆ	Ugledan domaćin u svom kraju. Poznat po svojoj oštroumnosti i kao opozicioner starog režima. Umro poslije rata.

Milan SPAIĆ	Zemljoradnik. Omladinski aktivista u Zupcima. Službenik u vojnom odsjeku u Trebinju.
Milan P. SPAIĆ	Zemljoradnik. Bio u Udarnoj četi. Kapetan u penziji. Živi u Banjaluci.
Milica SPAIĆ	Zemljoradnica. Aktivistkinja u NOB-u. Živi na Grabu.
Momčilo SPAIĆ	Kao dječak, partizanski kurir. Sada privatni prevoznik. Živi u Herceg-Novom.
Pero SPAIĆ	Putar. Penzioner. Živi u Trebinju.
Rade SPAIĆ	Zemljoradnik i opštinski službenik. Sada vodi poštu na Grabu.
Savka SPAIĆ	Udata Novaković. Skojevski i omladinski aktivista. Domaćica. Živi u Vojvodini.
Simo K. SPAIĆ	Zemljoradnik. Umro 1976.
Slobodanka SPAIĆ	Udata Milojević. Domaćica. Živi u Trebinju.
Spaso SPAIĆ	Službenik PTT. Penzioner. Živi na Grabu.
Spasoje O. SPAIĆ	Zemljoradnik i radnik. Prvoborac. Penzioner. Živi u Kleku (Vojvodina).
Spasoje S. SPAIĆ	Pravnik. Pripadao naprednom studentskom pokretu. Jedan od organizatora ustanka u Zupcima. Komesar bataljona „Luka Vukalović”. Strijeljan od četnika na Mosku 1942.

Trifko J. SPAIĆ	Zemljoradnik. Prvoborac. Poslije rata predsjednik zadruge na Grabu. Penzioner. Umro 1976.
Trifko S. SPAIĆ	Oficir jugoslovenske vojske. Poslije rata službenik. Živi u Zenici.
Vuksan SPAIĆ	Zemljoradnik. Prvoborac. Penzioner. Živi na Kleku (Vojvodina).
Luka SREDANOVIC	Učenik učiteljske škole. Jedan od organizatora ustanka u Lastvi i okolini. Zam. kamandanta bataljona „L. Vukalović“. Ranjen i ubijen prilikom bjekstva iz četničkog zatvora u Konjskom 1943.
Se kule SREDANOVIC	Radnik. Predratni član KPJ. Poginuo od bombardovanja talijanskih aviona u Lastvi 1942.
Uroš SREDANOVIC	Podoficir jugoslovenske vojske. Kao četnik emigrirao u SAD.
Ranka STEFANOVIC	Udata Čobelić. Student. Nosilac spomenice. Pom. direktora Narodnog muzeja u Beogradu. Penzioner. Živi u Beogradu.
Radovan ŠAKOTIĆ	Kamenorezac. Komandant XIV. hercegovačke brigade. Narodni heroj. Poginuo kod Postojne 1945.
Vukosava-Vuka ŠAKOTIĆ	Učiteljica. Predratni član KPJ. Član opšt. i sr. komiteta za Trebinje. Strijeljana od Talijana na Prevlaci 1942.
Gavrilo ŠARABA	Zemljoradnik. Prvoborac u Udar- nom bataljonu. Poginuo u borbi protiv četnika i Talijana kod Gacka 1942.

Miloš ŠARABA	Željezničar. Solunski dobrovoljac. Nosilac Karađorđeve zvijezde i francuske legije časti. Zamjenik komandanta bataljona „L. Vukalović”. Poginuo u borbi protiv ustaša i Talijana na Golom Brdu 1942.
Nikola ŠARABA	Zemljoradnik. Kao pripadnik četničkih formacija emigrirao u SAD.
Risto ŠARABA	Žandar. Sada penzioner. Živi u Zupcima.
Šćepo ŠARENAC	Maturant. Sekretar MK SKOJ-a i član MK Herceg-Novih. Poginuo u selu Podi 1943.
Vlado ŠEGRT	Zemljoradnik. Predratni član KPJ. Poznata ličnost u Hercegovini. Komandant XXIX. herceg, divizije. Ministar i predsjednik Prezidijuma BiH. Narodni heroj. Član Savjeta Federacije. Živi u Aranđelovcu.
Fatima TIKVINA	Učenica domaćinske škole. Nosilac spomenice. Službenica. Penzioner. Umrlo u Sarajevu 1978.
Vlado TOMANOVIC	Pravnik. Zamj.komandantaX. hercegovačke brigade. Narodni heroj. Poginuo na položaju Katin Kuk iznad Pive 1943.
Anka TOMAŠEVIĆ	Domaćica. Pomagač NOP-a. Penzioner. Živi u Herceg-Novom.
Danica TOMAŠEVIĆ	Zemljoradnica. Skojevska. Neustrašivi mitraljezac u V. crnogorskoj brigadi. Poginula na Sutjesci 1943.

Milka TOMAŠEVIC	Sada udata Milanović. Majka poginulih prvoboraca Danice i Toma. Nosilac spomenice. Penzioner. Živi u Herceg-Novom.
Tomo TOMAŠEVIC	Krojački radnik. Skojevac i član KPJ. Poginuo kao komesar bataljona kod Gospića 1944.
Vojin TOMAŠEVIC	Zemljoradnik. Ugledan domaćin u svom kraju. Pomagao NOP. Penzioner. Umro u Herceg-Novom 1972.
Božo TUŠUP	Zemljoradnik. Skojeovski rukovodilac i član KPJ. Prvoborac. Penzioner. Živi u Feketiću.
Mara TUŠUP	Zemljoradnica. Omladinska aktivistkinja. Poslije rata se udala za našeg iseljenika. Živi u SAD.
Mila TUŠUP	Udata Jančić. Skojevka. Sada domaćica. Živi u Zrinju kod Herceg-Novog.
Panto TUŠUP	Zemljoradnik. Jedan od najistaknutijih boraca u Svrčugama i Orjenskom bataljonu. Poginuo kod Gospića 1944.
Budimir UKROPINA	Zemljoradnik. Pripadao naprednom pokretu prije rata. Član NOO-a. Prvoborac. Strijeljali su ga četnici na Grabu 1942.
Božo VALJALO	Učenik i zemljoradnik. Skojevac u ratu. Zadrugar u penziji. Živi u Dubrovniku.
Đurko VALJALO	Ugledan domaćin u selu Dunave. Umro u Dunavama 1964.

Ivica VALJALO	Inženjer. Član predsjedništva CK Hrvatske. Predsjednik opštinske skupštine Dubrovnik.
Kate VALJALO	Domaćica. Pomagala NOP. Umrla u Dunavama 1975.
Nike VALJALO	Udata Lasić. Domaćica. Živi u Kotoru.
Seka VALJALO	Udata Bagoje. Domaćica. Aktivno radila za NOB. Umrla u Dubrovniku 1973.
Jovan VAVIĆ	Zemljoradnik. Prvoborac. Politički komesar kruševačke čete. Poginuo u borbi sa četnicima prilikom povlačenja prema Bijeloj Gori 1942.
Miće VAVIĆ	Zemljoradnik. Pjesnik. Prvoborac. Omiljena ličnost u Kruševicama i okolini. Ranjen se krio poslije II. ofanzive. Izdajice su ga potkazale za nagradu. Poginuo u blizini Kruševica 1943.
Ana VICO	Udata Kiselica. Zemljoradnica. U ratu skojevski i omladinski aktivista. Umrla u Zupcima 1972.
Kike VICO	Udata Šupljeglav. Zemljoradnica. Živi u selu Uvjeću.
Lazar VICO	Žandar. Prvoborac. Penzioner. Živi u Zupcima.
Mašo VICO	Trgovački pomoćnik. U ratu skojevac i omladinski aktivista. Penzioner. Privatni ugostitelj. Živi na Grabu.

Milan VICO	Radnik. Nosilac spomenice. Pukovnik JNA u penziji. Živi u Beogradu.
Milo VICO	Zemljoradnik. Komandir čete u II. udarnom bataljonu. Strijeljali su ga četnici na Mosku 1942.
Pajo VICO	Zemljoradnik. Penzioner. Živi u Herceg-Novom.
Spaso VICO	Skojevac. Prvoborac. Sada samostalni savjetnik u Saveznom deviznom inspektoratu.
Stojan VICO	Zemljoradnik. Skojevac. Prvoborac. Zarobljen od četnika u II. ofanzivi. Strijeljali ga četnici na Mosku 1942.
Dušan VUČKOVIĆ	Potporučnik jugoslovenske vojske. Četnički komandant. Poginuo u borbi s partizanima u Gračacu 1943.
Vidak VUČKOVIĆ	Zemljoradnik. Četnik uz brata Dušana. Uhvaćen u škripu i strijeljan 1944.
Blagoje VUČUREVIĆ	Saobraćajac. Prvoborac. Član KPJ. Poginuo u borbi protiv njemačkih i ustaških snaga kod Turbeta 1942.
Mato VUČUREVIĆ	Zemljoradnik. Sada živi u Zupcima.
Novica VUČUREVIĆ	Zemljoradnik. Član KPJ. Nosilac spomenice. Penzioner. Umro u Trebinju 1969.
Rade VUČUREVIĆ	Skojevac i omladinski aktivista. Profesor. Predsjednik Saveza boraca u Trebinju.

Radoslav-Rade VUČUREVIĆ	Zemljoradnik. Nosilac spomenice. Sekretar gimnazije. Penzioner. Živi u Opatiji.
Veljko VUČUREVIĆ	Avijatičarski podoficir. Prvoborac i član KPJ. Zamj. komandira čete u Udarnom bataljonu. Strijeljali ga četnici na Mosku 1942.
Danilo VUKAJLOVIĆ	Profesor gimnazije u Mostaru. Od prije rata pripadao naprednom pokretu. Omiljena ličnost kod svojih đaka. Poginuo na Sutjesci 1943.
Jelka VUKAJLOVIĆ	Rođena Bogić, iz Šibenika. Profesor gimnazije. Poslije rata profesor Univerziteta u Sarajevu i Mostaru. Penzioner. Živi u Mostaru.
Luka VUKALOVIĆ	Zemljoradnik. Nosilac spomenice. Penzioner. Umro u Bogojevom selu 1978.
Mile VUKALOVIĆ	Radnik. Nosilac spomenice. Pukovnik JNA u penziji. Živi u Beogradu.
Pero VUKALOVIĆ	Gimnazijalac. Skojevac i omladinski rukovodilac. Poginuo u borbi protiv njemačkih i ustaških snaga kod Širokog Brijega 1944.
Plana VUKALOVIĆ	Udata Denda. Domaćica. Skojevka. Nosilac spomenice. Živi u Bileći.
Rade VUKALOVIĆ	Direktor glavnog telefona u Beogradu. Pripadao naprednom pokretu. Penzioner. Živi u Beogradu.

Rade D. VUKALOVIĆ	Građevinski radnik. Član KPJ. Komandir čete u bataljonu „Luka Vukalović”. Strijeljali ga četnici na Mosku 1942.
Sonja VUKALOVIĆ	Činovnica PTT. Penzioner. Umrla 1975.
Vasiljka VUKALOVIĆ	Babica. Aktivni pomagač NOB-a u Sarajevu. Penzioner. Umrla u Beogradu 1980.
Petar VUKAŠINOVIĆ	Zemljoradnik i kafedžija. Ugledan u mjestu. Živi u Trebinju.
Đuro VUKOVIĆ	Žandarmerijski narednik. Strijeljali ga partizani u Zupcima 1942.
Dr Mića ZEČEVIĆ	Ljekar. Predratni član KPJ. Strijeljan u Beogradu 1941.
Ilijaz ZUBČEVIĆ	Službenik iz Dživara. Prvoborac. Član NOO-a opštine Dživar. Ubili ga četnici kod sela Tuli 1942.

S A D R Ź A J

Napomena.....	5
Strankinja.....	7
Ratni požar stiže	11
Dolazak u Zupce	17
Poslije kapitulacije	25
Ustaše	28
22. juli 1941.....	35
U Svrčugama.....	37
Prve pripreme za oružanu borbu	41
Neuspjeli napad.....	44
Prva pobjeda.....	55
Slobodanka.....	59
Prva žrtva.....	61
Pomoć od neprijatelja.....	64
Nevolje od četnika.....	66
U oslobođenim Zupcima.....	73
Rad s omladinom.....	77
Druženje s Vukom	78
Odoše za Udami bataljon.....	83
Sastanci	84
S Dragicom Pravicom	86
Ranjenik u štabu	88
I on je čovjek.....	89
U Jovanovoj kući.....	90
Osmi mart.....	92

Borba za čistoću.....	97
Nepoznati kurir.....	99
Savjetovanje	100
Izlet.....	101
Bombardovanje	106
Bjekstvo izdajica.....	108
Tragedija na Golom brdu.....	113
Teški dani.....	116
Prvomajska proslava.....	122
Četnici ubijaju iz zasjede.....	123
Savjetovanje u Zagori	124
Rasulo i gubljenje teritorije.....	128
Na Slanom	132
U četničkom zatvoru	137
Željela sam smrt.....	154
Kod Talijana.....	159
Kazbek.....	165
Pjer.....	171
Pogibija	179
U Lovrijencu.....	183
Pjerova smrt	184
Na Prevlaci	186
Drugarice	187
Dobra vijest.....	189
Pismo Savi.....	191
Libera, via, via.....	195
Ponovo s baba Milicom	199
Krug	202
Morska kuća	210
Spiritisti.....	221
Putujući trgovci.....	226
U planini.....	233
Sa ranjenikom.....	239
Odsječeni - usamljeni.....	242

Svadba i miting	245
Hajka.....	250
Neočekivano - prijatelj.....	257
Bez pečata	262
Kod prijatelja..... • • • •	267
Nijesam došla na raskršće.....	271
Sivi kabriolet.....	276
Vila „Tiha”.....	278
Patnje u noći.....	283
„Zaljubljeni”.....	285
Put za slobodnu teritoriju.....	289
Napomene o osobama koje se spominju u ovoj knjizi.....	295

Mina Kovačević
LIBERA, VIA, VIA

Izdavači:

Sveučilišna naklada Liber
Zagreb, Savska cesta 16

Prosvjeta, radna organizacija
za izdavačku djelatnost
Zagreb, Berislavićeva 10

Za izdavače :

Stavko Goldstein
Branislav Čelap

Tehnički urednik
Željko Ivančić, graf. inž.

Lektor
Branko Erdeljac

Vanjska oprema
Alfred Pai

Fotografija na ovitku
Dražan Pomykalo

M. broj 252

Tisak:
Sveučilišna naklada Liber

Ovo su za pisi strankinje koja je tek prispjela u sredinu i prilike po svemu nepoznate i prijetee, neizvjesne. I pored proživljene osobne drame, Mina Kovačević je svjedok i kolektivne pomjesne drame naroda Hercegovine. Oblikom kazivanja njezina je knjiga dokumentarna kronika, a izvanrednim smislom za pojedinosti koje u situacijama bez izgleda odjednom postaju simboli vjere, otpora i vitalne nade, svojom zanimljivom jednostavnošću narasla je u povijest kraja, roman i dramu istovremeno.

Mina Kovačević rođena je u Kovnu u Litvi. Na studijama u Parizu upoznala je komunistu Spasoja Spaića i kao njegova supruga našla se pred sam rat u Jugoslaviji. Ubrzo postaje svjedokom prvih ustaničkih dana u Hercegovini. Doživljava uspon ustaničkog zanosa, ali i njegovu krizu, rat do istrage između ustaša, četnika i Talijana s jedne strane i partizana s druge strane. Naučivši jezik, postaje skojevka. Kao posljedica četničke izdaje Spasoje Spaić pogiba, a Mina Kovačević dospjeva u talijanski logor na Prevlaci, a zatim u zatvor u Dubrovniku. Oslobođena 1943. vraća se partizanima. Vjerojatno je jedina strankinja nosilac »Partizanske spomenice 1941«.